

AGRÁRGAZDASÁG – REGIONÁLIS SZEMPONTBÓL

Előszó

Az agrárgazdaságban a rendszerváltással elkezdődött átalakulás napjainkra úgyszólván befejeződött. Erről a folyamatról sokat írtak, az átalakulás regionális szempontú megközelítése azonban ezekben az írásokban kevés teret kapott. A Tér és Társadalom jelen száma ezt a hiányt kívánja pótolni.

Az agrárgazdaság regionális szempontú elemzése azért fontos, mert az ágazat újabb átalakulás előtt áll, ami az európai integrációs folyamatokba való beilleszkedés jegyében fog zajlani. Az Európai Unióban a gazdasági fejlesztés nemcsak a nemzetállamok, hanem a régiók keretén belül is zajlik. Az agrártámogatási rendszerek fejlesztésében is nő a regionális szempontok szerepe. A mezőgazdaság a gazdaság legszigorúbban szabályozott területe, ami számos kötöttséggel jár. Nagy hiba lenne, ha Magyarország úgy csatlakozna az EU-integrációhoz, hogy közben előzőleg az EU ajánlásai alapján nem készülne el az agrártérfeelosztás, az agrárkörzetek mezőgazdasági adottságainak pontos felmérése, a regionális piacok hiányának vagy feleslegének kimutatása, a piaci változások követésére alkalmas statisztikai és információs rendszer, valamint az egész agrárpiac fejlesztésének stratégiája. Az EU-s agrárinformációk megszerzése kiemelten fontos, mivel felvételünk esetén főleg ettől függ majd a mezőgazdaságnak juttatandó támogatások elérhetősége.

Közismert – írja *Dorgai László* –, hogy az EU költségvetésében a *regionális problémák* megoldása prioritást élvez, hiszen az erre is szolgáló Strukturális Alapok aránya a közösségi költségvetésben növekvő, ma hozzávetőlegesen egyharmados arányt képvisel. Az alapok felhasználási céljai az *arányosabb területi fejlesztést*, az elmaradottabb régiók felemelkedését szolgálják azáltal, hogy forrást teremtenek a gazdasági szerkezetváltásra, -átalakításra, a tartós munkanélküliség csökkentésére és a rurális területek közvetlen támogatására. Ugyanakkor – tegyük hozzá – nagy vitakérdés, hogy hol húzódik a határ az agrárfejlesztés és a regionális gazdasági átalakítás között.

Tóth László az EU-csatlakozás a magyar agrárgazdaságban esedékes előnyeiről és hátrányairól írja, hogy a csatlakozás feltétele egy versenyképes, korszerű, hatékony agrárgazdaság. Ennek megteremtése azonban drága, tőkeigényes, amire a mai nemzetgazdaság, különösen pedig a mezőgazdaság a forrásokat önerőből nem tudja biztosítani.

A mezőgazdasági termelés növekedése Magyarországon az 1980-as évek közepén megállt, majd zuhanásszerűen csökkent. Legnagyobb visszaesés a kárpótlási törvények és a szövetkezeti törvény meghozatala és végrehajtási éveiben (1992 és 1993) tapasztalható. Azóta a termelésviSSzaesés megállt, sőt enyhe stabilizációs jelek is mutatkoznak. A fejlődés akadályairól szólva *Fertő Imre* írja, hogy a Közép-Európában kialakult agrárváltság legfőbb oka az, hogy ebben a térségben nem fejlődött ki az agrobizniss. A korábbi tökéletlen együttműködési rendszer felbomlása és ennek következményei a termésre időben jóval megelőzték az új piaci intézmények kialakulását. Ez egyben mutatja a

térsgben folytatott agrárpolitikák féloldalságát. A kormányok nagy energiákat fordítanak a piacgazdaság jogi környezetének kialakítására, de arról teljesen elfeledkeztek, hogy a piaci intézmények kiépítésének tranzakciós költségei akkorák, hogy a gazdaság szereplői által csak hosszú idő alatt kigazdálkodhatók.

Fehér Alajos írásában Észak-Magyarországon végzett vizsgálatai alapján megállapította, hogy az 1936-tól napjainkig terjedő időszakban a regionális különbségekben és válságok bekövetkeztében, illetve mélységében igen fontos szerepe van az agrártermelők eltérő alkalmazkodóképességének és az alkalmazkodás sikerességének. Ezzel összefüggésbe hozható az is, hogy létezik egy délkelet-magyarországi hagyományos agrárrégió, ahol a török hódoltságtól kezdve egészen napjainkig az érintettek fogékonyabbak a magángazdálkodásra, mint Észak-Magyarországon vagy Dunántúlon. Igaz ez még akkor is, ha – mint ahogy azt *Süli-Zakar István* és *Baranyi Béla* írják – az Alföldön az agrár-vállalkozók legnagyobb része kényszervállalkozó, a megélhetés kényszerétől hajtva vállalkoznak. Arra mindenképpen oda kell figyelni, hogy egy-egy térségen belül, főleg a hagyományosan elmaradott térségekben nagy különbségek alakultak ki. A különbségeket ráadásul, mint *Bihari Zsuzsa*, *Kovács Katalin* és *Váradi Mónika* írásából megtudjuk, bonyolult ellentmondások és súlyos ellenérdekeltségek terhelték a kilencvenes évek első felében. Az 1990-es évtized közepére jellemző kibontakozásnak a halvány jelét mutató állapotok egyrészt gazdasági és politikai döntések következményei, másrészt a piaci viszonyok térnyerésének természetes velejárói.

A stabilizáció első jele, hogy összességében megállt a termeléseszkökkenés, de emellett pl. van olyan mezőgazdasági szervezet, ahol a nyereségesen gazdálkodók már 1993–1994-ben osztalékot fizettek az üzletész-tulajdonosoknak, ami a piacgazdasági elv alapján működés egyik biztos jele. A destabilizációnak sajnos sokkal több jele van: a drasztikus létszám- és támogatásleépítés, az állóeszközromlás, a vagyonfelélés és mindenekelőtt a termeléseszkökkenés. Nyilvánvaló, hogy az EU-hoz való csatlakozásunkkor a termelést legfeljebb a belépéskor adott szinten szabad tartanunk, illetve csökkenteni kell. Ezért nem érdektelen, hogy milyen szinten leszünk a csatlakozáskor.

A termelési modellváltás áldozatokkal jár – írja *Sántha Attila*. Kétségtelen, hogy az éles piaci verseny felértékelte a minőséget, és az egyöntetű minőségi árutömeg, valamint a külpiaci kapcsolatok jelentőségét. Erre jó példa az, hogy miközben a Nyírség alma-termelése értékesítési válságban van, addig Zalában jelentős területeken hoznak létre intenzív almaültetvényeket, amely a nyugati piacokhoz és az ellátatlan Dél-Dunántúlhoz is közel vannak.

Az agrárgazdaság legnagyobb gondjaként az állatállományban az 1980-as évtized közepéhez képest mintegy 40%-ra való csökkenését kell megjelölni. A nagymértékű csökkenésnek alapvetően belső gazdasági kényszerből fakadó, de mégis szakágazati sajátosságokkal is jellemezhető okai vannak. *Széles Gyula* tanulmányában többek között arról a negatív jelenségről ír, hogy a belföldi élőállatfarmokon kialakult torz és irreális értékrendek, felhajtott árak közvetett módon napjainkban is további állománycsökkentést eredményeznek.

A *Tér és Társadalom* e számában szereplő 12 tanulmányban kifejtett elképzelések a szerzők egyéni tudományos, olykor egymásnak ellentmondó felfogását tükrözik, egy kérdésben azonban valamennyien egyetértenek: Magyarországnak minél előbb egy világos és karakteres agrárkonceptiót kell fölvezetnie! Olyan agrárkonceptiót, amely többek között figyelembe veszi az ország arányosabb területi fejlesztést és a rurális területek felemelkedését is.

Kovács Teréz

GONDOLATOK AZ AGRÁRGAZDASÁG REGIONÁLIS FEJLESZTÉSI KONCEPCIÓJÁHOZ

(Some thoughts for the regional development concept of agriculture)

DORGAI LÁSZLÓ

A területi fejlődés egyenlőtlenségei Magyarországon is, mint bárhol a világon hosszú idő óta megfigyelhetők, és az is látszik, hogy a gazdasági fejlődéssel – vagy visszaeséssel – az ezzel járó problémák újratermelődnek. Ez a felismerés már a rendszerváltás előtt is megfogalmazódott, a felismerés alapján az akkori kormányzat kezdeményezésére született országgyűlési határozat az „elmaradott”, „többszörösen hátrányos helyzetű” térségek „felzárkóztatását” tűzte ki célul, konkrét fejlesztési programok alapján. A *programok azonban csak részben valósultak meg*, hiszen szakmai megalapozottságuk is vitatható volt, a legnagyobb gondot azonban az jelentette, hogy hiányos volt a megvalósításukhoz szükséges eszközrendszer, leginkább a pénzügyi háttér. A rendszerváltással együtt jelentkező társadalmi-gazdasági változások a korábban is *meglévő területi feszültségeket kiélezték, felszínre hoztak eddig nem tapasztalt feszültségeket is*. Jellemző, hogy vidéken az ország társadalmi-gazdasági problémái ma is hatványozottan jelentkeznek és a problémák az agrárgazdaság állapotához szorosan kapcsolódnak.

Megítélésünk szerint olyan társadalmi problémával állunk szemben, melynek következménye a vidék végleges leszakadása lehet, ami csak társadalmi összefogással elkerülhető, és ehhez jelentős mennyiségű fejlesztési forrás mozgósítása, illetve a meglévő források – köztük az agrártárca keretében rendelkezésre álló támogatások – koordináltabb, célszerűbb felhasználása is szükséges.

A regionális agrárgazdasági célokat befolyásoló főbb tényezők

A regionális agrárgazdasági célok megfogalmazásához számos körülmény – többek között az alábbiak – mélyreható mérlegelése szükséges.

Az agrárgazdaság nemzetgazdasági szerepe

Kiemelendő, hogy a hazai, viszonylag olcsó élelmiszerellátás mellett mintegy 3 milliárd dolláros, más nemzetgazdasági ágazatokból nehezen előteremthető exportot teljesít, az exportteljesítménye növelhető.

A gazdasági folyamatok azonban évtizedünkben a mezőgazdaságnak sem kedveztek, hiszen a mezőgazdaság által előállított GDP 1990-től négy év alatt 34%-kal csökkent, 1990-ben az előző évhez képest 4,6%-kal, 1991-ben 8,1%-kal, 1992-ben 11,4%-kal,

1993-ban 14,7%-kal. A csökkenő tendencia ugyan megállt, sőt 1994-ben az előző évhez képest 1,5%-os, 1995-ben 1%-os növekedés volt megfigyelhető. A mezőgazdasági termelés visszaesése a nemzetgazdasági átlaghoz képest erőteljesebb volt, az 1994-től jelentkező felemelkedés pedig szerényebb mértékű. A mezőgazdaság részesedése a GDP-ből 1995-ben 6,4% volt, kereken egyharmada a másfél évtizeddel korábbinak.

Az utóbbi évek termeléscsökkenése kedvezőtlen hatással volt nem csak a mezőgazdaságból élők, hanem a mezőgazdasági részfoglalkozásúak jövedelem-viszonyaira is.

A termelés alakulásában az utóbbi két évben ugyan vannak biztató jelek, túlzott optimizmusra azonban nem ad okot, hogy az 1995. évi szarvasmarha-állomány csupán 56%-a, a sertés 61%-a, a juh 45%-a, tyúkféle 57%-a az 1986–1990 évek átlagának.

Az is látható, hogy az egyes régiók (mikrorégiók) szintjén a mező- és erdőgazdálkodás nemzetgazdasági funkciói a régió adottságai és társadalmi igényei szerint megváltoznak, helyenként a termelési funkció háttérbe szorul vagy teljesen megszűnik és tájvédelmi, természetvédelmi, vagy rekreációs szerepet kap. Az agrárgazdaságra különleges szerepet tölt be a kistelepüléseken és tanyákon, továbbá azokban a kistérségekben, ahol a népesség foglalkoztatása elsődlegesen a mezőgazdaságra hárul.

A termőföld bősége

A termőföld hazánkban bőségesen rendelkezésre áll, akár az ország területéhez, akár a népesség számához viszonyítunk. Más természeti erőforrásokban viszont szegények vagyunk, éppen ezért a termőföld mennyiségének és minőségének *megóvására* különös gondot kell fordítunk. Arra törekszünk, hogy a művelésből való kivonás (akár infrastruktúra, lakóterület, vagy más célra történik), a nem mezőgazdasági célú hasznosítás *csak a legszükségesebb mértékű legyen és a rosszabb minőségű földeket érintse.*

A viszonylagos földbőség azonban lehetővé teszi, hogy:

- a termelést a piaci kereslet és más szempontok mérlegelésével bővíthessük;
- a termelésbővítés során ne kényszerüljünk a termelés túlzott intenzifikálására, környezetterhelésre;
- a termelési szerkezetet és a termelés intenzitását is – közgazdasági szempontok érvényesítésével – a termőhelyi adottságokhoz igazítsuk, a természeti adottságok, a termelési- és üzemstruktúra kedvező összhangját megteremtjük;
- a leggyengébb adottságú, ezért csak alacsony gazdasági hatékonyságú termelésre alkalmas, de ma még mezőgazdasági hasznosítású földterületeket az élelmiszertermelésből fokozatosan kivonjuk;
- megtaláljuk azokat a mikrorégiókat, melyek hagyományosan is egyedi jelleggel bíró, a piac által keresett specifikumok előállítására alkalmas termőhelyek (főként gyümölcs- és zöldségfélék, szőlő, gyógynövény, fűszernövény), ezekre feldolgozókapacitások is alapozhatók.

Kedvező termelési és egyéb adottságaink

A termeléshez kedvező adottságokkal rendelkezünk (klimatikus viszonyok és földminőség, humán erőforrások mennyisége és minősége, termelési tapasztalatok, a mezőgazdálkodás terén tapasztalt vállalkozói készség, viszonylag fejlett termelői infrastruktúra), ökológiai adottságaink lehetővé teszik, hogy az agrárgazdaságban a *lényeges termelésbővítés, a maihoz képest kétszeres, háromszoros exportbővítés* valósuljon meg. Országunk centrális elhelyezkedése, távolságunk a hagyományos piacainktól a szállítási viszonyokban- és költségekben a versenytársakkal szemben előnyt jelent. Különösen nem

elhanyagolható, hogy számos határainkon túli, de határainkhoz közel fekvő nagyváros helyi élelmiszertermelése a keresletet nem fedezi, így a határmenti kistérségek termelői számára további potenciális piaci lehetőség jelentkezik.

A természeti környezet állapota

Az intenzív mezőgazdálkodást folytató országokhoz viszonyítva nálunk alacsonyabb a mezőgazdasági termelésből eredő – a kemikáliák használata és a koncentrált területi elhelyezés miatt jelentkező – környezeti terhelés. Nem elhanyagolható viszont, hogy helyenként (nem nagy kiterjedésben, leginkább élővizek és üdülőövezetek mentén, természetvédelmi területek közelében) a termelés intenzitását környezetvédelmi megfontolásból csökkenteni kell.

A mezőgazdaságban működő eszközök állapota

A mezőgazdaság eszközállománya fizikai és erkölcsi értelemben is rendkívül elavult különösen az újonnan létrejött gazdaságokban.

Az állattartó telepek többsége negyed évszázaddal ezelőtt épült, a gépek átlagos életkora 9 év körül alakul. A mezőgazdaság vonóerő-kapacitása 1991-ben 7656 ezer kilowatt, 1995-ben 4632 kilowatt volt.

A foglalkoztatási és a vidéki népesség jövedelme szempontjából is rendkívül fontos ültetvények többségét még a hetvenes években telepítették, kor-, faj-, és fajtaösszetétele nagyon rossz és egyre romló. 1986 és 1990 között évi átlagban 1800 ha, 1991 és 1995 között már csak 500 ha gyümölcs telepítés történt. A szőlőtelepítés mennyisége 1986–1990 közötti években átlagosan 2700 ha, 1991–1995 között csupán 200 ha volt. Ha tehát az ültetvénytelepítés az utóbbi öt év átlaga szerint haladna, akkor a meglévő mintegy 225 ezer ha ültetvény megújítása 320 évet venne igénybe.

A mezőgazdaság esélye a műszaki-technikai megújulásra egyre rosszabb, hiszen a nemzetgazdaság összes beruházásaiból 1992-ben mindössze 1,6%-kal, 1993-ban 1,4%-kal, 1994-ben 1,9%-kal, 1995-ben 2,4%-kal részesedett. Tanulságos szemügyre venni a mezőgazdasági beruházások alakulását a mezőgazdaságnak a GDP-hez való hozzájárulása viszonyában is. 1980-ban a mezőgazdaság a GDP-ből 18,6%-kal, az összes beruházásból 12%-kal, 1990-ben a GDP-ből 15,3%-kal, a beruházásokból 6%-kal, 1995-ben a GDP-ből 6,4%-kal, a beruházásokból 2,4%-kal részesedett.

A mezőgazdasági termelés munkaerő-igénye, munkanélküliség, eltartóképesség

Magyarország történetében az ötvenes évek erőltetett iparosítása, majd a mezőgazdaság kollektivizálását követő műszaki fejlesztés közismerten nagyarányú munkaerő-csökkenést eredményezett a mezőgazdaságban. A rendszerváltást követően ugyancsak munkaerő-csökkenés jelentkezett, de egészen más okok következményeként és más volt a vidéki foglalkoztatásra gyakorolt hatása is mint a korábbiaknak. A különbség egyrészt az, hogy az évtizedünkben tapasztalt csökkenés minden korábbinál drasztikusabb volt. Az 1986–1990 évek átlagában az aktív keresők 17,9%-át, 1991–1995 évek átlagában 11,2%-át, 1995-ben viszont már csupán 8,5%-át foglalkoztatta a mezőgazdaság. A mezőgazdasági aktív keresők aránya fél évtized alatt felére csökkent. Lényeges különbség továbbá az is, hogy a korábbi időszakokban más gazdasági ágak lekötötték a mezőgazdasági termelésből felszabadult munkaerőt, most viszont erre nem voltak képesek.

A munkanélküliség először 1989-ben jelent meg iparvállalatoknál, de hamar elérte a tipikusan mezőgazdasági jellegű térségeket is. A munkanélküliségi ráta (1996. február)

országosan 11,6%, az átlagot lényegesen meghaladó Szabolcs-Szatmár-Bereg (21,2%), Borsod-Abaúj-Zemplén (18,7%), Nógrád (18,3%) és Hajdú-Bihar (16,2%) megyékben. Az említett megyék falvaiban *nem ritka a 40–60%-os munkanélküliségi ráta.*

A foglalkoztatási *feszültségek a falvakban több okból erőteljesebben jelentkeznek.* A korlátozottabb munkalehetőségek és az oktatási-szociális ellátás hiányosságai miatt a kistelepüléseken hagyományosan magas a munkaviszonnyal nem rendelkező nők, következőképp az egykeresős családok aránya. Az is közismert, hogy az ipari munkáltatók – ha volt választási lehetőségük – először az ingázó (vidékről bejáró) dolgozóikat küldték el, ha létszámcsoökkentésre kényszerültek. A városi, de vidéki telephelyekkel is rendelkező vállalatok a kereslet csökkenése miatt előbb a vidéki telephelyen *folytatott termelést csökkentették,* vagy szüntették meg. A vidéken jelentős, és korábban elsősorban keleti exportra termelő élelmiszeripar piacvesztése miatt jelentkező termelés-csökkenés ugyancsak érzékenyen érintette a vidéki foglalkoztatottságot, nem csak közvetlenül, hanem közvetetten az alapanyag-előállító mezőgazdasági termelőket is. Mint láttuk, a mezőgazdaságból is munkaerő szabadult fel, mert visszaesett a termelés, a korábbi nagyüzemek helyén gazdálkodó szervezetek és magángazdaságok egyébként is racionálisabb élőmunka-felhasználásra törekednek, emellett jórészt elsorvadtak azok a kiegészítő üzemágak is, melyek mezőgazdasági szervezeti keretben, de nem mezőgazdasági tevékenységben foglalkoztattak dolgozókat. A mai vidéki állástalanok (regisztrált munkanélküliek és munkanélküli ellátásban nem részesülők, de munkahellyel sem rendelkezők) *mintegy kétharmadát korábban mezőgazdasági nagyüzemek foglalkoztatták.*

A vidéki, falusi *munkaerő-felesleg tartósnak ígérkezik,* mert a mezőgazdasági termelés a mai szerkezet mellett még növekvő termékkibocsátással sem bővítheti jelentősen a foglalkoztatást. A termelési szerkezet tudatos formálásával, az integrációs kapcsolatok erősítésével, kiterjedtebb szolgáltató hálózattal, a feldolgozás bővítésével és nem utolsósorban hatékonyabb marketing-tevékenységgel azonban a mostani foglalkoztatási szint stabilizálható, egyes mikrorégiókban növelhető.

Kistelepüléseken az un. anyagi ágakban *szinte kizárólag a mező- és erdőgazdálkodás kínál foglalkoztatási lehetőséget,* és az is érzékelhető, hogy falvakban tartós igény jelentkezik a részmunkaidős foglalkoztatási formák iránt a nem agrárgazdaságban foglalkoztatottak körében is, továbbá a falusi töredék-munkaerő hasznosítására is

Különösen a nagy élőmunka igényű kultúrák fejlesztése kapcsán nem elhanyagolható komparatív előnyünk, nevezetesen, hogy nálunk az *élőmunka fajlagos költsége* a nyugat-európai versenytársak költségehez viszonyítva alacsony.

A népesség, a termelés és a terület eltartóképessége között számos kistérségben hosszú idő óta ismert *feszültségek léteznek.* Például a Nyírségben és a Duna-Tisza-közi homokhátságon a más irányú foglalkoztatási lehetőségek hiánya miatt az agrárgazdaságra nehezedő túlzott foglalkoztatási igény tapasztalható. Helyenként – elsősorban Észak-Magyarország és a Dunántúl aprófalvaiban – a népesség előregedésével kapcsolatos gondok a legsúlyosabbak, hiszen törvényszerű, hogy a lemaradó térségekből mindig felerősödik a fiatal és képzettebb néprétegek elvándorlása, *a migráció idővel öngerjesztővé válik,* egyre romló korstruktúrát (előregedést) és képzettségi-struktúrát eredményezve és ez a folyamat csak *nagy áldozatok árán visszafordítható.*

Meglévő élelmiszer-feldolgozó kapacitásaink és elhelyezkedésük

A gazdaságilag fejlett és mezőgazdasági terméket exportáló országokban igen határozott törekvés, hogy ne alapanyagot, hanem *feldolgozott terméket exportáljanak,* a hazai termékkínálatban is a *konyhakész termékek* arányát növeljék. Ezt a logikát nekünk is

célszerű követni. Magyarországon a mezőgazdasági alapanyagok feldolgozásra rendelkezésre álló kapacitások a mainál nagyobb volumenű alapanyag-termelésre méretezettek. A kapacitások térbeli elhelyezkedése – tehát az alapanyag-termelés és feldolgozás összhangja – korántsem ideális és az igényes piacok követelményéhez mérten a feldolgozók és termékeik korszerűsége is változó. Ma már az élelmiszer-feldolgozók döntően (80%-ban) magántulajdonban vannak, a mezőgazdasági alapanyagokat feldolgozó iparágak elhelyezkedését, kapacitását csak közvetett úton, leginkább az alapanyag-kínálaton keresztül tudjuk befolyásolni.

Belföldi élelmiszerkereslet

Agrárgazdaságunk az utóbbi évtizedben *a legnagyobb piacvesztést a belföldi fizetőképes kereslet visszaesése* miatt szenvedte. Arra számíthatunk, hogy az életszínvonal javulása már rövid távon is az *élelmiszerek iránti kereslet-élénküléssel* jár. A jövedelmek differenciálódása pedig a fogyasztói igényekben az eddigieknél is markánsabban megjelenik.

A termelés és települések kapcsolata

A mezőgazdasági termelés és a települések kapcsolatára Magyarországon hagyományosan jellemző volt, hogy a vidéki települések lakóterületként és a termelés tereként egyaránt funkcionáltak, különösen az állattartás és a hozzá szorosan kapcsolódó takarmánytároláson keresztül. Az Alföldön sajátos agrár-települések, tanyák alakultak ki. A nagyüzemi gazdálkodás általánossá válásával a települések és a termelés közötti *korábbi szerves kapcsolat megbomlott*, a termelő tevékenység súlypontja áthelyeződött a településeken kívül létrehozott nagyüzemi telepekre. *A települések belterületén a mezőgazdasági tevékenység visszaszorult, nem érvényesült tudatos falufejlesztés, a tanyák jelentős része elsovadt*, vagy pedig korábbi szerkezetük lényegesen megváltozott. A tulajdon- és üzemstruktúra megváltozása következtében az eddigi, elsősorban a nagyüzemi gazdálkodás és integrációs kapcsolatai szerint létrehozott termelési kapacitások (állattartó telepek, szárító és tároló kapacitások) területi elhelyezkedése ezért csak részben megfelelő, az új (közepes és kisméretű) termelő-, feldolgozó-, és szolgáltató vállalkozások területi elhelyezésére azonban a lakóterületek mostani kisméretű portái több szempontból csak korlátozottan alkalmasak, vagy egyáltalán nem alkalmasak.

A termelés szolgáltató- és ellátó háttere

A mező- és erdőgazdasági termelés *szolgáltató-ellátó háttere nagyon hiányos*, lassan fejlődő, a gerincét képező mezőgép ipar és annak ellátó hálózata mintegy évtizede szinte elsovadt. A korábbi, alapvetően nagyüzemekre épülő integrációs kapcsolatok – melyek sok esetben az eszközellátásra és szaktanácsadásra is kiterjedtek – is meglazultak, vagy megszűntek, új integrációk nehézkesen szerveződnek. Az agrár szellemi központok kisugárzó hatása az új gazdálkodóknál ma még nem kellően érvényesül. Arra számíthatunk, hogy a mainál lényegesen fejlettebb, a termelői igényeket kielégítő szolgáltató-ellátó hátteret a nyereséges mezőgazdasági termelés keresleti piaca hívja életre, az életképes kezdeményezések állami támogatásával.

Az agrárgazdaság mai térszerkezete

Az agrárgazdaság mai térszerkezete – bár hangsúlyozandó, hogy a földhasználatban, a termelési struktúra alakításában, üzemméretben általában nem érvényesültek kellően a termőhelyi adottságok – *nem minősíthető egyetemlegesen*. Például az Alföld és a Dunántúl jobb adottságú régióiban az adottságokhoz igazodó takarmánytermelésre alapozott sertés-, baromfi-, szarvasmarha ágazatok egymásraépülése alapvető feszültséget nem hordoz. Ugyanakkor városellátó övezetek csak részben alakultak ki (esetenként a korábbiak is elsovadtak), így például a főváros tejellátását Szolnok és Székesfehérvár térsége biztosítja. A zöldség- és gyümölcsforgalmazásban a fővárosi nagybani piac viszont túlzott szerepet kapott. A Duna–Tisza közén, az Alföld észak-keleti részén mindig is jelentős, a helyi foglalkoztatásban és gazdasági bázisban különösen fontos ültetvényes gazdálkodás ugyan ma is létezik, de az ültetvények kor-, faj-, és fajta szerinti megoszlása nem megfelelő. Általánosan jellemző, hogy a tájjellegű termelés háttérbe szorult.

Nemzetközi integrációs törekvéseink és tapasztalatai

Közismert, hogy a magyar agrárgazdaság fejlődésére a szocializmus időszakában nemzetközi integrációs kapcsolataink jelentős hatással voltak, hiszen az élelmiszer-gazdasági export több mint kétharmada a KGST keretében realizálódott. A rendszerváltás után ezeknek a piacoknak a nagy részéről ugyan kiszorultunk, de számos jel szerint *a korábbi piacok jó része visszaszerezhető*.

Új integrációs törekvéseinkkel kapcsolatban pedig az mérlegelendő, hogy az agrárgazdaság, de különösen a földhasználat az EU talán legszigorúbban szabályozott területe. A termelés közvetlen támogatása – nemzetközi kötelezettség-vállalások miatt – azonban egyre inkább háttérbe szorul, erősödik viszont az a tendencia, hogy sorsát a vidékfejlesztés részeként kezeljék és ennek megfelelően közvetett úton támogassák is.

Az EU költségvetésében a *regionális problémák megoldása prioritást élvez*, hiszen az erre is szolgáló strukturális alapok aránya a közösségi költségvetésben növekvő, ma hozzávetőleg egyharmad arányt képviselnek. Az alapok felhasználási céljai *az arányosabb területi fejlesztést, az elmaradottabb régiók felemelkedését szolgálják* azáltal, hogy forrást teremtenek a gazdasági szerkezetváltásra-szerkezet átalakításra, a tartós munkanélküliség csökkentésére, a mezőgazdaság korszerűsítésére és szerkezetének átalakítására és a rurális területek közvetlen támogatására. Az EU az 1995. decemberi madridi csúcsértekezleten úgy döntött, hogy javasolja a társult országoknak (a csatlakozást megelőző modernizációs program keretében) az EU által pénzügyileg is támogatandó *mezőgazdasági és vidékfejlesztési strukturális program* kidolgozását és megvalósítását.

Milyen típusú mezőgazdaságot akarunk

A mezőgazdaság kialakult szerkezete gyökeresen csak nagy tőkebefektetés árán volna megvalósítható, ehhez nem rendelkezünk forrásokkal. Az új szerkezet ismét tartósan megmerevíti a gazdálkodást, ezért is különösen fontos tisztázni, hogy hosszabb távon milyen típusú mezőgazdaságot akarunk. A termelési tényezők *súlya és az agrárgazdaság társadalmi szerepe térben is változó, így az uniformizáltság elkerülése* alapvető érdekünk. Az egyes térségek eltérő adottságait mérlegelve, a létező területi feszültségek oldásának igényével is a különböző adottságokhoz, *különböző típusú mezőgazdasággal kell terveznünk*.

Versenyző, profitorientált mezőgazdaság

Célszerű, hogy profitorientált mezőgazdaság működjön az átlagosnál kedvezőbb adottságú területeken, ahol a termelők számos ágazatban az intenzív gazdálkodás és nagyméretben való termelés előnyeit is hasznosíthatják. Ilyen területek megtalálhatók mezorégiók szintjén, továbbá mikrorégiók szintjén a kedvezőtlen adottságú mezorégiókban belül, sőt a kifejezetten rossz adottságú mikrorégiók, vagy települések kisebb határterületein is, ahol gyakran éppen a nagy élőlombosítás igényű ágazatok – így például ültetvények, zöldségfélék – versenyképesek. A versenyző, piacorientált típusú mezőgazdaság azokra a régiókra (körzetekre) koncentrálódik, ahol a szántó aranykorona értéke egy hektárra vetítve 19 fölött van. Ilyen kistérségek nagyobb összefüggő egységeiben az Alföld tiszántúli részén a Hajdúságban, a Békési löszháton, a Duna-Tisza közén a Duna vonalában; a Dunántúlon a Mezőföldön és a Kisalföldön találhatók.

Különleges termőhelyeken folytatott termelés

Azokra a termőhelyekre gondolunk, ahol a talaj-, és klimatikus adottságok, egyéb természeti tényezők, továbbá a termelési hagyományok szerencsés kombinációja egyedi értékkel bír, a hazai- és exportpiacainkon is keresett termékek előállítását teszik lehetővé. Ide sorolhatók a borvidékek, bortermő helyek, a hagyományos gyümölcs- és zöldségtermelő vidékeink. Az itt előállított termékeknek rendkívül fontos a szigorú eredetvédelem garantálása. Említésre érdemes, hogy az ültetvények (szőlő és gyümölcs) ökológiai adottságokhoz igazodó térbeni-területi elhelyezését megkönnyíti, hogy a termőhelyek kataszterszerű felmérése országosan elkészült, de zöldségféléknél is rendelkezünk megfelelő szakmai háttérrel megalapozott javaslatokkal.

Extenzív mezőgazdálkodás a marginális területek hasznosítására

Extenzív gazdálkodás olyan területeken tervezhető, ahol a mai ráfordítás-hozamviszonyok mellett a termelés állami támogatás nélkül ugyan nem nyújt elegendő jövedelmet a gazdálkodók számára, de szerény mértékű, jövedelem-kiegészítő jellegű támogatással extenzív, alacsony eszközigenyű és környezetbarát termelés fenntartható. Ezek a termőföldek egyben a termelésbővítés tartalékaiként is szolgálnak a mainál kedvezőbb piaci viszonyok esetére, hiszen a meglévő termelő kapacitások intenzívebb hasznosításával a termékkibocsátásuk növelhető. Az extenzív mezőgazdaság a 17–19, kisebb részben pedig a 10–17 szántó-aranykorona minőségű területeken folytatandó.

Foglalkoztatást javító, szociális típusú mezőgazdaság

Azokon a területeken szükséges tervezni, ahol a termelés fenntartása közgazdasági szempontból esetleg nem, de egyéb társadalompolitikai megfontolások alapján – más foglalkoztatási lehetőségek híján – indokolható. Abból indulunk ki, hogy a tartós munkanélküliség vállalásának anyagi terhe és morális kára nagyobb annál, mint a célirányosan támogatott mezőgazdálkodás fenntartása jelent. A szociális típusú mezőgazdaság területei

- a mikrorégiók tartós munkanélküliséggel sújtott falvai;
- a túlnyomóan cigány etnikumú népesség által lakott falvak (tapasztalataink szerint ezeknek a települések a zöme a tartós munkanélküliség által sújtott településcsoportba tartozik, koncentrált elhelyezkedésük Észak- és Kelet-Magyarországon leginkább jellemző).

Különösen fontosnak tartjuk, hogy az effajta mezőgazdaságban elsődlegesen a munkaigényes, de kis eszközigényű, piacképes, semmiképpen nem tömegméretű terméket előállító ágazatok kapjanak helyet. A programszerű kidolgozásában a már beindult szociális földprogram tapasztalatai is hasznosíthatók.

Családi szükségletre termelő, helyi ellátást javító mezőgazdaság

Városoktól távol eső kistelepüléseken (mindenekelőtt Észak-Magyarországon és Dunántúlon) és tanyákon (Alföldön) az ellátási fogyatékoságok, de a kialakult szokások miatt is hosszú távon fennmarad olyan mezőgazdaság, mely *elsősorban a család és a szűkebb lakóköznyezet szükségletére* termel, egyben hasznosítva a töredék munkaerőt is.

Visszavonuló mezőgazdaság

Mintegy 700 ezer ha területen annyira gyenge a termőföld minősége, hogy a mezőgazdasági termelés a mainál lényegesen kedvezőbb közgazdasági viszonyok mellett is csak nagyarányú állami támogatással lenne fenntartható, ezért a *leggyengébb területeken a mezőgazdálkodás fokozatos visszavonulásával* és végső soron a szóban forgó területek erdősítésével, átmenetileg pedig extenzív gyepeként való hasznosításával indokolt számolnunk. Az erdősítésre szánt területek gyakorlatilag minden mikrorégióban megtalálhatók.

A termelés visszavonulásának ütemét alapvetően teherbíró képességünk meghatározza, hiszen a termőföld élelmiszertermelésből való kivonása rövid távon nagyobb gazdasági terhet jelent, mint a támogatott termelés megtartása. Mérlegelendő továbbá az is, hogy az EU hajlandó-e az ez irányú törekvéseinket (a struktúraváltás keretében) már a csatlakozást előkészítő fázisban is támogatni.

Az erdőtelepítéssel kapcsolatos előjelek nem kedvezőek, hiszen a hosszú távú telepítési céllelőirányzat időarányosan nem teljesült.

Környezetvédelmi, tájvédelmi funkciót ellátó mezőgazdaság.

Kijelölt természetvédelmi területek és nemzeti parkok területein *korlátozott* (semmiképpen nem árutermelő célú), *értékmegőrző* (többek között őshonos gazdasági állatfajok példányait megőrző) mezőgazdálkodással számolunk. Hasonló funkciót számunk a mezőgazdaságnak azokon a területeken, ahol a talajvédelem, árvíz elleni védelem az elsődleges szempont.

A vázoltak szerinti mezőgazdálkodás kialakítása csak hatékony ösztönzéssel, támogatással lehet megvalósítható. Ehhez az agrártárca eszközei nem elegendőek, különösen ha azt is fontosnak tartjuk, hogy a gyengébb adottságú területeken a struktúraváltás úgy valósuljon meg, hogy *a jobb adottságú területektől fejlesztési forrást ne vonjunk el.*

Vázlatosan a fontosabb regionális agrárgazdasági célokról

Az agrárgazdaság regionális céljainak részletes kifejtésére terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőségünk, csupán felsorolás-szerűen ismertetjük.

Mezőgazdaság

- Az Alföldön a Dél-Alföld, a Hajdúság elsősorban abraktermelés és abrakfogyasztó ágazatok (sertés, baromfi) régiója; a gyengébb területeken (Hortobágy, homokterületek) juhászat, a hagyományos ültetvényes kistérségekben (Nyírség, Duna–Tisza köze) az ültetvények korszerűsítve fennmaradnak;
- Észak-Magyarország gyepterületein a húsmarha- és a juh ágazat, borvidékein (tokaji, egri, mátrai) a minőségi szőlőtermelés és borászat fejlesztendő;
- Dél-Dunántúl hagyományosan is szarvasmarha- és baromfityényszető övezet; a borvidékein (mecsek-villányi) szőlő-bor ágazattal;
- Észak-Dunántúl állattenyésztési főirányú, tej-hús szakosodással;
- A budapesti agglomeráció városellátó övezet-jellege (különösen zöldség-, és gyümölcs-termelés) erősödik;
- Tógazdasági haltermelés az Alföld és Dunántúl meglévő tófelületein, műszaki-technológiai rekonstrukcióval.

Erdő és vadgazdálkodás

- Erdőtelepítések a célprogram előirányzatai szerint, a telepítések mennyisége régióként változó;
- Az erdők 80–85%-a gazdasági célú marad, a véderdőknek különösen fontos szerepet tulajdonítunk a fokozott környezetterhelésnek kitett területeken;
- A vadgazdálkodásban az előnyös adottságainkat hasznosítjuk; a vadgazdálkodás, a mező- és erdőgazdálkodás érdekeit összhangba hozzuk.

Élelmiszeripar

- A mezőgazdasági termékek elsődleges feldolgozására épülő iparágaknál (húsipar, baromfifeldolgozó ipar, takarmánygyártás, tejipar, boripar) az alapanyag-termelés és feldolgozó-kapacitások összehangolása minden régióban alapvető érdekünk;
- A kis- és középvállalkozásokat az eredeti, táji jellegű, a vegyszer mentes (bio) termék-előállítás terén, továbbá vállalkozási övezetekben és innovációs centrumokban célszerű ösztönözni.

Agrárgazdasági célok térségtípusok szerint:

- Az agrárgazdaság alapvető problémái, nehézségei – a termelők tökeszegénysége, a termelésben alacsony ráfordítási színvonal, erősen elavult eszközállomány, a mezőgazdasági termelés- és foglalkoztatottság visszaesése, nem megfelelő földhasználat, az új gazdálkodók tapasztalatlansága – az összes problémás térségtípusban (mezőgazdasági vidékfejlesztés, gazdaságilag elmaradott, ipari válság, tartós munkanélküliséggel sújtott) fellelhetők. Az említett térségek további leszakadásának megállításában, majd fejlesztésében az agrárgazdaság szerepvállalása számottevő lehet:
- A foglalkoztatási viszonyok javításával (különösen a tartós munkanélküliséggel sújtott kistérségekben);
 - A gazdasági bázis növelésén keresztül (alapanyag-termelés és élelmiszeripar);
 - A népesség helybenntartásával (falvakban és tanyákon).

Az agrárgazdasági célok megvalósításának eszközzrendszere

Az agrártárca keretében rendelkezésre álló pénzügyi eszközök ma részben általános agrárgazdasági (struktúraváltás, műszaki fejlesztés-modernizáció, a termékek piacra jutásának segítése), részben speciális célokat szolgálnak. A speciális célok között a kedvezőtlen adottságok között termelő gazdálkodók számára a jövedelem-kiegészítő jellegű támogatást (művelési ágtól és a föld minőségétől függően, differenciáltan) fenn kell tartani, csakúgy mint a befektetésekhez nyújtott többlet támogatást, továbbá a telepítés helye és fafajok szerint differenciált erdősítési támogatást is. A támogatási rendszer fokozatosan úgy módosítandó, hogy az országos célkitűzésekkel összehangolt térségi (kistérségi) programok keretében kitűzött célok megvalósítására ösztönözzön, ugyanakkor lehetővé tegye az EU *strukturális alapokkal* való kapcsolódást, illeszkedést is.

A siker érdekében arra kell törekedni, hogy az agrártárca keretében rendelkezésre álló források mellett az agrárgazdasági célok megvalósításába a más tárcáknál rendelkezésre álló forrásokat, kiegészítő támogatásként bevonjuk, az agrártámogatásokat az említett források felhasználásával – kiemelten a területfejlesztési céllelőirányzat, a munkaerőpiaci alap felhasználásával – összehangoljuk. Ennek az elvnek az érvényesítését azért tartjuk fontosnak, mert az *agrárgazdaság minden beavatkozási térségtípusban közvetlenül vagy közvetetten érintett.*

Mezőgazdaság- és vidékfejlesztés

A „vidékfejlesztés” önállóan használt kifejezésként ma még nem elterjedt Magyarországon, nem úgy, mint azokban a szervezetekben, integrációkban (OECD, EU) ahová hazánk – szándéka szerint – illeszkedni kíván. A vidékfejlesztés, mint *társadalmi célkitűzés*, az említett szervezetekben egyre nagyobb szerepet kap, e kérdéskörrel az OECD-ben évek óta önálló munkacsoport foglalkozik¹, az Európa Tanács 1995-ben dokumentumot tárgyalt a vidékfejlesztésről², továbbá az EU-nak a hozzánk intézett, a tagfelvételt előkészítő kérdései között a mezőgazdasággal kapcsolatban külön is megjelent a vidékfejlesztés³. A vidék problémája iránt a mai magyar társadalom is érzékeny és fogékony és kedvező az is, hogy a gazdaságilag fejlett országok tapasztalatait egyre szélesebb körben megismerjük és megismertetjük.

Az OECD országok határozott törekvése többek között, hogy vidékfejlesztési programokkal a népesség számára a vidéki életmód és lakóhely választásának esélyét fenn tartásák, a vidéki lakosságnak a nemzeti színvonalhoz hasonló életszínvonalat nyújtsanak, a vidék természeti és kulturális örökségeit megóvják. Magyarország *formálisan is felvállalta ezeket az elveket*, hiszen 1996-ban tagja lett az OECD-nek.

A *rurális (vidéki) térségek* megkülönböztetett kezelése hazánkban többek között azért indokolt, mert:

- az ország területének mintegy 83%-a az OECD-ben alkalmazott minősítés elve alapján rurális térség;
- a fejlesztési források elosztásakor hosszú időn át háttérbe szorultak, a közelmúlt társadalmi-gazdasági átalakulásának legnagyobb vesztesei;
- gazdasági teljesítőképességük, népesség-eltartó képességük gyengébb, sérülékenyebb, a kialakult gazdasági struktúra megváltoztatása nehezebb;

- a helyi népesség megélhetésében nagy szerepe van a megújuló természeti erőforrásokkal való gazdálkodásnak (mezőgazdaság, erdő- és vadgazdálkodás, halászat);
- a befektetők (befektetések) számára előnyként szinte csak az olcsóbb munkaerőt kínálják, ezzel azonban nem képesek ellensúlyozni a más vonatkozásban jelentkező (például: infrastruktúra fogyatékoságai, periférikus fekvés) hátrányokat;
- a népesség helyben történő foglalkoztatásának lehetőségei korlátozottak, a hagyományos vidéki nemzetgazdasági ágazatok (mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, bányászat, kézműipar) munkaerőigénye csökkenő;
- nemzeti és természeti értékek kulcsfontosságú elemeit hordozzák és védik;
- az urbánus térségekben, városokban élők számára rekreációs lehetőséget kínálnak.

Tekintve, hogy a mező- és erdőgazdálkodás a vidékhez szervesen kötődik, a *vidékfejlesztési stratégia kidolgozását* és a megvalósítás eszközszeresének koordinálását – a gazdaságilag fejlett országok gyakorlatához hasonlóan – az agrártárca feladatává célszerű tenni. Fontosnak tarjuk azt is, hogy a *vidékfejlesztés az országos területfejlesztési koncepcióban prioritásként szerepeljen.*

A mezőgazdaság szempontjából a *vidékfejlesztés általános követelményei:*

- a népesség számára a vidéki életmód- és lakóhely választási lehetőségének megtartása;
- a vidéken élők életszínvonalának javítása, pénzintézeti és egyéb szolgáltatások fejlesztése;
- falufejlesztés, falumegújítás, tanyák életképességének javítása;
- a falun élők számára a foglalkoztatási lehetőségek javítása (a tevékenységi kör diverzifikálása, integrációk fejlesztése, a falusi turizmus feltételeinek javítása);
- a természeti értékek, a föld és az élő környezet fokozott védelme, környezetbarát technológiák elterjesztése, a használat során sérült tájak rekultiválása;
- a fenntartható mezőgazdálkodás és erdőgazdálkodás feltételeinek megteremtése, a termelés modernizálása, hatékonyabb birtokstruktúra kialakítása;
- a földhasználati struktúra megváltoztatása, az adottságokhoz jobban igazodó termelési struktúra kialakítása, a leggyengébb adottságú területeken a föld nem termelési célú hasznosításának segítése.

A vidékfejlesztés pénzügyi eszközszerét és annak működtetését az *EU rendszeréhez hasonlóan szükséges kialakítani, összhangot teremtve az agrártámogatási rendszerrel is.*

Jegyzetek

- ¹ Rural Development Group.
- ² European Charter for Rural Areas. Council of Europe. Strasbourg, 29 January 1996.
- ³ EU kérdőívek „2. Mezőgazdaság III. Vidékfejlesztési politika”.

Irodalom

- Dorgai L. – Halász P. – Tóth E. (1988) Fejlesztési esélyek és irányok a gazdaságilag elmaradott térségekben. AKI tanulmány, Budapest.
- Fazekas B. (1994) A hátrányos helyzetű mezőgazdasági térségek. *Statistikai Szemle*, 1.
- Fehér A. (1993) Válság-földhasználat-megélhetés az észak-magyarországi elmaradott agrártérségekben. *Gazdálkodás*, 10.
- Fehér A. (1995) Agrárpolitikai megoldások a regionális feszültségek kezelésére. *A Falu*, 3.

- Kukovics S. (szerk.) (1972) Kedvezőtlen természeti adottságú mezőgazdasági területeink. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészáros S. – Spítálszky M. (1996) Exportképességünk várható változásainak vizsgálata az EU-csatlakozásig terjedő időszakban. AKII tanulmány, Budapest.
- Tanka E. – Spítálszky M. – Szűcs I. (1995) A kínálat szabályozás két eszköze (földpihentetés és termelési kvóták). AKII tanulmány, Budapest.
- Tóth E. – Varga Gy. (1991) A mezőgazdasági termelészövetkezetek helyzete és sorsa az átalakulás időszakában. AKII tanulmány, Budapest.
- Udovecz G. (témavezető) (1995) Költség- és jövedelemarányok az átalakuló agrárgazdaság főbb termékpályáin. AKII tanulmány, Budapest.

SOME THOUGHTS FOR THE REGIONAL DEVELOPMENT CONCEPT OF AGRICULTURE

LÁSZLÓ DORGAI

The Parliament passed the Act on Regional Development and Physical Planning in the spring of 1996, with the purpose to support a regional development more proportionate than the previous ones in Hungary. A regional development concept for Hungary is prepared based on the Act, containing the concepts of the specific branches of the economy. This short essay gives some thoughts for the creation of the concept of the agriculture. It takes the factors and conditions to be evaluated during the creation of the concept into consideration: large agricultural areas, favourable endowments for production, state of the natural environment, the role of agriculture in the economic life of Hungary, the geographical location of Hungary, the situation of employment, unemployment, the state of the agricultural machinery, the connection of production and the settlements, and the present spatial structure of agriculture. It outlines the changes necessary in the land use, coming from the different endowments and conditions: profit-oriented agriculture in areas with favourable endowments, in areas with special endowments production of specific products, extensive agriculture for the utilisation of marginal areas, a social type agriculture in micro regions struck by unemployment, agriculture producing for family needs in areas badly provided with retail shops, withdrawing agriculture in lands with the worst quality. It shows regional sectoral objectives of the agriculture, forestry and food processing industry. As agriculture has a strong and organic connection with rural areas, the essay examines the development of the agriculture as part of the logical system of rural development.

Translated by Zoltán Raffay

AZ EU-CSATLAKOZÁS LEHETSÉGES ELŐNYEI ÉS HÁTRÁNYAI A MAGYAR AGRÁRGAZDASÁGRA

(Possible advantages and disadvantages of the Hungarian
integration into the EU on Hungarian agriculture)

TÓTH LÁSZLÓ

Az Európa-politika atavizmusai mint az EU-bővítés axiómái

Az ún. európai, pontosabban a *hivatalos uniós gondolkodást* (és az ebből táplálkozó uniós politikát) az idő haladtával egyre érzékelhetőbben és egyre erőteljesebben *két atavizmus* jellemzi. Az egyik úgy fogalmazható meg, hogy *Európa csak egy paradigmán belül ismeri el a pluralizmust, de nem ismeri el a paradigmák pluralizmusát*. Kissé egyszerűbben, *csak és kizárólag EU-paradigma van*, Európa minden országának illetve régiójának – függetlenül attól, hogy az adott pillanatban és esetleg a jövőben az EU-n belül vagy kívül van-e – a megítélése, kezelése az EU-hoz való viszonyában történik. Európa jelene, még inkább jövője ezek szerint csak és kizárólag az Unió helyzetén értelmezhető.¹ Országoknak, régióknak az Unió politikai és egyre inkább az uniós bürokrácia követelményeihez kell (illik) igazodni, „kezelésüket” úgymond attól teszik függővé, hogy e követelményeknek mennyiben tudnak és akarnak megfelelni. Esetről-esetre a diktátumok, az egyre kevésbé burkolt politikai és gazdasági zsarolás olyan megnyilvánulásait is tapasztaljuk, amelyeket a demokráciáról szóló frazeológia sem képes palástolni.

Európa középső és keleti felében ehhez idomulva a nyomorúságból szabadulás kényszere, a nagy és egységes piac, a diszkrimináció megszűnte, a hatékonyság, gazdasági jólét és plurális demokrácia „mézesmadzagja” teszi megkívánttá, kívánatossá a mielőbbi hasonulást, befogadást, amit a kívülállók tülekedése, egymást legázoló igyekezete oly szépen példáz. Ezért halljuk nap mint nap itt és ott, hogy nincs politikai alternatíva az euroatlanti eszmével, a gyakorlatban pedig a csatlakozással szemben, még ha ennek várható és nyilvánvaló problémáitól és hátrányaitól sokan „fáznak” is, és a csatlakozás időpontját igyekeznek homályos feltételek teljesítésétől függővé tenni, bizonytalan időre kitolni. Ma egyszerűen „szentségtörés” arról beszélni, hogy más működő gazdasági modellek is léteznek, mint az uniós, amelyek más elveken építkeznek, ugyanakkor adott feltételek, körülmények között megfelelő hatékonyságot, gazdasági növekedést tudnak felmutatni.

E logikát következetesen érvényesítve, tovább gondolva nem bizonyítható az sem, hogy a ma az EU-n kívüliek számára nem létezik egy olyan modell, amely azt a feladatot, amelyet a közép- és kelet-európai régiók országaiban a modernizáció jelent, a mai uralkodó paradigmával szemben más alapokon jobban tudná szolgálni.

A másik atavizmus – ami természetét tekintve politikai – lényege úgy foglалható össze, hogy *Európa az egyetlen olyan kontinens, ahol hagyományosan minden ország ellenséges közvetlen szomszédaival.* Mivel ez az integrációval ellentétes és destabilizáló hatású, még az integrálódás előtt fel kell számolni, amit nemzetközi jogi intézmények keretei között, egyezményekben vagy más formákban deklarálni kell. Történelmi példaként a hagyományos német-francia ellenségeskedés megszüntetését, Dél-Tirol státusának rendezését említik. Az elsőszámú aspiránsok közül Törökország Görögországgal (és Ciprussal) szembeni, valamint Magyarország és szomszédai közötti ellenségeskedés megszüntetését tekintik a belépés minimálisan szükséges politikai feltételének. Ennek nemzetközi jogi egyezményekben történő deklarálását (legalábbis Magyarország és a szomszédai között), alapszerződések megkötését szorgalmazták illetve szorgalmazzák, miközben napnál világosabb, hogy itt szembekeződési folyik, valójában az alapszerződések nem alkalmasak arra a funkcióra (ti. az ellenséges érzületek és cselekvések megszüntetésére), amelyet szeretnének velük érvényre juttatni.

Ez a második atavizmus ugyancsak egy *paradigma* keretei közötti gondolkodást enged csupán meg számunkra, ami a *közép-európai status quo minden áron való fenntartására épül*, függetlenül olyan realitásoktól, amelyek csupán az utóbbi nem egészen egy évtized során bekövetkeztek ebben a régióban. A balkáni új „pax americana” mintájára egy „pax europae” ily módon történő presszionálása azonban a régió etnikai, gazdasági, politikai-gazdasági sajátosságai következtében igazából nem old meg semmit, legfeljebb a parázs a hamu alatt izzik tovább.

Mondhatná valaki, hogy a *dolgozat címben jelölt témájától túlságosan messze esik, túlságosan átpolitizált az eddigi fejtegetés.* Ennek azonban két érv is ellentmond. Az egyik, hogy az *EU bővítése*, illetve az EU-csatlakozás alapvetően politikai, *mégpedig nemzetközi politikai kérdés, politikai döntés (döntéssorozat) kérdése*, vagyis bármennyire szeretnénk, bármennyire kényelmes lenne, nem kerülhető meg konkrét gazdasági problémák, gazdasági területek, így tehát az agrárszféra jövőjére vonatkozó vizsgálódások, elemzések tekintetében sem. A másik, hogy a jövő immanens természetéhez tartozik az alternativitás, hiszen a jövőre vonatkozóan nem létezik biztos, hanem kisebb vagy nagyobb valószínűség. Ha ezt a két atavizmust és a belőlük következő paradigmákat fenntartás nélkül elfogadjuk és kizárólag rájuk építjük a jövőre vonatkozó döntéseket anélkül, hogy további alternatívákat, variánsokat is megvizsgálnánk, nemcsak hibát követhetnénk el, hanem nem tennénk eleget annak a tudományos követelménynek sem, amely a tudomány egyik lényeges jellemzőjének a kételkedést tekint. A középkorban az akkori tudomány a teológia szolgálatja, „ancilla theologiae” volt, saját legújabb kori tapasztalatunkból pedig ismerjük azt az állapotot, amikor „ancilla politicae”-t, a politika szolgálatját igyekeztek belőle csinálni. Nem lenne szerencsés sem az országra, sem személy szerint ránk kutatókra nézve, ha mindez más előjelekkel megismétlődne ósdi beidégződéseken, átgondolásra, továbbfejlesztésre szoruló nézeteken nyugvó politika alapján.

Az európai mezőgazdaság „(love) sztorija”

A nyugat-európai valamint a közép- és kelet-európai országok viszonya az elmúlt 7-8 év során mind a retorika, mind a valóságos kapcsolatok szintjén többször is változott. Bár ezek a változások az általános udvariasság, a segítő szándék, a közeledés szükségességének hangoztatása keretein belül maradtak, semmiképpen nem hagyhatók figyelmen kívül akkor, amikor az Európa egészének a jövőjével kapcsolatos lehetőségeket elemez-

zük. E változásokat kissé tréfásan egy olyan házassági előkészülethez hasonlíthatjuk, amit kezdetben a kokettálás és ismerkedés, a kapcsolatkeresés jellemez, ezt követi – komolyabbra fordulva a dolog – a házassági szerződés körüli problémák tisztázása, amit befolyásol a rokonság, a külső kötöttségek, körülmények alakulása is. Különösen jól érzékelhető ez a folyamat a *mezőgazdasággal kapcsolatos* kérdések tekintetében.

Az ismerkedés illetve a kapcsolatkeresés egyik oldalról a közeledő partner „szalonképességének” megteremtésével kezdődött, amit a kíváncsi partner a demokratikus intézmények kiépítésének, a piacgazdaságba való átmenetnek a követelményeiben fogalmazott meg. A gazdaság átalakításának alapjaként és elsőszámú követelményeként a *privatizáció* szükségességét jelölték meg, amely azután a *mezőgazdaság tekintetében kimondva-kimondatlanul a korábbi kollektivizált nagyüzemek megszüntetésének, a nyugat-európai családi típusú farmgazdaságok általánossá tételének céljában* konkretizálódott. Mindez akkor, amikor kölcsönösen még igen keveset tudtak egymásról.

A konkrét kapcsolatok a *külkereskedelem* területén kezdtek intenzívvé válni. A KGST összeomlása és a keleti kereskedelem szétzilálódása miatt a közeledni szándékozó országok megpróbálták *élelmiszer-exportjukat* azonnal Nyugat, mindenek előtt az *EU-országok piacaira* konvertálni. Kiderült azonban – ami persze korábban sem volt titok, csak nem volt különösebb jelentősége –, hogy ami jó volt a Keletnek, a korábbi partnernek, az közel sem üti meg azt a mértéket minőség tekintetében, mint amit a nyugati fogyasztó kíván, továbbá, hogy a minőség az elérhető árat, ezáltal a megszerezhető profit nagyságát döntően meghatározza. A hirtelen megnövekedett *importkinálat* pedig első ijedtségükben arra készítette főként a mezőgazdasági felesleggel rendelkező és saját belső piacait féltő nyugat-európai gazdaságokat illetve kormányokat, hogy a legkülönbélebb, hajuknál fogva előrangotott ürügyekkel korlátozzák ezt a hirtelen jött konkurenciát.² A kelet- és közép-európai országok nyugati exportkényszere ezekben az első években abban a sajátos tendenciában fejeződött ki, hogy az export növekedése volumenben jelentősen meghaladta az értékbeni növekedést. Ehhez nem csupán a gyengébb minőség (mindenek előtt a csomagolás, feldolgozottság stb.) járult hozzá, hanem az exportálókról részéről a hirtelen jelentkező túlkínálat okozta árverseny is. Tulajdonképpen azóta kiderült, hogy az *előzetes félelem* és az ezzel járó *propaganda és hisztériakeltés a keleti élelmiszer-dömpingtől* számos tekintetben megalapozatlan volt, a Közösség mezőgazdaságára, farmereire közel sem olyan veszélyes, mint amilyennek lefestették. Ezek a „görcsök” azonban lassan oldódnak, inkább csak a legutolsó egy-két évben kezdik a tagországok mezőgazdasági szakemberei is realisabban értékelni a helyzetet, amihez természetesen egyéb dolgok is kellettek.

Ezzel szemben viszont – tehát a Közösség agrárgazdaságainak keleti lehetőségeit illetően – viszonylag rövid idő alatt kiderült, hogy egy, a *piacgazdasági konkurenciára felkészületlen*, gyenge érdekérvényesítési készségű és piacgazdasági szempontból szabályozatlan, a hazai termelőket nem védő, mi több, a liberalizációt mint valami a piacgazdasági átmenethez feltétlen hozzátartozó, szükséges „kelléket” feltétlenül elfogadó állami (kormányzati) magatartás következtében kiszolgáltatott *mezőgazdaságot* a magas szinten támogatott és a fogyasztói társadalomban megtanult csomagolási, reklám- és PR-technikákkal „felszerelt” nyugati élelmiszerekkel a *belső piacon is „meg lehet szorogatni”*. Ezt a piacszerzést nagyban segítette, hogy az *élelmiszeripar privatizálása* során a külföldi tőke által szerzett piaci pozíciók – melyek, mint látni fogjuk, egy külső mozgatót is belevittek a kapcsolatokba – segítségével a megvásárolt kapacitások leállítására vagy a termelés csökkentése révén is könnyen elhelyezhetővé váltak a multik máshol gyártott termékei a keletkezett vákuumban, amelyek egyébként akadálytalanul, vámmen-

tesen vagy a GATT által megengedett maximális vámnál jóval alacsonyabb vámszinten juthattak be az országba. A megvásárolt gyárak, üzemek, telephelyek pedig részben logisztikai illetve ellátó központként, raktárbázisként esetenként nagyobb hasznot hajtottak új tulajdonosaiknak, mintha termelés folyt volna bennük.

Amikor az érintett kormányzatok részben korrigálták az elkövetett „szarvashibát”, nagyrészt már késő volt. *A szétzilálódott, termelési volumenét illetően drasztikusan visszaesett, technikai színvonalában, szervezetségében leromlott mezőgazdaság már nem volt képes talpra állni.* A lakossági jövedelmek csökkenése a válságot még mélyítette és a mai napig mélyíti is. Mindezek következtében – mint azt a statisztikai adatok közismerten bizonyítják – *egyrészt* 1989-94 között Szlovénia és Románia kivételével a tíz volt szocialista országban³ reálértékben csökkent a mezőgazdaság bruttó kibocsátása, *másrészt* Szlovákia kivételével mezőgazdasági termék és élelmiszer külkereskedelmi egyenlegük romlott, *továbbá* az EU-val folytatott mezőgazdasági termék és élelmiszer külkereskedelmi egyenlegük (az összehasonlítható országok esetében) Magyarország kivételével szufficitesből deficitessé vált.

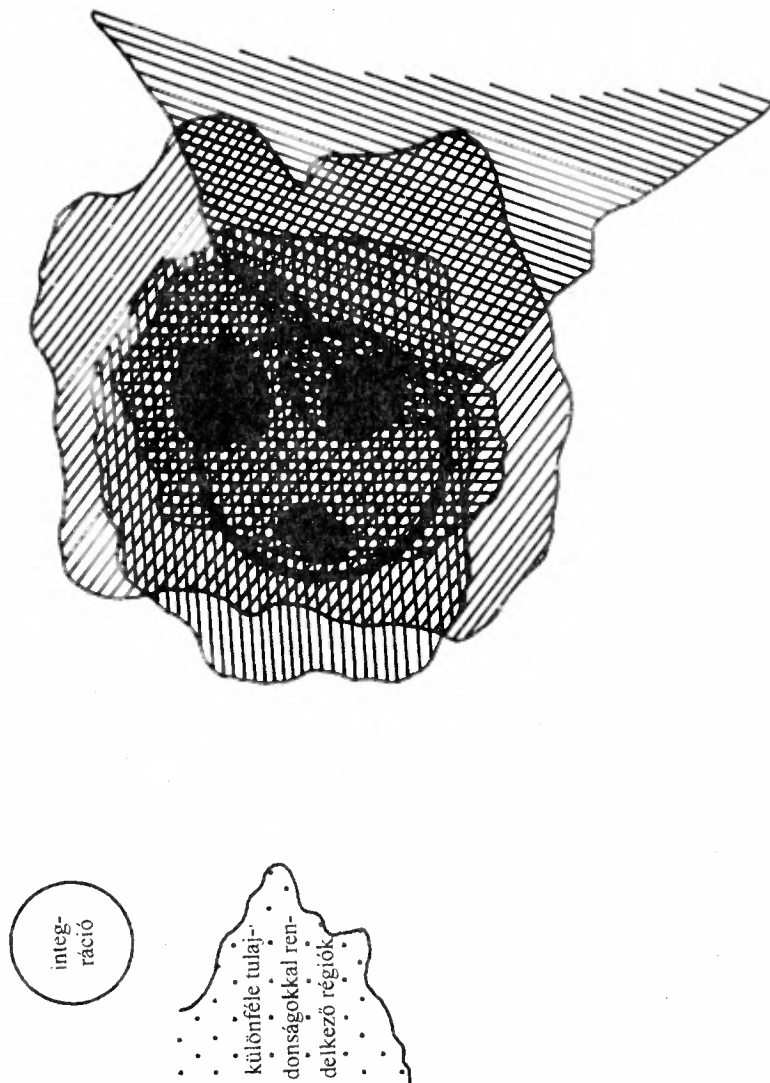
Hiába kötötte meg így a hat közép- és kelet-európai ország az Európai Unióval a Társulási Szerződést, a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek kedvezményes bejuttatása a közösségi piacra lényegében kihasználatlan lehetőség maradt az említett okok következtében. Ez azonban már a (love) sztori folytatása.

A házassági előkészületek buktatói – a mezőgazdasági integráció és regionalizáció

A *mezőgazdasági integráció* köztudottan a kezdetektől az egyik legneuralgikusabb problémája a Közösségnek. A mezőgazdasági közös piac csak jelentős fáziskéséssel és különleges szabályozással volt létrehozható, és azóta is állandó viták, ellentétek tárgyát képezi nem csupán a tagországok között, de a Közösség és a kívülállók között is. Ha ennek az okát keressük, azt kell látnunk, hogy a mezőgazdaság integrációja *nem elsődlegesen gazdasági, hanem sokkal inkább politikai érdekeken alapult és alapul* ma is. A gazdasági és politikai érdekek diverzitásának magyarázatát abban találjuk meg, hogy az eltérő agroökológiai potenciál, továbbá a múlt, a tradíciók miatti tartós hatékonysági különbségek *regionálisan jelentősen eltérő piaci pozíciókat*, piaci versenyhelyzeteket indukáltak ahhoz képest, mint amit a gazdaság más területein az egyéb közösségi érdekek indukáltak illetve diktáltak. *A természetes agrár régióképződés valójában soha nem volt „tekintettel” semmiféle integrációs határokra.* Kezdetben ugyan volt egy külsődleges indoka a közös agrárpolitikának, nevezetesen, hogy az élelmiszerbiztonság egy nettó élelmiszer-importőr integrációban olyan szabályozást kívánt, amely a külső élelmiszer-függőséget perspektivikusan oldotta. A későbbiekben az integrációs agrárpolitikának azonban inkább demonstratív szerepe vált hangsúlyozottá, vagyis az, hogy az integráció fejlődése, erősödése egy területen, a gazdaság egy szektorában nem „lőghat ki” az általános elvárások, az erősebb közös érdek diktálta tendenciák közül, amelyek olyan tartós jövedelmi különbségekhez vezettek volna a belső piac liberalizálása következtében, amelyeket politikailag nem lehetett megengedni. A megoldás egy egyre bonyolultabb, átláthatatlanabb szabályozás és a mezőgazdaság növekvő támogatása, amely hovatovább a Közösség legnagyobb anyagi terhévé vált, és amelyet soha nem lehetett és lehet úgy elosztani, hogy az akár a nettó befizetőknek, akár a nettó kedvezményezetteknek osztatlan megelégedésére szolgált volna.

1. ÁBRA

Az integráció és a különböző ismérvek szerinti regionalizáció viszonyai
(The relationship between integration and regionalisation by different features)

Az *integráció és a regionalizáció kettősségének* tudható be az is, hogy a Közösség egyik legnehezebb problémája minden egyes *bővülési-bővítési szakasz* előtt eddig is az volt, és ma is az, hogy a belépés előtt állók a külsőkkel szembeni protekcionizmus következtében inkább távolodnak a Közösségnek való megfeleléstől, semmint közelednek hozzá, hiszen az versenyképességüket, mezőgazdaságuk fejlesztését illetve a gazdagok belépés előtti alkalmazkodását gátolja, korlátozza.

Amikor a bővítés, a külsők csatlakozása konkrétan napirendre kerül, akár fejlettebb, gazdagabb, akár kevésbé fejlett, szegényebb országokról is van szó, a *mezőgazdaság harmonizációjával egy elhúzódó, feszültségekkel terhes folyamat veszi kezdetét*. A bővülést követően pedig – az eddigi tapasztalatok szerint – *felerősödik illetve megnő az újraelosztás kényszere és mértéke, ami az integráció kohézióját mérsékli*, ahelyett, hogy az újonnan belépők oldanak az egyébként is meglévő problémákat. Természetesen könnyebb a problémákat kezelni a gazdag országok, mint a szegény aspiránsok esetében, de azt mindenképpen látnunk kell, hogy az előbbieknél nagyobb gondjai sem az integráció általános erősítése irányába hatnak.

Valójában *sem elméletileg, sem a gyakorlatban nem tisztázott, hogy az integráció milyen mértékig bővíthető anélkül, hogy kohéziós ereje ne csökkenjen egy kritikus szint alá, vagy ne szűnjön meg*. Valószínűnek csupán az látszik, hogy a CAP mint integrációs intézmény nagyon nehezen bír el a jelenleginél nagyobb „terhelést” a regionális kiterjesztés (elsősorban a mezőgazdasági kiterjesztés) szempontjából.⁴

Ez is oka annak, hogy az aspiránsok társadalmi-gazdasági helyzetének, viszonyainak változtatására vonatkozóan számtalan – sokszor egymásnak ellentmondó, rögtönző – halogatónak tűnő csatlakozási követelményt jelölnek meg illetve javaslatot tesznek, amelyek nyilvánvalóan nélkülözik a mélyebb, egzaktabb megalapozottságot.⁵

A „tágabb család” – az agribusiness globális viszonyai

A mezőgazdasági integráció és regionalizáció viszonya azonban nemcsak önmagában értékelhető, hanem beágyazódik egy szélesebb kapcsolatrendszerbe, az agribusiness-be.

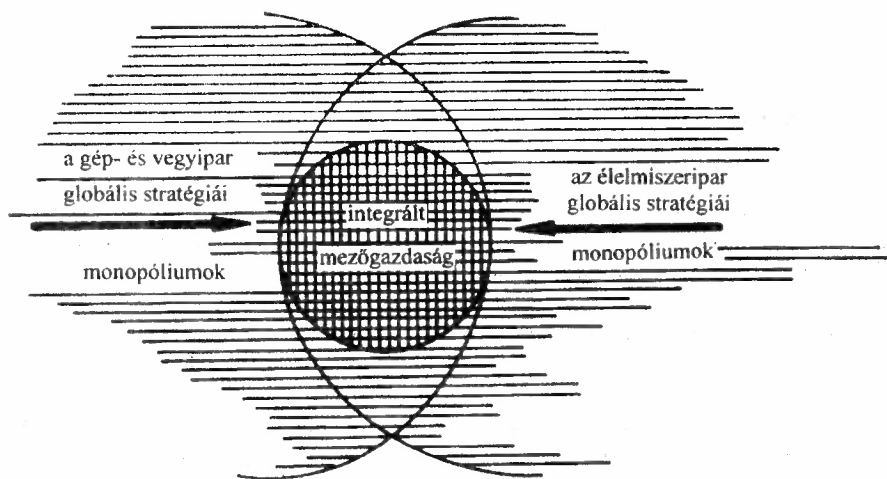
Világjelenség, hogy az *élelmiszeripar és az élelmiszerkereskedelem* a világon mindenütt a leginkább *monopolizált* ágazatok közé tartozik. Sőt, e monopóliumok között a multinacionális vállalatok szerepe meghatározó. Ezek egy *globális üzleti stratégia* keretei között alakítják termelési és értékesítési politikájukat, befektetési portfóliójukban a globális profitszpontokat érvényesítik. Ennek megfelelően a mezőgazdasági alapanyagok elsődleges feldolgozását oda telepítik, helyezik, ahol a mezőgazdasági termelés szempontjukból a legkedvezőbb. E tekintetben az agroökológiai potenciálból, az alacsonyabb bérekből és egyéb járulékos költségek hiányából (pl. környezetvédelmi), az állami szabályozás különbözőségeiből stb.-ből fakadó előnyök érvényesítésére törekednek, majd a fogyasztók felé haladva, a növekvő feldolgozottsági foknak megfelelően az elsődlegesen feldolgozott alapanyagok továbbfeldolgozását a fejlettebb országokba illetve a globális marketing révén a kevésbé fejlettek megfelelő piaci szegmenseibe juttatják. Itt tehát *sem az integráció, sem a regionalizáció nem elsődleges hatótényező*, azonban az *integráció a komparativitásra hatást gyakorolhat* abból következően, hogy a *protekcionizmus minden esetben eltéríti a költségeket* az enélkül egyébként kialakuló spontán nemzetközi munkamegosztás alapján, a komparativitásnak megfelelő ráfordítás-viszonyoktól.

Mondhatni az előbbivel analóg a mezőgazdasághoz *input-oldalról* kapcsolódó szektor helyzete és a mezőgazdaságot érintő hatása. Ha az iparnak van még erősen monopolizált területe az élelmiszeriparon kívül, akkor ez minden bizonnyal az. Itt is a multinacionális vállalatok, valamint globális stratégiájuk határozza meg a mezőgazdasági tevékenységek feltételrendszerét nagymértékben attól függetlenül, hogy milyen integrációs illetve regionalizációs erőterek léteznek.

Képletesen szólva a mai körülmények között a *multinacionális monopóliumok globális stratégiájába* ágyazottan működnek az *integrált országok mezőgazdaságai*, amelyeket a közös agrárpolitika az eddig ismert és alkalmazott eszközeivel egyre kevésbé képes összehangolni. Az agribusiness multinacionális vállalatai globális stratégiája részeként illetve következményeként fogható fel viszont a *nemzetközi szervezetek kereskedelem-liberalizációs törekvéseinek erősödése*, amely arra irányul, hogy a protekcionizmus mérséklésével a nemzetközi agrár munkamegosztás racionálisabb lehessen, ezáltal a mezőgazdasági termelés költségeinek csökkentésével az eddigieknél jobban érvényesíthetők legyenek a monopolista profitérdekek. Másképpen fogalmazva, a *mezőgazdaságot körülvevő multinacionális monopóliumok az integrációval szemben objektíve inkább a természetes agroökológiai potenciálok azonosságán illetve különbségén alapuló regionalizációban érdekeltek*.⁶

2. ÁBRA

A monopóliumok input és output oldali hatása az integrált mezőgazdaságra
(The effect of the monopolies on the integrated agriculture from input and output side)

Ebből a szempontból érdemesnek megkülönböztetett figyelmet azok az elképzelések és kezdeményezések, amelyek egyfelől az agrárpolitika „*renacionalizációjára*”, másfelől az országhatárokon átnyúló ún. „*eurorégiók*” kialakításával összefüggő kezdeményezések, amelyek itt-ott magának az integrációnak a határait is átlépik, mint például az Alpok-Adria Eurorégió esetében.

A globalizáció, az integráció és a regionalizáció természetének, összefüggéseinek és kölcsönhatásának valamint a mezőgazdaságra gyakorolt hatásának, a mezőgazdaságban érvényesülő sajátosságainak tisztázatlansága valószínűleg nagyban hozzájárul ahhoz, hogy számtalan bizonytalanság, kétség, fals elképzelés, félelem, gyanakvás, másik oldalról indokolatlan optimizmus van a közös agrárpolitika jövőjével valamint az EU további bővítésének mezőgazdaságot érintő következményeivel, hatásaival kapcsolatban. E kérdéseknek az újragondolása, alaposabb elemzése segíthet ezek elosztatásában és megfelelő megoldások megtalálásában illetve kimunkálásában.

A nagy általánosságok szintjén inkább csak az fogalmazódik meg, hogy milyen gazdasági előnyökkel járhat számunkra a csatlakozás. Közülük az áhított 400 milliós piac (a többi potenciális csatlakozóval együtt), a tökehiány enyhítése, a technikai-technológiai felzárkózás, a modernizáció lehetősége kerül legtöbbször említésre. Kétségkívül vonzó, értelmes, perspektivikus előnyök ezek. Azonban arról hallgat a fáma (a hivatalos argumentálás), vagy legalábbis nem teszi egyértelművé, hogy a felelgetett előnyök nem hullanak az ölünkbe, ezeknek ára van, illetve ára lesz a jövőben. Vagyis itt egy cost-benefit relációról van szó, ahol a várható előnyökkel szembe kell állítani azokat a költségeket, amelyeket először a csatlakozásért, később a tagságért vállalunk, fizetnünk kell.

Félelmek és veszélyek – miért tart a Közösség az agrárbővüléstől?

Paradox módon sokkal többet tudunk azokról a *fenntartásokról*, félelmekről, amelyek az EU illetve egyes országai fogalmaznak meg már hosszabb ideje a lehetséges bővülést-bővítést illetően, mint az esetleg ránk hátrányos következményekről. Nehéz lenne ennek a pontos okait megnevezni, sőt, talán nem is különösebben érdekes ez. Maga a jelenség a fontos.

Az Unió agrárpolitikusi, agrárspecialistái és agrárbürokratái évek óta veszik számba azokat a lehetséges veszélyeket és költségeket, amelyek az ún. „keleti bővülés” következtében leselkednek rájuk, különösképpen az agrárcsatlakozás következményeként. Mi több, már intézkedéseket, stratégiákat dolgoztak ki ezek kivédésére vagy legalábbis mérséklésére, amelyek egyik fontos állomása az *ország tanulmányok* készítése volt az elmúlt évben, a másik pedig a közismert *kérdőívek* elkészítése és kitöltetése a csatlakozni szándékozókval. Vagyis jól feltérképeztek bennünket, ami a csatlakozással kapcsolatos EU-tanulmányokból is érzékelhető.⁷ Sőt, eddigi magatartásukban, mint azt számtalan esetben érzékelhettük – minden ellentétes frazeológiával szemben –, már eddig is fellelhető volt velünk kapcsolatos hosszú távú érdekeik felismerése és érvényesítése.⁸

Milyen érdekek dominálnak valójában a *közösségi magatartásban*? Melyek a fő veszélyek, miből származnak és mekkorák azok a költségek, amelyeket a „keleti bővülés-bővítés” kapcsán megfogalmaznak illetve kalkulálnak? Induljunk ki a veszélyekből, mert ezekből lehet levezetni a költségeket.

A *veszélyek* két csoportba sorolhatók. Az egyik csoport a piac oldaláról „leselkedik” az EU farmereire. A vámok nélküli piacon az olcsó keleti termékek konkurensei lesznek az eddigi belső piacon, a termelők elveszíthetik piacaik egy részét. Ezt a veszélyt erősíti, hogy az Uruguay-forduló agrártámogatás-csökkentési kötelezettséget ír elő az Unió tagországai számára. Ezzel együtt a CAP-reform keretében csökkenteni kell a mezőgazdasági termelést, hiszen teljesen irracionális az az eddigi gyakorlat, amely az adófizetők

zsebéből finanszírozza az exportot. Ugyancsak piaci oldalon vélik megjeleníteni azt a veszélyt, amely a multinacionális feldolgozó cégek azon érdekében fakad, hogy bizonyos alapanyag-termelést – miután a privatizáció során jelentős feldolgozó kapacitásokat szereztek meg – áttelepítsenek költségtakarékosság okán a keleti országokba. Ez nemcsak piacvesztést, hanem munkahelyek elvesztését is eredményezheti, tehát fokozottan veszélyes.

Az emlegetett potenciális veszélyek másik csoportjába azokat sorolhatjuk, amelyek a *költségek oldaláról* „leselkednek” a már így is „túlterhelt”, az Unió „szegényházába” tartozó déli tagok és Írország mezőgazdaságának finanszírozása miatt, amelyek mint nettó kedvezményezettek a leginkább igénybe veszik a közös alapokat. Rémisztő összegek roppennek fel időnként arra vonatkozóan, hogy különféle feltételek mellett, különféle scenáriók szerint mibe fog kerülni, illetve mibe kerülhet a mai tagoknak a bővülés után a közös agrárpolitika (CAP).

A veszélyek elhárítására, a prognosztizált költségek elkerülésére alapvetően *kettős stratégia körvonalazódik* az EU agrárpolitikáját meghatározó körökben. *Egyfelől* a CAP-reform felgyorsítása az ún. *MacSharry-reform* szellemében, hogy ezáltal megvalósuljon a jelenlegi EU-tagországok mezőgazdasága versenyképességének fokozása a hatékonyság növelése révén, amelynek döntő mozzanata a támogatás jellegű kifizetések és a termelés közötti kapcsolat megszüntetése. A *másik vetületben* ez azt jelenti, hogy a termeléshez kötött támogatásokkal szemben a *közvetlen jövedelemtámogatásokra*, illetve a *vidékfejlesztéshez* kapcsolódó támogatásokra kell a hangsúlyt helyezni. Mindebből az is következik, hogy a *versenyszférában* a mostaninál koncentráltabb üzemi struktúra, nagyobb átlagos üzemméret kialakítása a cél, a jelenleginél is kisebb agrárnépességgel. Így lehetővé válik már viszonylag rövidebb távon is az árak csökkentése (főként a gabona, a tej és a marhahús esetében), amit egy átmeneti időszakban kompenzációval hidalnak át. Eközben a *nem főfoglalkozású üzemek* jövedelem-kiegészítő szerepüket részben az önellátásban, részben a helyi, lokális piacokon megtartják.

A csatlakozás lehetséges következményei felőlünk nézve

Mielőtt megpróbáljuk a csatlakozás számunkra lehetséges következményeit számba venni, talán nem felesleges egy apró, evidenciának tartott, azonban sokszor elfelejtődő *tudományelméleti megjegyzést* tennünk. Ez arra vonatkozik, hogy szükségszerűen megkülönböztetendő egymástól a *prekoncepció* és a *hipotézis*. A kettőt ugyanis gyakran összekeverik egymással. A prekoncepció valójában olyan előfeltevés, amelyet minden áron, minden lehetséges (ál-) tudományos eszközzel bizonyítani igyekeznek, amelynek bizonyításához akár meghamisítanak, elhallgatnak tényeket, vagy félígazságokat, rész-igazságokat sorakoztatnak fel. Ezzel szemben a hipotézis olyan feltételezés, amelyet az egzakt, korrekt tudományos vizsgálódás vagy igazol, vagy sem.

E rövid megjegyzésre azért került sor, mert szükséges leszögezni, hogy *nincs semmi-féle ab ovo fenntartásunk, még kevésbé elutasításunk az EU-hoz való csatlakozást illetően*. Hipotézisünk azonban az, hogy az EU integráció jövője *nem írható le a jelenlegi viszonyok és vélekedések sematikus extrapolációjával*, vagyis az EU fejlődése, az integráció folyamata – beleértve a keleti bővülést is – *nem feltétlenül lesz „törtetlen”, továbbá, hogy az EU-csatlakozásnak a magyar gazdaságra, ezen belül a mezőgazdaságra pozitív és negatív hatásai egyaránt lehetnek*, vagyis a csatlakozás egyidejűleg járhat

előnyökkel és hátrányokkal is. Kérdés, hogy melyek lesznek (lehetnek) a dominánsak, továbbá a pusztán elvi, elméleti lehetőségük, illetve valóságosak, ténylegesen hatók?

A csatlakozás leggyakoribb várható *pozitív következményeként* a protekcionizmus nélküli piacra történő bejutást, a kibővült EU már aposztrofált, mintegy 400 milliós piacát fogalmazzzák meg azok, akik az integráció, a csatlakozás feltétlen hívei. Ez azonban valójában inkább teoretikus, semmint reális, valóságos jövőbeni lehetőség. Az tudniillik soha, sehol nem fogalmazódott meg az EU részéről, hogy a jelenlegi tagállamok saját piacait, vagy annak akár valamely kis szegmensét is önkéntesen, pusztán jószándékból átadnák nekünk. Maximum azt mondják – és ez saját érdekeik alapján még csak nem is nehezményezhető –, hogy a túltermelést, a drága, ráfizetéses exportot építik le. Nem is titkolják, *hogy nem szeretnék piacukat átengedni nekünk.* Fischler, az EU mezőgazdasági főbiztosa éppen Budapesten jelentette ki, hogy nekünk a keleti piacokra kell alapoznunk, nem várhatjuk el, hogy agrárexportunkat az EU-piacokon növeljük. Ez implicite azért azt is jelenti, hogy bár *a harmonizációt, annak minden költségével megkövetelik*, felvételünk feltételeként szabják, a *Közösségi piacokon létező versenyből szándékaik szerint kirekesztenének bennünket.*⁹

Itt kapcsolható be a következő momentum az elemzésbe. A harmonizáció előfeltétele, alapja végső soron a mai sok tekintetben kaotikus, válságban lévő mezőgazdaság, agrárgazdaság „rendbetétele”. Más szóval a *csatlakozás feltétele* egy versenyképes, korszerű, *hatékony agrárgazdaság.* Ennek *megteremtése* azonban *drága*, tőkeigényes, amire a mai nemzetgazdaság, különösképpen pedig a mezőgazdaság a forrásokat önerőből nem tudja biztosítani. Nyilvánvaló az *ellentmondás a cél- és eszközoldal között*, amelynek a feloldása ma nehezen látható.

Logikailag ezen a ponton vethető fel a *mezőgazdaság támogatásának* kérdése. Az EU agrárszakértői, még inkább agrárpolitikusai óva intenek bennünket attól, hogy növeljük a mezőgazdaság támogatását, mert ez rontja a hatékonyság növelését, a versenyképesség fokozását, ami pedig az EU-lét feltétele. Kifejezetten rossz néven veszik, dühödten emlegetik, hogy az 1991-es mélyponthoz képest a támogatások (különösképpen az exporttámogatások) újra nőttek az elmúlt pár évben. A támogatások növelésével szembeni érvek sorában előkelő helyet foglal el annak argumentálása, hogy az EU-ban is csökkentik a támogatásokat, amit egyébként a GATT illetve WTO kötelező érvénnyel ír elő. Csakhogy van itt megint egy kis „bibi”. Nevezetesen az, hogy PSE-ben kifejezve a mi támogatásunk még most sem éri el egyfelől az EU-átlag felét, továbbá, hogy a támogatások ezen szintje megközelítően sem tesz lehetővé akkora jövedelem-szerzést, mint az EU-átlag. Ebből azután egyenesen következik, hogy még ilyen támogatottság mellett sem képes a mezőgazdaság arra a felhalmozásra, amit az a bizonyos, csatlakozáshoz szükséges fejlettségi, termelékenységi, versenyképességi szint megkívánna! Nem beszélve arról, hogy az EU agrártámogatása egyre kevésbé mérhető a hagyományos módon, a PSE révén, mert a támogatások növekvő hányada olyan közvetlen jövedelemtámogatás, amely kívül esik ennek körén. Vagyis az a helyzet, amelybe a Közösség igyekszik bepréselni bennünket, az a „játéktér”, amelyet a csatlakozás kapcsán számunkra kijelölnek az agrárszférában, a vázolt összefüggésben tipikusan a „22-es csapdája”.

Végezetül még egy olyan extrapolálható hatást említünk meg, amely meghatározó jelentőségű a jövő szempontjából. Ha a hatékonyságot, a versenyképességet mint elérendő célt határozzuk meg a csatlakozás előfeltételeként, számolni kell azzal, hogy a *mezőgazdasági foglalkoztatottság* erőteljesen csökkenni fog. Ez a csökkenés időben behatárolt, ha a csatlakozás idejét az ezredfordulóra vagy az azt követő egy-két évre tesszük. Viszonylag jól megbecsülhető különböző termelékenységi szintek elérése ese-

tén a felszabaduló munkaerő száma, amely akár több százezer nagyságrendű is lehet ebben a mondjuk hat-tíz éves periódusban. A gazdaság jelenlegi állapota mellett még a legoptimistább feltételezések szerint sem lehetséges olyan növekedés ebben az időszakban, amely képes lenne ezt a munkaerő-felesleget más nemzetgazdasági területeken felszívni. A munkaerő-felesleget legfeljebb mérsékelheti, ha a gazdasági növekedés beindulásával a belső élelmiszer-kereslet növekszik. Ez azonban kettős vonatkozásban is hipotetikus. Egyrészt hipotetikus a gazdasági növekedés beindulása, másrészt az is, hogy a megnövekedett kereslet a magyar termékekre irányul-e, hiszen köztudottan a hazai piacon is egyre nagyobb részarányban vannak jelen a jobban támogatott, emiatt és más tényezőkből következően is versenyképesebb közös piaci termékek.

Összefoglalva tehát két dologra szerettem volna felhívni a figyelmet egy adott, számunkra különösen fontos nemzetgazdasági szegmens példáján. *Egyrészt* közel sem biztos, hogy az EU fejlődése a politikai deklarációk ellenére azt a lineáris trendet követi, amit ma sokan feltételeznek, és amelyhez mint etalonhoz próbál a hivatalos politika minden erővel igazodni. El kellene gondolkodni azon, milyen egyéb, reális alternatívák lehetségesek az EU, vagy még inkább Európa jövője tekintetében, és ezekhez az alternatívákhoz is célszerű lenne stratégiákat illeszteni. *Másrészt* le kellene vetkőzni azokat az egyoldalúságokat, amelyek a csatlakozás várható pozitív hatásait abszolutizálják. A várható, előre jelezhető pozitív és negatív hatások szembeállításával mérlegelhető a csatlakozás igénye, ne adj' Isten elvetése. Ezt a mérlegelést elmulasztani nem egyszerűen hiba, de kifejezetten bűn lenne a jövő generációkkal szemben.

Jegyzetek

- ¹ E felfogás tipikus példáját találhatjuk Enders, A. – Wonnacott, R. J.: The Liberalisation of East-West European Trade: Hubs, Spokes and Further Complications c. tanulmányában. In: The World Economy, Volume 19, No 3, May 1996. 353–272. o.
- ² Elég, ha arra emlékeztetünk, hogy Olaszország azért tiltotta meg egy időben a juh illetve a juhús bevitelt Magyarországról állategészségügyi szempontokra hivatkozva, mert néhány más országban és Olaszországban (!) járványos száj- és körömfájás volt!
- ³ CEFTA országok. Litvánia, Lettország, Észtország.
- ⁴ Ezen nem segít Maastricht sem, hiszen – mint azt egyre többen állítják – itt is a politikai szempontok deklaratív célú elsődlegessége az, ami a végrehajtást nehezíti és a közösségi kohéziót gyengíti. A Maastrichti Egyezménynek mások által is megfogalmazottan talán éppen az a legnagyobb veszélye, hogy a politikát sokkal inkább öncélként tételezi, nem pedig olyan eszközként kezeli, amely a gazdaság érdekében kerül alkalmazásra. Az ilyen „megoldások” – mint azt Közép- és Kelet-Európában tudjuk – a bürokrácia túlbuzjánzásának, a centralizált irányításnak a melegágyai, ami előbb-utóbb a gazdasági érdekek háttérbe szorításával, azok csorbításával jár, a gazdasági hatékonyságot pedig rongja.
- ⁵ A „kifelé terelés”, az „elhárító” magatartás ilyen jellegzetes megnyilvánulása, mondhatni „gyöngyszeme”, hogy egyre gyakrabban hallani, hogy a közép- és kelet-európai belépni szándékozók számára az igazi, potenciális, perspektívikus piac a Távol-Kelet lehet, mert az ottani újonnan iparosodott országok az ezredfordulót követően nem lesznek képesek magukat élelmiszerekkel ellátni. Nem beszélve arról, hogy ezek a prognózisok mennyire megbízhatók vagy sem, az mindenképpen elgondolkodtató, hogy a potenciális, de konkrétan nem meghatározott konkurenciától való félelem mennyire erős. Hiszen a fejlett közösségi mezőgazdaság számára ennek a piacnak legalább annyira, ha nem jobban vonzósnak kellene lennie, mint a számtalan sebből vérző, válsággal küszködő, abból kilábalni nagyon nehezen tudó közép- és kelet-európaiaknak.
- ⁶ Ezt erősíti az, a fogyasztás internacionalizálódásával, uniformizálódásával együtt járó folyamat, amelyet természetesen éppen az említett monopóliumok is elősegítenek. A különféle közösségi szabványok, élelmiszerekre vonatkozó előírások stb. a felszínen úgy tűnhetnek, mint tisztán integrációs jelenségek, azonban könnyen belátható, hogy legalább ennyire a monopóliumok globális érdekeit szolgálják.
- ⁷ Lásd többek között: S.Tangenmann and T. Josling: Pre-accession agricultural policies for Central Europe and the European Union, Study commissioned by DG I, European Commission, 1994; Agricultural

Situation and Prospects in the Central and Eastern European Countries. Summary Report, EU Commission Directorate-General for Agriculture, Working Document, 1995; White Paper on the implication for the CAP of integrating the Central and East European countries into the European Union, EU Agriculture Council, 1996.

- ⁸ Rendkívül tanulságos például a PHARE-program keretében nyújtott eddigi EU-segélyek elemzése, amely egyértelműen bizonyítja, hogy egyfelől a források „visszaszívása” 1990–93 között szolid becslés szerint is legalább 50%-os volt, továbbá a támogatott célok kivétel nélkül az EU érdekeit tartották szem előtt, mert egyrészt olyan területekre irányultak, „...amelyek elhanyagolása az EU számára is negatív hatással járna, például az állategészségügy vagy a növényegészségügy kérdése, a járvány megelőzés vagy a környezetvédelem. Másrészt segítségét azokra a területekre koncentrálna, amelyek fejlesztése saját gazdasági céljai megvalósítását szolgálják: ilyenek például az infrastruktúra, a közlekedés, az energiaellátás fejlesztése... Szintén ebbe a kategóriába tartoznak azok a területek, amelyek támogatása az EU információval való ellátását szolgálja... (Egyes kimutatások szerint minden 1 márkányi segély mintegy 5 márkányi exportot generál!)” – mármint a segélynyújtónak – T. L.) Kiss Judit: Segélycsökkentés – A PHARE és a magyar agrárium, Figyelő, 1996. május 16. 52–54. o.
- ⁹ Nem tartozik a szűken vett elemzés körébe, hogy milyen problémák vannak a keleti piacok tekintetében, azt azonban mindenki tudja, hogy nem táplálhatók különösebb illúziók a piacok stabilitását, fizetőképességét, rizikómentességét illetően.

POSSIBLE ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF THE HUNGARIAN INTEGRATION INTO THE EU ON HUNGARIAN AGRICULTURE

LÁSZLÓ TÓTH

The transitions following the turn of the 1980s–1990s raised the issues about the future of Europe in a new light. The “European idea”, the expansion of the EU was accompanied with the task of a possible Eastern expansion. The ideas concerning the future, however, are many times one-sided in their attitude and they are based on political and ideological notions, reflexes rather than reality. Still, they do not even meet the criteria of alternativity.

The issues and problems of the future of the integration are especially serious in matters of agriculture. The agriculture of the Community has been known from the beginning as one of the most problematic fields of the integration, which, as the author of the essay sees, is the consequence of the characteristic contradiction of integration and regionalisation and which seems to be justified by all expansions/accessions so far. The future of the EU as whole and the chances of accession for those who are new applicants will largely be determined by the future of the common agricultural policy.

Based on the experiences of the past 7–8 years it is evident that we have to get rid of several illusions and fears that emerged in connection with the future of the European agriculture. There is only one way to do it: Besides forecasting the possible changes of the common agricultural policy, we will have to explore the favourable and unfavourable consequences of the expected accession in order to be able to work out adequate strategies.

The future and possible effects of the agrarian integration are of special importance for Hungary. The ideas outlined in the essay are meant to provide some theoretical support for the creation of the right strategies.

Translated by Zoltán Raffay

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA ÁTALAKULÁSI, INTEGRÁCIÓS DILEMMÁI ÉS A MEZŐGAZDASÁG FENNTARTHATÓ FEJLESZTÉSE

(The dilemmas of integration in the transition of Central and Eastern Europe and sustainable development in agriculture)

SOMOGYI SÁNDOR

Bevezető

Berend akadémikus állapította meg egy újságcikkében, hogy Nyugat-Európában a gazdasági fejlődéshez kötődött a nemzetekké válás. Régióinkban – egy gazdaságilag fejletlen közegben – értelmiségiek hozták köztudatba a nemzeti eszmét, de úgy tűnik keveset tettek a gazdasági felzárkózást, szervezettséget támogató eszmék terjesztéséért.

Így történhetett meg, hogy hallunk földrajzi, szellemi és politikai, de nem elegendőt a gazdasági Közép- és Kelet-Európáról (KKE), fejlesztési, környezeti problémáiról, életminőségéről. Gazdasági lemaradásunk evidens. Mint minden kevésbé fejlett régióban a mezőgazdaság és élelmiszertermelés itt is fontos része a nemzetgazdaságoknak. A fejlettebbeknél ezen ágazatok relatív fontossága már lecsökkent. Ugyanakkor szinten tartásuk magas támogatásokat igényel. Ezeknek a támogatásoknak köszönhetően világpiacon versenyképességük is jobb.

Ilyen feltételek között KKE gazdaságáról, élelmiszertermeléséről, világpiacon pozíciójáról nehéz átfogóan, elfogadható idődimenzióban gondolkodni és ugyanakkor a jövőbe tekinteni.

Itt történelmi hagyománya van a jobb teljesítményt gátló politikai, nemzeti, vallási és nem utolsósorban gazdasági érdeklődéseknek.

A nagyhatalmi rendezések sem voltak egyértelműen pozitívak. Az itt felmerülő problémákat saját érdekeik diktálta kritériumok alapján ítélték és oldották meg. Pl. az első világháború utáni igazságosnak vélt, nemzetállamokat formáló, határátzabálások ebben a régióban megbontották az addig kialakult infrastrukturális és gazdasági kapcsolatokat, növelték a térség dezintegráltságát, kiélezték a nemzeti és egyéb ellentéteket és növekedett a térség gazdasági függősége a nagyhatalmaktól.

Az itteni népek elvesztek az érdekelletetek „dajkálásában”, ahelyett, hogy készültek volna az integrációra, gazdasági függőségük csökkentésére. A szinergikus hatások ennél fogva inkább negatívak mint pozitívak.

Ilyen feltételek, feszültségek mellett törvényszerűen jelentkezett a fejlesztési kényszer, a kevésbé fejlettekre jellemző természeti erőforrások terhére történő gazdálkodás és a környezetszennyezés. Felzárkózásunk a fejlettekhez emiatt kétszeres terhet jelent. Nem csak a fejlesztési kényszer szívja el a rendelkezésre álló eszközöket, de a környezetvédelmi beruházásokat is fedezni kell ahhoz, hogy a nemzetgazdaságok eurokonformmá váljanak.

A régió társadalmi-gazdasági pozícióiról

Ez a régió soha sem volt a kapitalista fejlődés folyamán a gazdasági fejlődés metacentruma és nem is válhatott azzá. Gazdaságilag a perifériához vagy félperifériához tartozott. A gazdasági következmények közismertek.

Régiókra jellemző, hogy a viszonyok a harmonizáció-diszharmonizáció és az integráció-dezintegráció skáláin mozognak. Érdekek, ellenérdekek véget nem érő harca zajlik szemeink előtt és ennek vagyunk részesei.

A fejlettek nem ideológiai, hanem gazdasági okokból segítették az életképtelen tervgazdálkodási és hiánygazdálkodási modell bukását. Azt remélték – tekintettel az amerikai és európai piac telítettségére –, hogy rövid távon új piacot nyitnak maguknak, ami átlendítheti a recessziótól szenvedő gazdaságuk lendkereket a holtpontra.

Az események megmutatták, hogy a régióban, igazán működőképes – a fogyasztó társadalomra jellemző – piac nincs. Mélyreható változásokra van szükség. Nincs elegendő tőke a piac motorjainak beindítására. Ugyanakkor a gyenge infrastruktúra, feszültségek, bizonytalanság, a szocializmusból visszamaradt korai jóléti társadalmi viszonyok és demotiváltság nem nyújtanak megfelelő feltételeket a harmonikus fejlődésre.

Teljes társadalmi katarziszra és újrászerveződésre van szükség ahhoz, hogy a gazdasági átállás olyan gyors legyen mint azt sokan gondolták néhány éve, s elérjük, hogy ne csak az olcsó munkaerő hanem a szervezethez is komparatív előnyt jelentsen.

Ellentétek, válságok, ellentétes folyamatok korát éljük. Sokszor felmerül a kérdés a nehezen áttekinthető helyzetben, hogy van-e kiút? Van.

Keresni kell az együttműködést, közös érdekeket, célokat. Ez annál inkább is szükségyszerűség, mert enélkül nem lehet megvalósítani a fenntartható fejlődést, ami viszont az itteni népek életminőségének is kulcskérdése.

Közép- és Kelet-Európa gazdasági változásainak néhány jellemzője

KKE; Lengyelország, Magyarország, Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Románia, Bulgária, Litvánia, Lettország, Észtország, fontos földrajzi és demográfiai része Európának. (Célszerű lett volna Jugoszláviát és Horvátországot is idesorolni, adataikat felhasználni. Vitathatatlanul komplettebb képet kaptunk volna, de érthető okokból integrálásuk a régióval még nem igazán indult meg, és reális adatokhoz is nehéz hozzájutni.)

1. TÁBLÁZAT
Közép- és Kelet-Európa és az EU összehasonlítása
(Comparison of Central and Eastern Europe with the EU)

	Népesség (millió)	T e r ü l e t					GDP/cap ECU
		összes (millió ha)	mezőgazdasági (millió ha)	%	megművelhető (millió ha)	%	
Lengyelország	38,5	31,3	18,6	59	14,3	0,37	1 907
Magyarország	10,3	9,3	6,1	66	4,7	0,46	3 150
Csehország	10,3	7,9	4,3	54	3,2	0,31	4 586
Szlovákia	5,3	4,9	2,4	49	1,5	0,28	1 643
Szlovénia	1,9	2,0	0,9	43	0,2	0,13	5 018
Románia	22,7	23,8	14,7	62	9,3	0,41	961
Bulgária	8,5	11,1	6,2	55	4,0	0,48	1 110
Litvánia	3,8	6,5	3,5	54	2,3	0,62	657
Lettország	2,6	6,5	2,5	39	1,7	0,65	850
Észtország	1,6	4,5	1,4	31	1,0	0,63	938
KKE	105,5	107,7	60,6	56	42,3	0,40	1786
EU 15	369,7	323,4	138,1	43	77,1	0,21	15 972
KKE/EU	29%	33%	44%		55%		11%

KKE mint régió valamivel több mint egymillió négyzetkilométer, aminek 40%-a művelhető. Valamivel több mint 100 milliós a lakosság létszáma, így a lakosonkénti megművelhető terület 0,4 ha. Ez kedvezőnek tekinthető, mert az EU lakosonkénti megművelhető területének a kétszerese. Ugyanakkor a fejenkénti GDP csak 11%-a az EU-beli GDP-nek, ami mutatja milyen szintű a régió gazdasági lemaradása.

Az átalakulás ezekben az országokban a gazdasági tevékenység csökkenését okozta (2. táblázat). A GDP csökkenése 1990–1992-ben általános jelenség volt. Évi átlagban –6,2%; –0,1%; majd –3,5%-ot tett ki. A javulás jelei 1993-tól mutatkoztak. Az 1991–1992-es árliberalizáció után volt az infláció a legmagasabb. Azóta csökken de lényegesen magasabb mint az EU-ban.

A költségvetési hiány, államadósság és munkanélküliség mutatói többé-kevésbé szintén kedvezőtlenek (3. táblázat).

2. TÁBLÁZAT

A GDP alakulása Közép- és Kelet-Európában az előző év %-ában
(GDP in Central and Eastern Europe in per cent of the previous year)

Ország	1990	1991	1992	1993	1994	1995*
Lengyelország	-11,6	-7,0	2,6	3,8	5,0	5,0
Magyarország	-3,3	-11,9	-4,3	-2,3	2,0	0,3
Csehország	-1,2	-14,2	-6,4	-0,9	2,6	4,2
Szlovákia	-2,5	-14,4	-5,8	-4,1	4,8	4,5
Szlovénia	-4,7	-8,1	-5,4	1,3	5,0	5,0
Románia	-5,6	-12,9	-10,1	1,2	2,4	2,6
Bulgária	-9,1	-11,7	-5,8	-4,2	0,2	1,0
Litvánia	-3,3	-13,1	-34,0	-27,1	2,0	5,0
Lettország	2,9	-10,4	-34,9	-14,9	-2,2	5,0
Észtország	-6,5	-8,1	-14,3	-8,2	4,0	5,0
KKE	-6,2	-10,1	-3,5	0,2	3,4	3,7
EU 15	2,9	1,6	1,0	-0,5	2,8	3,2

*1995 becstült adatok

3. TÁBLÁZAT

Egyéb gazdasági mutatók Közép- és Kelet-Európában
(Other economic indices in Central and Eastern Europe)

Ország	Infláció %		Munkanélküliség %		Költségvetési hiány a GDP%-ában	
	1994	1995*	1994	1995*	1994	1995*
Lengyelország	32,2	25,0	16,1	16,0	-2,6	-3,1
Magyarország	19,1	28,0	10,5	12,0	-5,8	-3,5
Csehország	10,0	9,0	3,2	4,0	1,0	-
Szlovákia	13,4	12,0	14,8	15,0	-5,7	-4,7
Szlovénia	19,8	10,0	13,8	13,3	-0,2	-0,2
Románia	62,0	29,0	10,8	11,6	-4,4	-3,3
Bulgária	121,9	80,0	12,4	15,0	-6,7	-6,0
Litvánia	45,0	25,0	3,8	6,2	-2,0	-2,0
Lettország	25,0	20,0	6,5	10,0	-2,2	-2,0
Észtország	48,0	30,0	5,3	6,0	-2,2	..
EU 15	3,2	3,2	11,2	10,7	-5,5	-4,5

*1995 becstült adatok

A mezőgazdaság szerepe Közép- és Kelet-Európában

A régió országaiban a mezőgazdasági termelés viszonylag fontosabb szerepet játszik mint az EU-ban, tekintettel a mezőgazdasági terület nagyságára és hozzájárulására a GDP-hez valamint foglalkoztatottsághoz. Ezt mutatják a 4. táblázat adatai is.

4. TÁBLÁZAT

*A mezőgazdaság szerepe Közép- és Kelet-Európában
(The role of agriculture in Central and Eastern Europe)*

Ország	M e z ő g a z d a s á g i			
	terület összter. %	termelés GDP %	foglalk. összogl.%	kivitel összkiv. %
Lengyelország	59,0	6,3	25,6	12,2
Magyarország	66,0	6,4	10,1	21,8
Csehország	54,0	3,3	5,6	7,7
Szlovákia	49,0	5,8	8,4	5,9
Szlovénia	43,0	4,9	10,7	4,7
Románia	62,0	20,2	35,2	6,8
Bulgária	55,0	10,0	21,2	20,7
Litvánia	54,0	11,0	22,4	12,8
Lettország	39,0	10,6	18,4	..
Észtország	31,0	10,4	8,2	11,0
KKE	56,0	7,8	26,7	—
EU 15	43,0	2,5	5,7	8,0

Az is könnyen belátható, hogy a régióon belül is a kevésbé fejlett országok gazdasága függ jobban a mezőgazdaságtól. Az ilyen fejlettségi fok mellett az élelmiszer-kivitel is fontosabb szerepet játszik.

Sajnos, a kivitel elé az EU mind komolyabb akadályokat gördít. Említsük meg példaként az exporttámogatás csökkenésére vonatkozó követelményeket. Nyugaton az exporttámogatás magas volt, hazánkban és a régióban alacsonyabb. (Pl. a Visegrádi Négyek intervenciós árai 1994-ben az EU intervenciós szinthez viszonyítva a gabona esetében 51–71% volt, a marhahús esetében 30–44% és a tej esetében 28–65%.) Tehát a nyugati termelők a támogatás csökkentése esetén is megőrzik előnyüket.

A szubvenciók nemzeti szintre kerülésének következményei is súlyosabbak a kevésbé fejlettekre. Ha nemzeti szintre kerülnek, akkor a szegényebb országok több paraszt szubvencionálásával kell, hogy számoljanak, amit gazdaságilag nem bírnak el, mert a költségvetési hiányt sem növelhetik lényegesen. Ha viszont a termelőket nem támogatják, azok nem lesznek konkurensak és az állam elesik a kiviteli bevételektől.

Hasonló hatása van a szabványok, minőségi követelmények, kvóták előírásának is. Bizonyos értelemben „kötött kereskedelemről” van szó. Végtermékek esetében a nyugati szabványoknak gyakran csak nyugatról behozott gépekkel lehet eleget tenni. A fejlettek a felszerelés árait diktálva tulajdonképpen a beruházási szállításokkal már elvégzik az első leföldözést.

A mezőgazdaság alakulása Közép- és Kelet-Európában

A mezőgazdaság és élelmiszertermelés az előző pontban kidomborított fontosságuk ellenére nagymértékben visszaestek az utolsó években. Az átalakulás első éveiben, azaz 1989-től 1994-ig a mezőgazdaság hozzájárulása GDP-hez megközelítőleg a felére csökkent,

A mezőgazdasági termelés jellemző alakulása nagymértékben az átalakulási folyamat hatásának tudható be. Az 5. táblázatból megállapítható, hogy Szlovénia és Románia kivételével a mezőgazdaság kibocsátása az 1989-es szint alá süllyedt.

5. TÁBLÁZAT

*A mezőgazdaság bruttó kibocsátása Közép- és Kelet-Európa néhány országában
(Gross output of the agriculture in some countries of Central and Eastern Europe)*

Ország	Bruttó kibocsátás 1989=100				
	1990	1991	1992	1993	1994
Lengyelország	94,5	93,0	82,9	84,5	78,6
Magyarország	95,3	89,4	71,6	64,7	65,6
Csehország	97,7	89,0	78,3	76,4	72,2
Szlovákia	92,8	85,9	74,0	68,4	74,6
Szlovénia	104,2	101,1	90,5	98,0	118,2
Románia	97,1	97,9	84,9	95,7	101,0
Bulgária	94,0	93,7	82,5	67,5	70,2

Természetesen, az elért eredményekre egyéb tényezők is kihatottak, pl.:

- időjárás,
- keresletcsökkenés,
- a fogyasztói támogatások csökkenése,
- infláció,
- a termelői és fogyasztói árak közötti rés növekedése,
- piacvesztés,
- az inputárak közelítése a magasabb világpiaci árakhoz, azaz az agrárrolló kinyílása,
- az előzőekben felsorolt tényezők jövedelemcsökkentő hatása,
- a privatizáció, átalakulás, átszervezés okozta bizonytalanság,
- a beruházások elmaradása stb.

A mezőgazdaság üzemszerkezet átalakulása Közép- és Kelet-Európában

A hatékonyságcsökkenés fontos tényezője az üzemszerkezet átalakulása is. Az átalakulás, a tulajdonviszonyok rendezése és a piacgazdálkodással konform megoldások bevezetése elkerülhetetlen volt. Sajnos semmilyen tapasztalat nem létezett a tekintetben hogyan kell a tervgazdálkodási modelltől áttérni piacgazdálkodásra. Hogyan kell a

szocialista társadalmi rendszerről áttérni kapitalizmusra. Ha az élelemtermelés átalakítása alaposabban tervezett és előkészített lett volna, akkor a reform társadalmi költségei is alacsonyabbak és a következmények kevésbé súlyosak lehettek volna. Arról nem is beszélve, hogy a helyzetet nehezíti a megfelelő gazdasági háttér nélküli „koraszülött jóléti társadalom” lebontása is.

6. TÁBLÁZAT

*Közép- és Kelet-Európa országainak mezőgazdasági üzemstruktúrája és méretei
(Structure and size of the agricultural producers in Central and Eastern European countries)*

Ország	A mezőgazdasági terület %-ában					
	szövetkezeti		állami birtok		magángazdaság	
	korábbi	jelenlegi	korábbi	jelenlegi	korábbi	jelenlegi
Lengyelország	4	4	19	18	77	78
Magyarország	80	55	14	7	6	38
Csehország	61	48	38	3	1	49
Szlovákia	68	63	26	16	6	13
Szlovénia	–	–	8	7	92	93
Románia	61	35	14	14	25	51
Bulgária	–	41	90	40	10	19
Litvánia	–	35	91	1	9	64
Lettország	–	17	96	2	4	81
Észtország	–	33	96	–	4	67
Átlagnagyság hektárban						
Lengyelország	335	400	3140	2000	6,6	6,7
Magyarország	4179	1702	7138	1976	0,3	1,9
Csehország	2561	1430	6261	498	4,0	16,0
Szlovákia	2654	1665	5162	2455	0,3	1,0
Szlovénia	–	–	470	303	3,2	4,1
Románia	2374	170	5001	2002	1,5	1,8
Bulgária	–	750	13000	1100	0,4	0,6
Litvánia	–	450	2773	124	0,5	2,6
Lettország	–	706	3000	547	0,5	5,8
Észtország	–	567	3500	–	0,5	2,1

Az átmenet problémáit talán az is okozta, hogy túl sokat foglalkoztak a tulajdonjog problémáival, ugyanakkor keveset a gazdaság szervezettségével. A két problémakör gyakran összemosódott. Nem vitatva a tulajdonjogi problémák megoldásának társadalmi szerepét, el kell gondolkodni a dezorganizációs hatások következményeiről.

Az említett folyamatok (privatizáció, kárpótlás) hatása gazdaságilag erősen visszaható volt. Integrációk bomlottak fel, termékvertikumok zilálódtak szét, amelyek korábban tudtak bánni a piaccal. Megszűnt a kivétel felszívó hatása ami növelte a termelést és a hatékonyságot.

Sajnos a döntéshozók nem hallgatták meg az agrárágazatból élőket és szakértőit. Másik oldalról szükség is volt a tőkeelvonásra, dezinvestícióra, hiszen a rendszerváltásnak más pénzügyi forrása nem volt.

A következmények hosszú távra is súlyosak. A mezőgazdaság tőkeigényes, alacsony haszonkulcsú ágazat. Kiszorultunk hagyományos piacainkról, sőt saját piacunkon is a tőkeerős nyugati cégek termékei terjednek, mert azok a kapacitások vásárlásával piacot is vásároltak.

Ezek a problémák is a fenntartható fejlesztés kibontakozását nehezítik.

A fejlődést és jelenlegi ökológiai helyzetet befolyásoló korábbi jelenségek

A fenyegető környezeti problémák minden nap észlelhetők és a médiáknak köszönhetően közismertté válnak valamilyen formában. Ezek a problémák fokozatosan alakultak ki, ezért vissza kell tekinteni az elmúlt évtized néhány társadalmi – gazdasági jelenségére amelyek elősegítették a problémák kialakulását és utóhatásuk ma is érezhető:

A FAO 1965-ben kezdte meg a felméréseket a világ élelmezési helyzetéről és megállapította, hogy az emberiség fejlődésének legkritikusabb periódusa kezdetén áll. A FAO által szervezett élelmezési konferencia (1974) pesszimiztikus képet festett az élelmezés és emberiség jövőjéről. Megállapították, hogy az emberiségnek csak 30%-a táplálkozik jól vagy kielégítően, míg a többi gyengén, vagy éhezik.

Ilyen pesszimiztikus hangulatban neves tudósok és csoportok adtak lényegében véve *Malthus-típusú* prognózisokat. (Emlékezzünk, hogy a szocialista államok teljesen elvetették *Malthus* tanait. Ezen prognózisok viszont, inkább dicsérik és finomítják *Malthus* meglátásait.)

Leontief és munkatársai elkészítették a világgazdaság és élelemtermelés növekedését kezelő input-output modellt. Lehetségesnek ítélték az élelemtermelés jelentős növekedését és kimutatták ennek környezetromboló, szennyező következményeit is. A környezetszennyezésre úgy tekintettek mint a növekedés logikus és törvényszerű következményére.

Medows és szerzőtársai 2050-re prognosztizálták a gazdasági növekedés okozta globális környezeti katasztrófát.

Mesarovich és *Pestel* ettől eltérően regionális katasztrófákat prognosztizáltak. Lényegében ezek a prognózisok is pesszimizták voltak.

Kahn és a *Bariloche* csoport mellett természetesen az orosz kutatók is vitatták az előrejelzések értékét. Fontos kidomborítani, hogy az oroszok először e prognózisok kritikájában ismerték el, hogy a fejlődés a véges földön csak véges lehet.

Mesarovich és *Pestel* munkái figyelmet érdemelnek, mert hangsúlyozták a regionálisan differenciált, de globálisan egyensúlyt teremtő fejlesztés szükségességét. Megítélésünk szerint ez a fejlettek kollektív egoizmusát érintette. A fejletlenek differenciáltabb, egyensúlyba hozó fejlesztése csak a fejlettek fogyasztásának visszafogásával történhetne meg.

Az élelmezési konferencia, *Leontief* elemzései és a prognózisok is odahatottak, hogy kialakultak azok a FAO akciók, melyeknek a lényege úgy is értékelhető, hogy: „mindent

az élelemért". Ezen akciók hatására az élelem-termelés növekedése tényleg felgyorsult és meghaladta a demográfiai növekedést, de :

- nem csökkent az éhezők aránya a világon,
- az élelemtermelés növekedését 2–2,5-szer meghaladta a mezőgazdaság energiafogyasztásának növekedése,
- a drága technológiák gyorsabban növelték a mezőgazdaság költségeit, mint a megnövekedett hozamok a jövedelmét.

Az ENSZ első környezetvédelmi világértékezte (Stockholm, 1972), *Lester Brown* környezeti problémákat átfogóan kezelő monográfiája (*Building a Sustainable Society*, 1981) fontos kiindulópontja a környezeti problémák szélesebb körű ismertetésének.

Az alapvető problémák megfogalmazása után sem állt be gyökeres változás. A Rio de Janeiróban 1992-ben tartott konferencia csak azt állapította meg, hogy a világ globális környezeti állapota tovább romlott. A gazdagok és szegények közötti szakadék tovább növekedett.

KKE mint régió a kevésbé fejlettekhez tartozik, kisebb anyagi javakkal és kiélezettebb környezeti problémákkal rendelkezik, aminek szintén van társadalmi előzménye. A lenini gondolkodás a kapitalizmus bukását jósolta, ugyanakkor a szocializmus fejlődési lehetőségeit határtalannak kiáltotta ki. Ennek alapján a volt Szovjetunió a fejlődést az általuk gazdagnak ítélt nyersanyagforrásokra alapozták és abban a meggyőződésben, hogy lehetőségeik kimeríthetetlenek extenzív fejlesztést végeztek. Sajnos ezt a felfogást terjesztették ki a fennhatóságuk alá került, valamivel fejlettebb KKE országokra is, aminek katasztrofális következményei különösen az élelemtermelésben (kivéve Magyarországot) közismertek.

Felvetődik a kérdés, hogy hol a kiút a világ és régióink számára?

A fejlettek és fejlődők közötti eltérések megkövetelnék a differenciált fejlődést. Olyan modell szükséges, amely a mennyiségi és minőségi fejlődést is felöleli. Teljesen érthető, hogy a fejlődők, tehát régióink esetében is a mennyiségi, míg a fejlettek esetében a minőségi fejlődés kell, hogy előtérbe kerüljön. Az a fontos, hogy bármilyen is a fejlesztési súlypont a környezetkímélő technológiák és az erőforrás-takarékosság legyen az alapvető kritérium.

Az ökológiai problémák állandóan napirenden vannak. A fejletteknél a kívánt életminőség miatt. A fejlődőknél a mennyiségi fejlődés szükségessége miatt. Tehát a fejlettek és fejletlenek problémái, céljai ebben a kérdésben is eltérőek.

A fejlettek fenn kívánják tartani gazdasági dinamikájukat és fogyasztási szintjüket. Ennek érdekében több lehetőséget is kihasználnak:

Tisztább, energia- és anyagtakarékos technológiákat vezetnek be.

A környezetszennyező technológiákat a szegény országokba telepítik.

Felhalmozásuk egy részét a környezetszennyezés ellen használják és megfelelő kutatásokba, fejlesztésekbe fektetik.

Szigorítják az előírásokat.

A tudományos ismeretek jól átgondolt tálalásával, hitelfeltételekkel és minden más lehetséges módon úgy irányítják a kevésbé fejlettek fejlődésének szektorális arányait ahogy az nekik megfelel.

Előszerepet mutatnak rá a hiányos erőforrás-gazdálkodás következményeire, intik a fejlődőket az erőforrások kímélésére. Talán itt is igaz, hogy „a történelmet a győztesek

írják”, mert arról a fejlettek hallgatnak, hogy fejlődésük korai fázisában ők is saját erőforrásaik terhére, most pedig a kevésbé fejlettek erőforrásainak terhére gazdálkodtak/gazdálkodnak. A felsoroltak még akkor is igazak, ha azt tapasztaljuk, hogy a fejletteknél is működnek a különböző lobbyk és a fejlődés ott sem egyenes irányú.

A kevésbé fejlettek, tehát a régió környezeti problémái is másképpen jelentkeznek. Nem csak abban keresendő az okok, hogy a kevésbé fejlettek törvényszerűen a természeti erőforrások terhére gazdálkodnak. (A *Samuelson-Nordhaus* modell segítségével végzett elemzések egyértelműen bizonyítják, hogy a fejlődő országok gazdasága hajlamos az erőforrások terhére gazdálkodni.) Ebben a régióban ezt a fejlesztési törvényszerűséget, Lenintől errefelé ideológiai okok is erősítették. Az említett ideológiai álláspontok is táplálták a nyersanyag és energia az az erőforrás-pocsékoló, alacsony hatékonyságú tömegtermelés fenntartását. Közismert, hogy Lenin tagadta a mezőgazdasági termelés közismert csökkenő hozamnövekedését is.

A régió országai az előzőekből kifolyólag az átalakulás minden terhe mellett az ökológiai problémák, a fenntartható fejlesztés terheit is viselik.

A fenntartható mezőgazdaság és a technológiai fejlesztés néhány problémája

Nem az elmúlt periódusban fejlesztett technológiákban kell gondolkodni, amelyek a föld, nyersanyag és energia problémáit mellőzték, hanem az olyan új technológiák bevezetésében, amelyek föld, energia és nyersanyag takarékossgát ígérnek. Emellett a hulladékok lebontását is segítik, tehát nem lineárisak, hanem a természetes folyamatokhoz hasonlóan cirkulárisak. Az ilyen technológiák kutatása viszont tökeigényes, komoly szellemi és menedzsment jellegű munkát igényel s erre megfelelő feltételeket csak a fejlettek tudnak biztosítani.

Az innovációk terjedési problémáival is számolni kell. Elvben az innováció-diffúzióval kapcsolatban további gyorsulással lehet számolni. Azt is tekintetbe kell azonban venni, hogy a recesszió miatt leromlott feltételek között az új igények diktálta követelmények mellett (környezetvédelem, erőforráskímélés, energiatakarékosság, hulladékmentesség, amelyek csak nagyobb tudásráfordítással és kreativitással oldhatók meg) nagyobb költségekkel kell számolni, ami a tőkekorlátok miatt lelassíthatja a diffúziót. Különösen igaz lehet ez régiókban (tehát hazánkban is), ahol a nagy befektetést igénylő kutatások elmaradtak a szükségletektől s az új megoldásokat kénytelenek lesznek megvásárolni. Ez a tőkekiáramlás félfő, hogy tovább fogja a fejlett-fejletlen, gazdag-szegény különbségeket növelni.

Ha a jelenlegi technológiák felhasználásából, vagy lecseréléséből indulunk ki könnyen beláthatóvá válik a további lemaradás veszélye. Egy fejlett ország esetében feltétlenül azzal kellene számolni, hogy fejlődésük a használatban levő technológiára alapozva a logisztikus „S” görbén már túlhaladta a progresszív növekedést és elérte a csökkenő hozadékkal jellemezhető növekedés fázisát.

Ugyanezeknek a technológiának bevezetése a növekedés érdekében egy kevésbé fejlett országban, a logisztikus „S” görbe progresszív növekedést jelző fázisát követné.

Kézenfekvőnek tűnik, hogy az adott technológia mennyiségi fejlesztése, további terjesztése növekedést biztosít.

Feltételezhető azonban, hogy a fejlettek új-minőségi technológiák bevezetésével új progresszív növekedési pályára állnak s akkor a fejlődők lemaradása minőségileg és mennyiségileg növekszik és könnyen érzékelhető lesz.

Tehát a technikai – technológiai fejlesztés és a fenntarthatóság biztosítása komoly dilemmák elé állítanak bennünket. Nem mindegy, hogy milyen stratégiát választunk, meglevő technológiákat, vagy új fejlesztéseket veszünk, fejlesztünk, vezetünk be, mert a lemaradás, vagy a felzárkózás a tét.

Irodalom

Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European Countries. European Commission Working Document.

Csáki Cs. (1995) Agricultural Transformation in Central and Eastern Europe and the Former USSR: Issues of Land Reform and Farm Restructuring, EAAE Seminar, Gödöllő.

Dunai P. (1995) Ázsia és a XXI. század, *Népszabadság*, december 16.

Luc Ferry (1994) *Új rend: Az ökológia*. Európa könyvkiadó. Budapest, 1994.

Láng I. (1995) A fenntartható fejlődés időszéri kérdései a mezőgazdaságban, XXXVII. Georgikon Napok, Keszthely, 1995.

Somogyi Sándor: Evolucija poljoprivrednih kombinata u integratore agrobiznisa, Zbornik radova, Beograd, Centar Sava, 1995.

Somogyi Sándor: Development of Farm Sistem in Hungarian Agriculture, 44th Seminar of the EAAE, Thessaloniki, 1995. october.

Somogyi Sándor: Az erőforrásmenedzsment néhány problémája a fejlődő országokban, XXVII. Georgikon Napok, Keszthely, 1995.

Somogyi S. – Dr. Novkovic N.: Sustainable Agricultural Development in Middle Europe and Hungary, 44th Seminar of the EAAE, Thessaloniki, 1995. oct.

Somogyi S. Aspects of the technical development of Yugoslav agriculture. *International Journal of Technology Management*, 8. 1-2. o.

Leontief, W (1978) *A világ gazdaság jövője*. KSH, Budapest.

THE DILEMMAS OF INTEGRATION IN THE TRANSITION OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN AGRICULTURE

SÁNDOR SOMOGYI

It is characteristic of Eastern Europe where we belong that the conditions swing between harmonisation and disharmonisation and integration-disintegration. Never-ending combats of interests and counter-interests are taking place before us and we cannot avoid being part of it.

In our region the need for forced development, economic activity to the detriment of the natural resources (that is typical of the less developed region) and environmental pollution inevitably appeared. Our keeping up with the developed countries is thus a

double burden. It is not only the need for development that takes the resources that we have but also environmental investments have to be carried out in order to make the national economies Euro-conform.

In the countries of the region, agricultural production plays a relatively more important role than in the EU, considering the size of agricultural areas and the contribution of this sector to GDP and employment.

Ecological problems are continuously on the surface: in developed countries because of the splendid quality of life, in developing countries because of quantitative development and the necessity of transformation.

Transformation is presently taking place in the region, and a new phase of technical-technological development is gaining ground. We have to emphasise, however, that we cannot rely exclusively upon analogy – comparisons with the solutions of the past –, but we have to build on new development concepts.

We must not think in terms of technologies developed in the past period, which neglected the problems of land, raw material and energy, but we have to introduce new technologies which take the economical use of land, energy and raw materials into consideration. In addition, they help the breaking down of wastes, thus they are not linear but circular, similarly to the processes of Nature.

Translated by Zoltán Raffay

Repülőgépes permetezés (Pálfai L.)

A MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA KÖZÉP-EURÓPÁBAN ÉS AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ*

(The transition of agriculture in Central Europe
and the European Integration)

FERTŐ IMRE

A legtöbb ország számára az Európai Unióhoz való csatlakozás legérzékenyebb problémája a mezőgazdaság integrálása a Közös Agrárpolitika rendszerébe. Különösen igaz ez a kelet-európai országok esetében. A mezőgazdaság ugyanis igen fontos szerepet játszik ebben a régióban, mivel súlya a nemzetgazdaságban lényegesen nagyobb mint a fejlett országokban. Másrészt a Közös Agrárpolitika kibővítése a kelet-európai országok irányába jelenleg meglehetősen ellentmondásosnak látszik. Erre utal az is, hogy az Európai Unió és a kelet-európai országok közötti társulási szerződések megkötésekor mindkét oldalon különböző félelmek fogalmazódtak a mezőgazdasági érdekképviseletek irányából. A nyugat-európai agrárlobby hevesen támadta a szerződés eredményeit arra hivatkozva, hogy túl sok engedményt adtak a társult országoknak. A kelet-európai mezőgazdasági érdekvédelmi szervezetek szintén elégedetlenek voltak az elért engedménnyel, sok esetben az agrárérdekek elárulásával vádolták kormányait.

Az Európai Unió kibővülése várhatóan a századfordulón megkezdődhet, néhány ország esetleg 2005-ben teljes jogú tag lehet (*Tangermann, S.* 1995). A keleti irányú bővülés ideje és nagysága azonban továbbra is bizonytalan (*Baldwin, R. E.* 1995). A politikai előkészületek már elkezdődtek. A kelet-európai országok társulási szerződést kötöttek az Európai Unióval, amelyben deklarálták igényüket a teljes jogú tagságra. Az Európa Tanács 1993-as koppenhágai értekezletén szintén kinyilvánította szándékát a keleti bővülés ügyében.

Ebben a dolgozatban a közép-európai országok mezőgazdaság lehetőségeit meghatározó feltételekkel foglalkozunk. Először áttekintjük a röviden az agrárpolitikai reformok legfontosabb elemeit a közép-európai országokban.¹ Ezután ismertetjük azok hatásait és lehetséges jövőbeni következményeit az integrációs törekvések tükrében.

* Ez a tanulmány döntően azon tanulmányok eredménye, amelyet a szerző a newcastle-i egyetem Centre for Rural Economy-jában folytatott ACE ösztöndíj keretében a kelet-európai országok mezőgazdaságának integrációs problémái tárgykörében. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Philip Lowe-nak Martin Whitby-nek és Kovács Teréznek a dolgozat korábbi változataihoz fűzött értékes megjegyzéseikért. A cikkben szereplő minden állításért természetesen egyedül a szerző a felelős.

Az agrárpolitika reformja Közép-Európában

A politikai és gazdasági változásokkal párhuzamosan a mezőgazdaság átalakulása is megkezdődött. Az agrárpolitika reformja mindegyik országban egy stabilizációs program részeként valósult meg.² Az egyes országok kiinduló helyzete és az alkalmazott stabilizációs gazdaságpolitikák között lényeges különbségek voltak, amelyek az agrárpolitikák esetében is jól tükröződtek. Lengyelországon és Magyarországon a piaci reformok előrehaladottabbak voltak mint többi a szocialista országban, így Csehszlovákiában is. Lengyelországban nem számolták fel a paraszti gazdaságokat, míg máshol mezőgazdasági nagyüzemek váltak uralkodóvá. A különbözőségek ellenére az 1989-től kezdődő agrárpolitikai reformfolyamatot három fontosabb fázisra lehet bontani (Swinen, Johann F. M. 1996).

Az első periódusban az árakat és a külkereskedelmet liberalizálták valamint az agrárszektor költségvetési támogatásait jelentősen megnyirbálták. A fogyasztói árak megugrottak, a reáljövedelmek erősen visszaestek, a hazai kereslet jelentősen csökkent. Ezzel egyidejűleg a külpiacon is egyre nehezebb helyzettel kellett szembe nézni. A tradicionális mezőgazdasági piacok fizetőképes kereslet hiányában a volt Szovjetunióban összeomlottak, ugyanakkor a nyugati piacok is zárva maradtak a közép-európai exportőrök előtt. A mezőgazdasági inputok árai erősen megemelkedtek a termelői árakhoz képest, következésképpen a mezőgazdaság cserearányai jelentősen romlottak (hazai szóhasználatlalt az agrárról kinyílt). A további cserearányromlás miatt megnőtt a kormányzati beavatkozások iránti kereslet.

A második fázisban 1991 közepétől kezdve megállt a támogatások leépítése, sőt számos szubvenciós formát a termelők és néhány esetben a fogyasztók számára újra bevezettek. Ezeket az intézkedéseket általában meglehetősen átgondolatlanság jellemezte, döntően az aktuálisan felmerülő zavarokat, amelyek részint az általános gazdasági reformok, részint pedig a privatizációból fakadó bizonytalanságok okoztak, túlzott módszerekkel igyekeztek orvosolni. Egyre több piaci és ár intervenciót vezettek be: import vámok, exporttámogatások, garantált minimumárak, maximum árak és export korlátozások.

Az agrárpolitikai reformok harmadik fázisában elmozdulás történt az ad hoc beavatkozásoktól a hosszabb távú agrárpolitika kialakítása irányába. Ennek jelentős eleme volt a Közös Agrárpolitika intézményrendszeréhez hasonló agrárpiac-szabályozási környezet megteremtése. Ezt részben az is lehetővé tette, hogy a mezőgazdaság már túl volt a piacgazdaságra való átállás első sokkjain.

Az agrárpolitika reformok két fontosabb elemből álltak. Egyrészt az általános gazdasági reformokkal összefüggésben egy ár- és külkereskedelem liberalizálási program összekötve a mezőgazdasági támogatások csökkentésével, másrészt a földreformok a privatizációval összekapcsolódva.

Az árak és a külkereskedelem liberalizálása

A mezőgazdasági reformok első elemeként felszabadították a fogyasztói és termelői árakat, amellyel párhuzamosan csökkentették a fogyasztói árak és az agrártermelés támogatását. A közép-európai stabilizációs programok másik kulcseleme a külkereskedelem liberalizálása volt. A reformok végrehajtásának üteme és terjedelme azonban jelentősen különbözött az egyes országok esetében.³

Csehszlovákiában 1991 januárjában az összes ár 85 százalékát, majd novemberben további 10 százalékát felszabadították. A legtöbb mezőgazdasági termékre árplafont állapítottak meg, és meghatározták a hús és a tejtermékek kereskedelmi árrésének maximumát. Miután az élelmiszerárak stabilizálódtak további termékek kerültek ki az ár-szabályozás alól. A termékek lakosságot közvetlenül is érintő körében azonban fennmaradt az implicit árplafon, csak a gazdaságilag igazolható áremelkedést fogadták el.

A külkereskedelmi szabályozást 1991 elején liberalizálták. Az importnál az árucikkek nagy részénél megszüntették az engedélyezési rendszert. Néhány terméknel azonban továbbra is fenntartották a közvetlen beavatkozás lehetőségét, amelyet a hazai termelők védelmével indokoltak. A javak harmadik csoportjánál pedig mennyiségi korlátozásokat vezettek be, így 1991 júniusában importkvótákat határozott meg több agrártermékre. 1992 januárjában új vámrendszert vezettek be, amelynek keretében a mezőgazdasági termékek vámját 25–30 százalékra emelték, kompenzációs importadót vezettek be azoknál a termékeknel, amelyek esetében az importár alacsonyabb a hazai termelési költségeknél, valamint nem vámjellegű korlátozásokat is használtak. Az alapvető élelmiszerek exportja engedélyköteles volt, illetve exportadóval terhelt. Az exportengedélyek illetékét és az exportkvóták terjedelmét a piaci helyzet függvényében módosítják. A liberalizálási hullám után többnyire szigorodott a külkereskedelmi szabályozás.

A liberalizálás után a mezőgazdasági piacokon kezdetben fellépő zavarok miatt a termelők nyomására azonban 1991 elején létrehozták a piacsabályozási alapot, amelynek feladata a mezőgazdasági árak támogatása volt, állami intervenciók politikán, és export visszatérítésen keresztül. Később a piacsabályozási alap felügyeletére megalakították a szövetségi piacsabályozási tanácsot. A mezőgazdasági termékek felvásárlásának finanszírozására az agrártámogatásoknak egyre növekvő hányadát fordították. A garantált áron történő felvásárlásoknak csekély hatása volt a mezőgazdasági piacokra, mert az intervenciók az összes termelésnek csak kis hányadát érintették.

Lengyelországban néhány termék kivételével 1989 augusztusában szabadították fel az élelmiszerek fogyasztói árait, ugyanakkor fenntartották a fogyasztói ártámogatásokat (Kwiecinsky A. – Quaisser, W. 1993). 1990-ben az új kormány az összes ár mintegy 90 százalékát liberalizálta és drasztikus támogatás leépítési programba kezdett.

A piac és az árak stabilizálásának érdekében és a termelők nyomására 1990-ben a kormány létrehozta a mezőgazdasági intervenciók irodát. A hivatal állami intervenciók segítségével akarta az agrárpacokat stabilizálni. A meghirdetett intervenciók árak általában 10 százalékkal alacsonyabbak voltak az aktuális piaci árnál. 1991-től garantált minimum árat hirdettek meg néhány termékre. Kezdetekben a búzára, a rozsra, a tejre és a vajra. később a termékkörök folyamatosan változtak az aktuális piaci helyzetnek megfelelően. A szabályozás főelvei a következők: az árakat az átlagos termelési költségekkel termelőkhoz igazítják, az árakat intervenciók felvásárlásokkal kell fenntartani, az ár nem haladhatja meg a határát és a vámilleték összegét.

A stabilizációs program beindításakor a külkereskedelmet is liberalizálták. Megtérítették a zloty belső konvertibilitását, megszüntették a külföldi fizetőeszközök központi elosztását, a külkereskedelmi tevékenység liberalizálták, csökkentették a vámokat és feloldották a mennyiségi korlátozások többségét. Az agrárexport támogatásának mértéke nagymértékben visszaesett. A támogatások csökkentésével párhuzamosan 1990-ben a zloty leértékelésével erőteljesen ösztönözték az exportot. A következő évben

azonban az árfolyampolitika megváltozott, a leértékelés elmaradt az infláció ütemétől. A belföldi kereslet visszaesése és az „importdömping” miatt 1991 közepén két lépcsőben kétszeresére emelték a vámokat. A külkereskedelmi szabályozásban korábban leépült korlátokat, ha nem is a korábbi mértékben, de fokozatosan visszaépítették.

Magyarországon a 1968 óta fokozatosan liberalizálták az árakat, 1985-ben az árak 40 százaléka már kikerült a szabályozás alól. Az áttörés azonban 1989-ben következett be, amikor a termelői és fogyasztói árak 90 százalékát felszabadították – kenyérgabona, a tej, az energia és közszolgáltatások nagy részének kivételével. 1990-ben a kormányzat elhatározta, hogy az agrárpiacon szabályozására a fejlett országokéhoz hasonló intézményrendszert épít ki (Lányi K. – Fertő I. 1993). Hosszú előkészítés után 1993-ban megszületett az agrárpiacon rendtartásról szóló törvény, amely a szabályozás irányítására létrehozta az Agrárrendtartási Hivatalt. Az agrárpiacon rendtartás második szintje a főbb termékekre létrehozott alakuló terméktanácsok. Az agrárpiacon szabályozást a kezdetekben az esetlegesség és az átgondolatlanság jellemezte (pl. egyszerre korlátozták az exportot és az importot). A későbbiekben az Agrárrendtartási Hivatal már próbált elébe menni a gondoknak, de szerepe ma inkább a támogatási pénzek elosztásában merül ki, mintsem az átlátható szabályozásban. A szabályozás körüli tanácstalanságra jellemző, hogy eddig egyik évben sem sikerült a garantált árakat a törvény meghatározta időben kihirdetni.

Magyarországon 1988-ban döntöttek a külkereskedelem liberalizálásának megkezdéséről. A tervezett négy év helyett a körülmények kedvező alakulása következtében három év alatt liberalizálták a nem rubel elszámolású kereskedelmet. 1991-ben a liberalizációs intézkedéseket kiterjesztették a volt KGST-országokra. 1992-re az összes importnak a 90 százalékát liberalizálták. Importengedélyezés alá esik azonban közel 100 mezőgazdasági és élelmiszeripari termék. Az engedélyezéshez nem mindig kapcsolódik importkvóta, kivéve ha a termék a globálkvóta alá tartozik. Az exportot szintén liberalizálták, 1991-ben az engedélyezéssel kapcsolatos követelményeket lényegesen megkönnyítették. Az enyhítések ellenére számos mezőgazdasági termék továbbra is engedélyköteles maradt. Sőt gyakran korábban liberalizált termékek visszakerülnek az engedélyeztetés hatálya alá.

A mezőgazdasági támogatások alakulása

Az agrárpolitikai reformok fontos eleme volt a mezőgazdasági támogatások csökkentése. A három ország támogatás leépítési stratégiája között lényeges különbségek voltak. A nyolcvanas évek közepén mindegyik országban a mezőgazdaság támogatottsági szintje közel volt az OECD-országok színvonalához. A támogatások csökkentése Magyarországon már a nyolcvanas évek közepén elkezdődött, majd az 1990–1992 között felgyorsult. Csehországban 1991-ben drasztikusan csökkentették az agrártámogatásokat, a korábbi szint 40 százalékára, majd a szubvenciók lefaragása innen már fokozatos volt. Lengyelországban 1990-ben szintén erőteljes támogatás leépítési programba kezdett, amelyet 1992-re befejezett.

A támogatás leépítési program 1992-ben Lengyelországban és Magyarországon befejeződött. A mezőgazdasági érdekcsoportok nyomására a kormányok ismét elkezdték növelni az agrártámogatásokat. Csehországban ezzel szemben a támogatások csökkentése tovább folytatódott. A folyamatok eredményeképpen azonban mindhárom országban

a mezőgazdaság támogatottsági szintje (PSE mutatóban kifejezve) közel azonos (1. táblázat). A fejleményeket figyelve a nyugati megfigyelők közül számosan óvnak, hogy a közép-európai országok nehegy a fejlett országok túlzott mértékű protekcionizmusának hibájába essenek (lásd például OECD 1996, Rabinowicz, E. 1995, Swinnen, Johann F. M. 1996). Ezek a félelmek azonban több szempontból is alaptalanok. A jelenlegi támogatottsági szint még mindig nem éri el a fejlett országok támogatottsági színvonalának a felét sem. Másrészt a GATT egyezmény és a közép-európai országok szerény költségvetési lehetőségei effektív korlátokat emelnek a támogatások további növelése elé.

I. TÁBLÁZAT

A PSE mutató alakulása 1986–1994 között
(PSE indices in 1986–1994)

Ország	1986	1992	1993	1994
Csehország	68,7	28,1	24,8	19,6
Lengyelország	43,4	13,7	16,1	20,6
Magyarország	45,8	10,9	16,0	20,3

Forrás: OECD, 1996

A földtulajdonviszonyok átalakulása

Csehszlovákiában a kárpótlási törvényt 1991 májusában fogadták el, amely az 1948 február 25-e és 1990 január 1-je között államosított mezőgazdasági föld és egyéb tulajdonok visszaadásáról rendelkezett. A törvény alapján 3,5 millió korábbi tulajdonosnak és örököseiknek van joga 2,2–3,5 millió hektár földterület visszaigénylésére. A kárpótlás az állami gazdaságok és szövetkezetek földjeinek (durván 6,2 millió hektár) mintegy a felét érintette. A visszaigényelhető földterület maximumát 150 hektárban állapították meg. Ha az egykori tulajdonos földje meghaladta a fenti korlátot, akkor az e fölötti része a területnek a szövetkezet, vagy az állami gazdaság tulajdonában maradt. A mezőgazdasági szövetkezetek átalakulásáról szóló törvényt 1991 decemberében fogadták el. A szövetkezeti vagyon szétosztásakor a törvény a következőképpen történt. A nettó vagyon 75 százalékának felosztására az alábbi elvek voltak irányadóak: 50 százalékát az eredeti földtulajdonosok között kellett szétosztani, 30 százalékát az egyéb vagyoni hozzájárulás alapján, 20 százalékát pedig a jelenlegi szövetkezeti tagság között. A maradék 25 százalék vagyont közvetlenül értékesítették a szövetkezeti tagok az eredeti tulajdonosok, illetve azok örökösei között. Az állami gazdaságok privatizációja sokkal lassabban haladt. 1994-ben 387 privatizációs projektet fogadtak el, amelyből 327 lezajlott, míg 60 állami gazdaság továbbra is működik. A privatizáció és az átalakulási folyamat eredményeképpen a földtulajdon-használati viszonyok jelentősen átalakultak. A szövetkezetek és állami gazdaságok utódszervezetei a földterület 74 százalékával rendelkeznek, átlagnagyságuk 1100 hektár. Korábban a szövetkezetek átlagnagysága 2400 hektár, az állami gazdaságoké pedig közel 6000 hektár volt. A magán gazdaságok hasznosítják a földek mintegy 23 százalékát, számuk meghaladja a 27 ezret, átlagnagyságuk eléri a 36 hektárt.

A továbbra is állami tulajdonban maradó gazdaságok a földek mindössze 2,7 százalékát birtokolják.

Lengyelországban a földkérdésnek, az állami gazdaságok privatizálásának és a szövetkezetek átalakításának a szerepe sokkal kisebb, mint a többi kelet-európai országban. 1990-ben megszüntették a termőföldek magántulajdonára vonatkozó felső korlátot, amely 50 hektár volt. Az állami gazdaságok átalakítása idáig nem járt sok sikerrel. Az 1990-es privatizációs törvényből kimaradt az állami mezőgazdaság privatizálása. 1991 októberében viszont elfogadtak egy törvényt, amely alapján létrehozták a mezőgazdasági vagyontügnökséget. Ez a hivatal foglalkozik az állami gazdaságok vagyonának a kezelésével, s felügyeletével privatizációjuk befejezéséig. Az állami gazdaságok privatizációját jelentősen megnehezíti, hogy egyrészt nagy részük rossz pénzügyi helyzetben, másrészt olyan területeken fekszenek, ahol kevés a magángazdaság, így a potenciális vásárlók száma is alacsony. Az állami gazdaságok földjeinek idáig a 49 százalékát adták bérbe és mindössze 3 százalékát tudták eladni. Az állami gazdaságok privatizációja azonban még továbbra is hátra van. A magán gazdaságoknak három csoportja különböztethető meg (Kwiecinsky, A. 1996). A farmok 10 százaléka dinamikusan fejlődik, növeli nyereségét, jövedelmének nagyobb része mezőgazdasági tevékenységből származik, átlagnagyságuk 13 hektár. A második csoport, az összes farm mintegy 20 százaléka, inkább a korábbi színvonalon igyekszik gazdaságát tartani, jövedelmük alacsonyabb mint a nem mezőgazdaságban dolgozóké, átlagos nagyságuk 9 hektár. A farmok harmadik csoportja, 70 százalékuk jelentős részben veszteséges, átlagos üzemnagyságuk 5,1 hektár.

Magyarországon a földtulajdonviszonyok rendezését a kárpótlási törvény, a szövetkezeti átmeneti törvény és a szövetkezeti törvény szabályozta. A fenti törvények következtében az ország mezőgazdaságilag hasznosított földterületének a szerkezete teljesen átalakult. A legjelentősebb változást a szövetkezeti földtulajdon megszűnése jelentette. 1995-ben az állami vállalatok a földterület 19 százalékát (1990-ben 27 százalék), a szövetkezetek 38 százalékát (64), az egyéni gazdaságok 43 százalékát (7) használták. A gazdálkodó szervezetek termőterületének megoszlása a korábbinál lényegesen kiegyenlítettebb lett. 1989-ben az állami gazdaságok átlagos földterülete 7138 hektár, míg a termelőszövetkezetek átlagos földterülete 4179 hektár volt. A mezőgazdasági nagyüzemek 68 százalékának földterülete 3000 hektár volt, a legtöbb üzem területe 3001–10 000 hektár között mozgott. 1995-ben a mezőgazdasági társaságok átlagos földterülete 2000 hektár alá, míg a szövetkezetek átlagos földterülete 1700-ra süllyedt. Az átlagos üzemméretek visszaesése mögött a 3000 hektár fölötti gazdaságok számának az egyharmadára csökkenése, míg az 500–3000 hektár közötti gazdaságok számának a 2,5 szeresére emelkedése áll. Érdemes megjegyezni, hogy 10000 hektár fölötti vállalatok kivétel nélkül állami gazdaságok. A kisebb méretű gazdaságok 1986-ban még csak 544 ezer hektár, míg 1994-ben már 1,5 millió hektárt használtak. A földet használó háztartások (összesen 1,5 millió egység) átlagos területnagysága 1 hektár. Azonban 1995-ben már 50 ezer háztartásnak volt 5 hektárnál, míg 21 ezer háztartásnak 10 hektárnál nagyobb földje. A 10 hektárnál nagyobb földterületű háztartások összesen 570 ezer hektáron gazdálkodtak, és átlagnagyságuk 27 hektár fölött volt.

Az agrárreformok hatása

A mezőgazdasági termelés növekedése a kelet-európai országokban már a nyolcvanas évek második felében – minden erőltetés ellenére – megállt. A politikai változások és a reformprogramok megindulásától, 1989–1990-től a termelés egyre gyorsabb ütemben csökkenni kezdett. A mezőgazdasági termelés csökkenésének az üteme nagyobb volt, mint GDP vagy az ipari termelés visszaesésének rátája. A mezőgazdasági termelés visszaesése ugyanakkor tovább tartott, mint a gazdaság egyéb ágazataiban. Míg az ipari termelés 1993-tól már a fellendülés jeleit mutatta addig a mezőgazdaság helyzete csak 1994–1995-re stabilizálódott. Lengyelországban a mezőgazdasági termelés meglehetősen nagy ingadozásokat mutatott, szemben Csehországgal és Magyarországgal.

2. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági termelés és a GDP alakulása Közép-Európában 1989–1995 között
(Agricultural production and GDP in Central Europe in 1989–1995)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Csehország GDP	4,5	-1,2	-14,2	-7,1	-0,3	3,0	..
– mezőgazdaság GDP	2,3	-2,3	-8,9	-12,1	-2,3	-6,0	4,2
Lengyelország GDP	0,2	-11,6	-7,6	2,6	3,8	5,0	5,0
– mezőgazdaság GDP	1,8	-5,5	-1,6	-12,7	6,8	-9,3	13,0
Magyarország GDP	-0,7	-3,5	-11,9	-4,3	-2,3	2,0	1,0
– mezőgazdaság GDP	-1,8	-4,7	-6,2	-20,0	-9,7	1,5	0,7

Forrás: Lukas, Z. 1996; OECD, 1996

A kelet-európai mezőgazdaságok egyre mélyülő válsága nem írható pusztán az agrárreformok a számlájára. Ennek ellentmond, hogy a vizsgált országok az átmenet küszöbén eltérő kiindulól helyzetben voltak, és a hasonlóságok ellenére különböző agrárpolitikát folytattak. Úgy tűnik, hogy a mezőgazdaság esetében is – *Kornai János* szavaival élve – transzformációs visszaesésről lehet beszélni, ugyanis a kelet-európai mezőgazdaságok átalakulása, alapvetően eltér a klasszikus agrárválságokról.

Az árak liberalizálása és az agrártámogatások csökkentése következtében az árviszonyok mindenhol kedvezőtlenül alakultak a mezőgazdaság számára, minden országban kinyílt az agráröllő. Csehszlovákiában 1989–1992 között a termelői árak 17 százalékkal, az input árak 92 százalékkal nőttek. Lengyelországban 1990-ben az agrárárak 400 százalékkal, az input árak 800 százalékkal emelkedtek. A következő két évben a termelői és input árak emelkedése egyre jobban közelített egymáshoz. Magyarországon 1990–1991-ben 20–30 százalékos volt az agrárárak, illetve az inputárak emelkedése közötti különbség. A liberalizálás követő kezdeti ársokk után úgy tűnik mindegyik országban kialakultak a piaci árviszonyok, a mezőgazdasági és ipari árak közel ugyanolyan mértékben növekedtek.

A fentiekkel párhuzamosan jelentősen megszigorodtak a mezőgazdasági üzemek hitelhez jutásának körülményei. A pénzügyi intézményrendszer reformja következtében létrejött kereskedelmi bankok csak piaci kamatláb mellett voltak hajlandóak hitelt adni,

illetve a különböző kedvezményes kormányzati kölcsönökhöz a korábbiaknál jóval szigorúbb feltételek mellett lehetett hozzájutni. Miután a mezőgazdasági üzemek többnyire forgóeszköz-hiányosan működtek, és a mezőgazdasági termelés folyó finanszírozásának korábbi technikái megszűntek ezért egy gyorsuló eladósodási folyamat indult meg.

A gazdálkodók a számukra kedvezőtlenül megváltozott feltételeket elsősorban a ráfordítások csökkentésével igyekeztek elérni. Így például 1989–1991 között a műtrágya felhasználás Csehszlovákiában 70 százalékkal, Lengyelországban 50 százalékkal, Magyarországon közel 80 százalékkal esett vissza. Jelentősen csökkentek a mezőgazdasági beruházások, s növekedett a paragon maradt területek aránya. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 1990–1993 között Csehszlovákiában és Magyarországon több mint 50 százalékkal esett vissza. A ráfordítások erőteljes csökkenése, figyelembe véve a termelés visszaesésének az ütemét is, a termelékenység jelentős növekedésére utal. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az inputokkal való túlzott takarékoság maga is hozzájárult a termelés csökkenéséhez.

A földreformok egyelőre nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A reprivatizáció különböző, eddig alkalmazott technikái ugyanis nem tették lehetővé a tulajdonviszonyok gyors átalakulását. Ez egyrészt megakadályozta a magántermelés gyors terjedését, másrészt a tulajdonviszonyok átmeneti tisztázatlansága nagy bizonytalanságot vitt a mezőgazdasági üzemrendszerbe, s gátolta a nagyüzemek ésszerű széttagolódását. A nagyüzemekben dolgozók többsége az ágazatot körülvevő nagy bizonytalanság miatt továbbra is a szövetkezetek, vagy az állami gazdaságok valamilyen utódszervezetében kíván dolgozni. Ezzel párhuzamosan kialakulóban van a magán gazdaságoknak egy meghatározott köre, amely élni tudott az átalakulás adta lehetőségekkel és dinamikusán növeli termelését. Meg kell jegyezni azonban, hogy ennek a csoportnak az aránya sokkal kisebb, mint azt az átmenet előtt remélni lehetett.

A mezőgazdaság körüli bizonytalanságot tovább növelte, hogy az ágazat korábbi integrációs kapcsolatai felbomlottak, egyrészt az egyes nemzetgazdaságok szintjén, másrészt a nemzetközi piacokba való kapcsolódásban. A korábbi szerződéses, integrációs kapcsolatok felbomlása, a volt állami élelmiszer felvásárló és feldolgozóipari vállalatok monopol, vagy oligopol pozíciójának fennmaradása, s ezzel párhuzamosan az új piaci kapcsolatok és intézmények kialakulásának a lassúsága jelentősen felerősítette a mezőgazdasági termelés körüli bizonytalanságot. Ilyen helyzetben a termelők alapvetően passzív túlélési stratégiákat követtek, s nem tevékenységük megújítására törekedtek.

Keresleti oldalon a fogyasztói árak erőteljesen növekedése, a reáljövedelmek jelentős csökkenése miatt az élelmiszerek iránti belső kereslet drasztikusan visszaesett. Mivel a termelés rövid távon csak rugalmatlanul tudott alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, (kevésbé esett vissza mint a kereslet), ezért túlkínálat jött létre az egyes agrártermékekből. A hirtelen keletkezett fölösleget elsősorban a külpiacokon igyekeztek értékesíteni. A volt KGST és Szovjetunió piacainak összeomlása miatt a korábbi külkereskedelmi kapcsolatok megrendültek, amely különösen Magyarország és Bulgária számára jelentett nehézséget. A külpiaci nehézségek megoldása érdekében mindegyik ország különböző kereskedelem politikai könnyítéseket igyekezett elérni a fejlett országoknál: a társulási szerződést kötöttek az EK-val, jelentős kedvezményeket kaptak az USA-tól és az EFTA országoktól. Ennek is köszönhetően a hirtelen keletkezett fölösleget sikerült, ha nyomott áron is a fejlett országokba értékesíteni. Mindegyik ország növelte

exportját az OECD országokba, s ezen belül is az EK-ba. A váratlan exportboom azonban 1992-re kifulladásra jutott, amelyet jól jelez, hogy az EK-tól kapott kereskedelmi kedvezményeket sem sikerült kihasználni, sőt Magyarország kivételével a közép-európai országok mezőgazdasági külkereskedelmi mérlege deficitessé lett. Paradox módon az exportcsökkenés akkor következett be amikor a társulási szerződések életbe léptek. Ennek az volt a fő oka, hogy a termelés visszaesése elérte az exportot, és ez a tendencia folytatódott 1993 után.

A közép-európai mezőgazdaságok kilátásai

Az agrárreformok hatására alapvetően átalakult a mezőgazdaság gazdasági környezete, amelynek következtében erőteljesen visszaesett a termelés. A kedvezőtlen makrokörnyezet azonban nem magyarázza meg önmagában az ágazat ilyen mértékű visszaesését, ennek okai mélyen a mikroökonómiai szférában gyökereznek. Ezt támasztja alá, hogy noha a gazdaság egyéb ágazatait is ugyanazok a hatások érték, mégis több országban az iparban már az élénkülés jelei mutatkoztak, míg a mezőgazdaságban tovább tartott a visszaesés, sőt a leginkább piacnak tekintett magyar mezőgazdaságban volt a legnagyobb a csökkenés. A Közép-Európában kialakult agrárválság legfőbb oka, hogy ebben a térségben nem fejlődött ki az agribusiness. A korábbi tökéletlen együttműködési rendszer felbomlása és ennek súlyos következményei a termelésre időben jóval megelőzték az új piaci intézmények kialakulását. A fentiek egyben mutatják a térségben folytatott agrárpolitikák féloldalasságát. A kormányok nagy energiákat fordítottak a piacgazdaság jogi környezetének kialakítására, de arról teljesen elfeledkeztek, hogy a piaci intézmények kiépítésének tranzakciós költségei akkorák, hogy az a gazdaság szereplői által csak nagyon hosszú idő alatt kigazdálkodhatók.

Közép-Európában általában hiányoznak, vagy csak töredékesen léteznek jól működő, hatékony piaci intézmények, mint a mezőgazdaság sajátosságaihoz igazodó hitelrendszer, az árutőzsde, nagybani piacok, piaci információs szolgáltatások, minősítési rendszerek, statisztikai jelentések. Másrészt jelentős agrotechnológiai fejlődésre lenne szükség ezekben az országokban, amelyek nagy összegű beruházásokat igényelnének. A jelen helyzetben azonban nem valószínű, hogy pénz hiányában bármely ország kormánya képes lenne támogatni ilyen típusú kutatásokat, illetve azok eredményeinek elterjesztését.

Közép-Európában a mezőgazdasági támogatások nagy része elsősorban ragadozó jellegű.⁴ A mezőgazdasági támogatásokon belül például igen magas az export támogatások aránya, Magyarországon általában eléri a 40 százalékot. Azt is meg kell jegyezni azonban, hogy az export támogatások részben indokolhatóak a fejlett országok protekcionista politikájával. A támogatások másik fontosabb formája a termelési támogatások, amelyek léte elsősorban a mezőgazdasági finanszírozási rendszer hiányosságaira vezethetőek vissza. A magas vidéki munkanélküliség kezelése szintén jelentős erőforrásokat igényel, hogy segítse az ott élő farmerek túlélését és a mezőgazdasági termelés fenntartását a depressziós térségekben. A termelő típusú mezőgazdasági támogatások aránya az átmenetben idáig minimális volt, és valószínűsíthetően alacsony is marad. Az endogén politikai elmélet és a közösségi választások elméletének predikcióival szemben (Rabinowicz, E. 1995, Swinnen, Johann F. M. 1996) nem valószínű, hogy a mezőgazda-

sági támogatások jelentősen növekednének. Azonban a további fejlődés szempontjából fontos kérdés, hogy a rendelkezésre álló erőforrásokat miként költik el, azaz lesz-e elmozdulás a termelő típusú támogatások irányába.

A mezőgazdasági termelők továbbra is csak korlátozottan képesek alkalmazkodni a piaci körülményekhez. Továbbra is az a jellemző rájuk, hogy inkább a különböző kormányzati programokra reagálnak mint a piac jelzéseire, és ezért számos esetben nem tudják kihasználni a kedvező piaci körülményeket.⁵ Ezért azok az előrejelzések, amelyek arról beszélnek, hogy véget ért az agrárválság a régióban, és innen már a gyors és tartós fellendülés évei következnek meglehetősen optimistának tűnnek (például Anderson, K. 1994, OECD 1996). Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy közép távon csak egy szolid termelés növekedésre lehet számítani a közép-európai mezőgazdaságokban. A nyolcvanas évek termelési színvonalának eléréséhez akár tíz évre is szükség lehet. Ezért némiképp alaptalannak tűnnek azok a félelmek, hogy a régió országainak mezőgazdasági potenciálja jelentős gondokat okozhat az Európai Unióba való belépéskor, mivel finanszírozásuk erősen megterhelné Közös Agrárpolitika kasszáját.

Jegyzetek

- ¹ Közép-Európa fogalmát a dolgozatban korlátozottan használjuk, csak Csehország, Lengyelország és Magyarország mezőgazdaságával foglalkozunk.
- ² A stabilizációs programok általában a következő elemeket tartalmazzák: árliberalizálás, a költségvetési hiány csökkentése, restriktív monetáris politika, jövedelempolitika, a külkereskedelem liberalizálása, de-reguláció, privatizáció, a piaci környezet kiépítése a bank- és a pénzügyi szféra, valamint az adórendszer reformján keresztül (lásd például Lavigne, M. 1995).
- ³ A reformországok külkereskedelmének liberalizálásáról lásd Gács J. 1993.
- ⁴ A ragadozó jellegű politika azt jelenti, hogy az állam újraelosztja a jövedelmeket és ezekhez nem kapcsolódnak hatékonysági követelmények. Ide sorolhatjuk például az export támogatásokat, ártámogatásokat, a különböző kereskedelmi korlátozásokat stb. Ezzel szemben a termelő jellegű politika célja, hogy korrigálja a piac kudarcait, vagy biztosítsa bizonyos közjóságok előállítását, mint például piaci információs rendszerek, a piac átláthatóságának a javítása, kutatás és fejlesztés támogatása stb. Ezeknek a politikáknak általában semleges elosztási hatásai vannak lásd Rausser, G. C. 1982.
- ⁵ Jó példa erre az 1995-ös világpiaci áremelkedés a gabonák esetében. A régió országai meglehetősen késéssel követették csak a gyors világpiaci áremelkedést. A késleltetett reakciók azt mutatják, hogy a világpiaci árak és a hazai árak kapcsolata továbbra is gyenge Cochrane, N. 1996.

Irodalom

- Anderson, K. (1994) Multilateral Trade Negotiations, European Integration and Farm Policy Reform. *Economic Policy*, 18. 14–52. o.
- Ash, Timothy N. – Howe, Keith S. (1993) A Case for Agricultural Support in Central and Eastern Europe. *Food Policy*, 1. 3–7. o.
- Baldwin, R. E. (1995) The Eastern Enlargement of the European Union. *European Economic Review* 474–481.o.
- Bojnec, S. (1996) Integration of Central Europe in the Common Agricultural Policy of the European Union. *World Economy* 19.évf. 447–463.o.
- Brooks, K. – Guasch, L. J. – Braverman, A. – Csáki, Cs. (1991) Agriculture and the Transition to the Market. *Journal of Economic Perspectives*, 4. 149–161.o.
- Caspari, C. (1996) Enlargement and CAP reform. *European Trends*, 1. 76–81.o.

- Cochrane, N. (1996) CEE Markets Slow to React to World Grain Price Surge. *Agricultural Outlook* May 22–25. o.
- Csáki Cs. (1994) Merre tart Közép-Kelet-Európa mezőgazdasága? *Magyar Tudomány Új Folyam* XXXIX. k. 6.sz. 659–668. o.
- Fertő I. (1994) Átmenet a mezőgazdaságban. *Külgazdaság* XXXVIII. évf. 5.sz. 13–30. o.
- Fertő I. (1994) A mezőgazdaság átalakulása Közép-Kelet-Európában. *Európa Fórum*, 3. 47–60. o.
- Gács J. (1993) A külkereskedelem liberalizálása Kelet-Európában: gyors reformok és újraértékelés. *Külgazdaság*, 12. 12–33. o.
- Johnson, D. G. (szerk.) (1996) Long-Term Agricultural Policies for Central Europe. International Center for Economic Growth. San Francisco.
- Koester, U. (1993) Potential und Hemmnisse des Agrarhandels osteuropäischer Länder. *Agrarwirtschaft*, 12. 429–436. o.
- Kornai J. (1993) Transzformációs visszaesés. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. 569–599. o.
- Koubá, K. (1994) Rendszerváltás a cseh gazdaságban. *Külgazdaság*, 5. 44–54. o.
- Kwiecinsky, A. – Quaisser, W. (1993) Agricultural Prices and Subsidies in the Transformation Process of the Polish Economy. *Economic Systems*, 2. 125–154. o.
- Kwiecinsky, A. (1996) Poland. Megjelent: Johnson, D.G. (szerk.): Long-Term Agricultural Policies for Central Europe. International Center for Economic Growth. San Francisco. 32–51. o.
- Lányi K. – Fertő I. (1993) Az agrárpiacon felépítése a fejlett ipari országokban és a magyar rendtartás. *Külgazdaság*, 2. 34–49. o.
- Lavigne, M (1995) The Economics of Transition. London, Macmillan
- Lukas, Z. (1995) Die Landwirtschaft in den Oststaaten 1994. *Osteuropa Wirtschaft*, 2. 91–103. o.
- Lukas, Z. (1996) Die Landwirtschaft in den Oststaaten 1995. *Osteuropa Wirtschaft*, 2. 93–105. o.
- OECD (1993) Agricultural Policies, Markets and Trade. Monitoring and Outlook 1993. In the Central and Eastern European Countries, The New Independent States and China. Paris.
- OECD (1996) Agricultural Policies, Markets and Trade. Monitoring and Outlook 1996. In the Central and Eastern European Countries, The New Independent States and China. Paris.
- Mladek, J. (1996) Czech Republic. Megjelent: Johnson, D.G. (szerk.): Long-Term Agricultural Policies for Central Europe. International Center for Economic Growth. San Francisco. 69–87. o.
- Rabinowicz, E. (1995) Agricultural Policies in the Eastern Europe-Will the Pattern Repeat Itself? Megjelent: Agriculture at the Cross-roads. Agricultural Economics Research Institute, Helsinki, Research Publication 77. 59–79. o.
- Rausser, G. C. (1982) Political Economic Markets: PERST and PESTS in Food and Agriculture. *American Journal of Agricultural Economics*, 3. 821–833. o.
- Swinnen, Johann F. M. (1996) Endogeneous price and trade policy developments in Central European agriculture. *European Review of Agricultural Economics* 23. évf. 133–160. o.
- Tangermann, S. (1994) Aspects of Integration between Western and Eastern Europe. West looks East. *European Review of Agricultural Economics*, 3–4. 375–392. o.
- Tangermann, S. (1995) Eastward Enlargement of the EU: Will Agricultural Policy be an Obstacle? *Intereconomics*, 5–6. 277–284. o.
- Valdes, A. – Gnaegy, S. (1996) Economy-wide reform and agricultural recovery: Observations of economic Darwinism among transition economies. *Agricultural Economics* 14.évf. 143–157. o.

THE TRANSITION OF AGRICULTURE IN CENTRAL EUROPE AND THE EUROPEAN INTEGRATION

IMRE FERTŐ

The most problematic issue for the Central European countries in the integration into the European Union is the integration of agriculture into the system of Common Agricultural Policy. The possibilities for agriculture in the countries of Central Europe are re-

stricted not only be external conditions but also by internal factors. As an effect of the agricultural reforms, the economic environment of agriculture fundamentally changed, as a consequence of which production declined significantly. The unfavourable macro-environment, however, does not justify in itself such a decline in the production of this sector, the reasons are to be found deep in the micro-economic level. The most important reason for the crisis of agriculture in Central Europe is the fact that in this region no agro-business has evolved. The disintegration of the former imperfect co-operation system and the serious consequences of this for production had taken place well before the formation of the new market institutions. These show how one-sided agricultural policies were in the region. The governments made considerable efforts on the creation of the legal environment of market economy, but they completely forgot about the fact that transaction costs of building out market institutions are so high that it takes a very long time for the actors of economy to accumulate them. In Central Europe, well functioning, effective market institutions, such as a credit system in harmony with the special features of agriculture, stock exchange, wholesale markets, market information services, qualification systems and statistical reports, are either missing or only partially exist. On the other hand, a significant agro-technological development is necessary in these countries, which requires investments in large amounts. In the present situation, however, for lack of capital it seems to be unlikely that the government of any country is able to support researches of this type or spread the results of such researches. In Central Europe the larger proportion of agricultural grants are predatory in character. The rate of productive type agricultural grants has been very low in the transition so far and is likely to remain at a low level. Another hindering factor is the fact that agricultural producers are only able to a limited extent to adapt themselves to market conditions, they react to different government programmes rather than the signs of the market, thus they are unable many times to utilise favourable market opportunities. Those forecasts which talk about the end of agricultural crisis in the region and the coming years of fast and lasting boom thus seem to be rather optimistic. It seems to be much more likely that in the medium term we can only expect a moderate growth in the production of the agriculture of Central Europe. Thus the fears that the agricultural potential of the countries of this region may cause problems when joining the European Union, heavily burdening the budget of the Common Agricultural Policy, seem to have weak foundations

Translated by Zoltán Raffay

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG KÖRNYEZETI ÉS REGIONÁLIS PROBLÉMÁI

(Environmental and regional problems of the Hungarian agriculture)

SÁNTHA ATTILA

A hagyományos gazdálkodási modell jellemzői és környezeti hatása

Az ország megkésett gazdasági fejlődése az agrártermelés színvonalára is rányomta a bélyegét. A növekvő népesség ellátására a húszadik század elejéig megtörtént a művelésre alkalmas területek vízrendezése és mezőgazdasági művelésbe vonása. A mezőgazdaság belterjességének növekedését a szántóföld és a kert-gyümölcsös művelési ágba, valamint a szőlőtermesztésbe vont területek növekedése, továbbá a hagyományos parlagi állatfajták (szürke marha, racka juh, mangalica disznó) fokozatos háttérbe szorulása jelezte. A századfordulóig tartó és a mezőgazdaságra is jelentős hatást gyakorló gyors gazdasági fejlődés az I. világháborúval megtört. A mezőgazdaság elvesztette a közvetlen külső piacait, az alacsony életszínvonal miatt a belső fogyasztás is stagnált, a nyomott árak mellett a mezőgazdasági termékekből egy tartós kínálati helyzet alakult ki. A piac és a tőkehiányos ipar lassú fejlődése nem biztosított elegendő munkahelyet, így a mezőgazdaságban jelentős nagyságú rosszul képzett, alacsony fokon hasznosított munkaerő vegetált. A helyzetet még rontotta a föld szélsőséges tulajdoni megoszlása, amelyet legjobban az mutat, hogy az 500 katasztrális holdnál nagyobb földterülettel rendelkező 3123 földbirtokos – a földbirtokosok 0,27%-a – tulajdonában volt a földterület 32,7%-a, míg az 5 katasztrális holddal vagy annál kisebb területtel rendelkező 674 414 kisbirtokos – a földbirtokosok 58,7%-a csupán a földterület 8,9%-át birtokolta. A rossz piaci lehetőségek, az alacsony termelői jövedelmek, valamint az olcsó munkaerő túlkínálata nem tette lehetővé a mezőgazdaság egészében a termelés modernizációját, így – egyes mintagazdaságokat leszámítva – a termelés alacsony eszközráfordítással, alapvetően az élőlírára alapozva folyt (a mezőgazdaság foglalkoztatta 1950-ig a népesség több mint 50%-át), ennek megfelelően fajlagosan kis élőlíra és területi hatékonyság mellett. A vonóró több, mint 90%-át állati vonóró szolgáltatta, az 1 ha mezőgazdasági területre jutó műtrágya-hatóanyag felhasználás pedig 1938-ban is még csak 2 kg/ha volt. A minának tekintett Dániától az országot 2-3 évtizedes lemaradás választotta el, annak ellenére, hogy ezzel a teljesítményével is az ország Európa középmezőnyében helyezkedett el, mutatói meghaladták a dél- és kelet-európai országok teljesítményét.

Mivel a háború után, lényegében 1960-ig – bár változó mértékben – radikális tőkeki-vonás ment végbe a mezőgazdaságból, amely az iparfejlesztés megindulásával, már je-

lentős munkaerő elvesztésével is járt, a termelés a lassan növekvő gépi vonóerő és műtrágya felhasználás ellenére (1960-ban 23 kg/ha) lényegében stagnált, a termelési technológia terén tovább nőtt az ország elmaradottsága a nyugati fejlett országokkal szemben. Így lényegében az 1960-as évek elejéig életben maradt az a hagyományos mezőgazdasági modell, amelyet a fejlett nyugat-európai országokban már az első világháború után meghaladtak. Ennek egyik alapvető jellemzője volt – az ipari eszközök hiánya és drágasága miatt – az ipari inputok alacsony felhasználása. Mivel az ágazat külső erőforrásokra csak korlátozott mértékben támaszkodhatott, ezért teljesítményét az határozta meg, hogy a rendelkezésre álló erőforrásokat hogyan tudja hasznosítani. Ezért minden terméknek a teljes körű hasznosítására törekedtek, még a melléktermékeket (pl. szalma, kukoricaszár, trágya) is vagy takarmányozásra vagy almozásra, vagy pedig trágyázásra, illetve tüzelésre használták fel és lényegében nem ismerték a hulladék fogalmát. A melléktermékeknek az ökológiai ciklusokhoz hasonló, a talajtól a talajig tartó zárt forgalma mai szempontból rendkívül pozitívan ítéltető meg, mert lényegében a termelés viszonylag alacsony környezeti terhelés mellett folyt.

Ennek ellenére – elsősorban a szegénysége miatt – nem tekinthető ez a termelési modell ökológiai szempontból optimálisnak, mert a szalag parcellák hegy-völgy irányú művelése hozzájárult a talajok eróziós pusztulásához, nagy térségekben a termőréteg lekopásához és az alacsony színvonalú tápanyag utánpótlás miatt pedig a talajok tápanyag készletének csökkenéséhez. A rosszul kezelt trágyakazlak szennyezték a talajt, a talaj- és a felszíni vizeket, továbbá az élelmiszerek (pl. tej) higiénikus kezelésének feltételei sem voltak meg. Ez a termelési mód gazdasági szempontból is tarthatatlanná vált, mert a külső inputok hiányában termelés növelésére csak nagyon kis lehetőséget nyújtott (pl. a búza átlaghozama 1938-ban és 1960-ban is 1,6 t/ha volt) és rendkívül magas volt a termelés élőmunka igénye.

A rossz infrastrukturális feltételek, a magas szállítási költségek arra kényszerítették a termelőket, hogy a termelési szerkezetük kialakításakor elsősorban a helyi piaci lehetőségeket és a helyi termelési adottságokat vegyék figyelembe. Így alakultak ki a nagyvárosok környékén a zöldség- és gyümölcstermelő körzetek, míg távolabb általában szántóföldi kultúrákkal és állattenyésztéssel, szőlő- és bortermesztéssel foglalkoztak. Így a természeti adottságok és a piaci és szállítási lehetőségek függvényében nagyon sokszínű, egymástól eltérő termelési körzetek alakultak ki, amelyet a hagyományok is jelentősen befolyásoltak. Ez utóbbi jól megfigyelhető volt pl. Pécs környékén, ahol az egymás mellett lévő magyar, horvát és német nemzetiségi falvak termelési szerkezete, a piacra vitt áru összetétele jelentősen eltért egymástól. Például a horvát falvakban nagy mértékben termesztették a gyökérzöldségeket és a káposztát, valamint a tarlórépát, a magyar falvakból inkább paradicsomot, paprikát, uborkát és tejet, a német falvakból pedig tejet és gyümölcsöt vittek a piacra. A várostól távol lévő hegyi falvakban a szarvasmarhatenyésztés, az Ormánságban a víziszárnyas (toll) – és sertésenyésztés volt a legfontosabb ágazat stb.

A tájtermesztésben külön kategóriát képviselnek azok a több évszázados múltra visszatekintő szőlő – bor, és zöldségtermő tájak, amelyek nemzetközi hírnevüket az átlagosnál jobb természeti és gazdasági adottságok mellett, a piacok által nagyra értékelt fajták meghonosításának, illetve sajátos minőségű tájfajták kialakulásának köszönhették (pl. a tárolást és szállítást jól elviselő makói hagyma).

Az iparszerű gazdálkodási modell kialakulása és környezeti hatása

A mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése után megkezdődött a mezőgazdasági termelés iparszerű modelljének kialakítása. A gyors ütemet az indokolta, hogy a mezőgazdaság átszervezésével egyidejűleg elvesztette a munkaerő állományának jelentős részét és a korábban a kisüzemekben használt eszköztömeg szinte egyik évről a másikra, a nagyüzemek létrejöttével használhatatlanná vált. 1959 és 1969 között a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 700 000-rel csökkent, a mezőgazdaságban dolgozók aránya pedig 41%-ról 25%-ra mérséklődött, és ezzel főleg az őszi munkacsúcsok idején jelentős munkaerő hiány alakult ki. A mezőgazdaság fejlesztésének másik indoka volt a lakosság olcsóbb hazai élelmiszerral történő ellátása (1965-ig jelentős volt a gabona és húsimport), valamint az iparfejlesztés növekvő energia, gép- és nyersanyag igényének kielégítése érdekében a mezőgazdasági termék export fokozása. Megoldást a termelés gyorsütemű műszaki fejlesztése jelenthette csak. Az ehhez szükséges modellek és eszközök azonban sem hazai, sem pedig szocialista relációban nem álltak rendelkezésre, ezért hosszú próbálkozás után végül az amerikai farm modell meghonosítására került sor. Ezzel a nagyüzemekben gyors ütemben elkezdődött az ún. iparszerű termelési modell kialakítása, amely egy olyan árutermelő modell, amely rendkívül nagy mértékben támaszkodik az ipari eredetű inputokra, teljesítményét alapvetően ezek mennyisége és minősége határozza meg, az ipari eszközök viszonylagos olcsósága miatt azonban egyidejűleg leértékeli azokat a belső üzemi kapcsolatokat (pl. melléktermékeket), amelyek a hagyományos termelés környezetkímélő és takarékos jellegét biztosították. Ezzel lépett át a mezőgazdaság a manufaktúrális korszakból az ipari tömegtermelés korszakába, annak minden pozitív és negatív következményével együtt.

Minden termelési modellváltás áldozatokkal jár. A kérdés az, hogy az előnyök mennyire haladják meg és egyáltalán meghaladják-e azokat a társadalmi áldozatokat, amellyel a modellváltás járt. Az iparszerű modell az átlaghozamok gyors ütemű növelésével a mezőgazdasági terméshozamokat másfél évtized alatt megduplázta, a mezőgazdasági termelést a fejlett régiók színvonalára emelte. A termelési rendszerek és a háztáji integráció hozzájárult az egész mezőgazdasági termelés gyors ütemű modernizációjához. A műszaki fejlesztés munkaerő felszabadító hatása lehetővé és egyben szükségessé tette a mezőgazdasági üzemek számára a kiegészítő tevékenységek fejlesztését és ezzel a mezőgazdasági térségekben az ipar meghonosítását. A '80-as évektől kezdve, a mezőgazdasági túltermelés általánossá válásával és egyben a mezőgazdasági termékek piaci leértékelődésével a kiegészítő tevékenység a legjobb jövedelem termelő tevékenységgé vált. Ezzel egyidejűleg viszont erősen nőtt az agrár ágazat ipari függése (pl. a mezőgazdasági területre kívitt növényi tápanyagok 85%-át a műtrágya szolgáltatatta), az ipari eszközök felhasználása a korábbi szint 5–10-szeresére növekedett (pl. a műtrágyahatóanyag felhasználás kb. 20 kg-ról 220–240 kg-ra), sokszorosan meghaladva a terméshozamok növekedésének a mértékét. Az ipari anyagok és eszközök növekvő és sokszor egyoldalú felhasználása egyre súlyosabb terhelést jelentett a környezetre. Ezek jelentős része megfelelő körültekintéssel jórészt ellensúlyozható lett volna és bár nem okoztak megfordíthatatlan károkat, összességében a természeti elemek leértékelése és a melléktermékek hasznosításának elhanyagolása a gazdálkodásban jelentős költségnöve-

kedéssel és a természeti elemek károsodásával járt. A talajok esetében legfőbb gondot a megfelelő körületekintés nélkül (pl. lejtős területeken is) kialakított nagy táblák okozták, amelyek a szél (defláció) és a víz (erózió) okozta károk növekedését eredményezték. Ezek jelentős mértékben mérsékelhetők lettek volna az elhanyagolt területek beerdősítésével, a szerves trágyázás növelésével, a körületekintő szervesanyag-gazdálkodással, a tömörödött talajok mélylazításával, a savanyodó talajok mésztrágyázásával, a művelési eszközök (pl. lejtős területek tárcsázása) és a művelési irány jobb megválasztásával. Ezekre azonban csak az éves eredményekre koncentrálnak a gazdálkodási gyakorlat nem fordított figyelmet. Így miközben a magas színvonalú műtrágya felhasználás hatására növekedett a talajok tápanyag ellátottsága, ezzel egyidejűleg csökkent a talajok humusztartalma, romlott a vízgazdálkodása, pH-ja és növekedett az erózió és defláció kártétele.

A műtrágya felhasználás során nem a felhasznált mennyiség, hanem a műtrágyák helytelen tárolása, a nem megfelelő módon és időben történő felhasználása, és a nem megfelelő műtrágya választék jelentette az alapvető gondot és okozott kárt, mindenek előtt a talajok fokozott elsavanyodásával, illetve a felszíni és a felszín alatti vizek nitrát és foszfát tartalmának növelésével.

Az iparszerű termelés a legtöbb kárt a természeti elemek szerepének leértékelésével és a termelés növelésével egyidejűleg növekvő mennyiségű melléktermék hasznosításának elmulasztásával okozta. Ez mutatkozott meg az állattenyésztésben is, ahol egy-egy telepen teljesen mesterséges, természetellenes körülmények között (zárt, ablaktalan klimatizált épületek) elhelyezett állatok trágyáját vízzel egyszerűen a telepen kívül kialakított tárolókba mosatták, ahol az a környezetet (talajt, talajvizet) szennyezte. Az iparszerű gazdálkodás annál nagyobb kárt okozott minél hosszabb ideig alkalmazták és minél teljesebb mértékben bontakozott ki. Magyarországon az előny meghaladta a kárt, mert viszonylag rövid ideig (alig több mint két évtizedig) alkalmazták, illetve az ipari termékeknek a mezőgazdasági termékekben viszonyított ára mindig kedvezőtlenebb volt, mint a nyugati országokban és így az a felhasználásukat korlátozta.

A földek kedvező hasznosítását a földszerzési korlátozás és az ezáltal kialakított kizárólag kisüzemekre és nagyüzemekre tagozódó üzemi rendszer akadályozta, mert fékezte a nagyüzemi módszerekkel nem művelhető területek hasznosítását. Ezért ezek, bár méretük elérte a nagyüzemek területének 10–15%-át, műveletlenül maradtak és leromlottak, fekvésüktől függően elmosárasodtak (régi kaszálók), illetve beerdősültek (legelők, szántók, szőlők). Ez a folyamat gazdasági értelemben kétségtelenül káros volt, de természetvédelmi szempontból ez sok esetben nem mondható el gyakran, mert ezeken a területeken olyan ritka fajok telepedtek meg és szaporodtak el, olyan speciális ökoszisztémák alakultak ki, amely indokoltá tette azok természetvédelmi oltalom alá helyezését. Ez azonban nem javította az agrártáj képét, amelyre az volt a jellemző, hogy jól művelt, esetenként túlművelt nagy táblákat teljesen elhanyagolt területek határolták.

Az agrártérsegek környezeti leromlását az is fokozta, hogy a mezőgazdaság nem csak kiváltója volt sok esetben a környezet leromlásának, de egyben elszennvedője is a más ágazatok által okozott környezeti károknak. Az ipar, a közlekedés és a kommunális szektor által okozott lég-, víz- és talajszennyezés egyaránt a mezőgazdasági termelés termelési feltételeit rontotta, hozamait csökkentette.

A háború utáni élelmiszerhiány, a külső piaci kapcsolatok megszakadása, majd a beszolgáltatási és tervrendszer uniformizáló hatása, a mezőgazdasági népesség gyors csök-

kenése, a kialakuló nagyüzemek kezdeti nehézségei, az értékesítés és az árak központi szabályozása nem kedvezett a tájtermelés fejlődésének. Így az adottságoktól függetlenül a termelési szerkezet egyre uniformizáltabbá vált. Ebben a helyzetben lényeges változást a mezőgazdasági nagy- és kisüzemek megerősödése, a termelésben a gazdasági követelmények előtérbe kerülése, a külpiaci kapcsolatok erősödése okozott, amely a fő mezőgazdasági termékek mellett egyre nagyobb igényt támasztott a speciális mezőgazdasági termékek (fűszerpaprika, vöröshagyma, bor, aprómagvak stb.) iránt és ez sok esetben a régi tájtermelés megerősödését, újjáéledését eredményezte. Ez sokkal inkább jellemző volt a növénytermesztésre, főleg a kertészeti termékek termelésére, mint az állattenyésztésre, ahol bár a régi termelési körzetek nem szűntek meg teljesen, de a termelés lényegesen kiegyenlítettébbé vált. Ebben jelentős szerepet játszott az, hogy a központi élelmiszeripari beruházásoknál bizonyos területi kiegyenlítésre törekedtek. Az élelmiszeripari beruházások (főleg a konzervgyárak, hűtőházak, baromfifeldolgozók) önmagukban is új termelési körzetek kialakulását eredményezték. Jellemző volt továbbá, hogy egy-egy meghatározó jelentőségű mezőgazdasági nagyüzem a maga integrátori tevékenységével újabb termelési körzetek kialakulását eredményezte (pl. a bolyi és a bábolnai állami gazdaság, valamint a baksai tsz tojótúró és pecsenyecsirke integrációja). Az értékesítési lehetőségek szabadabbá válása, továbbá a piaci lehetőségek bővülése is újabb termelési körzetek kialakulását eredményezte, amelyre legjobb példa a tiszántúli hajtatásos zöldségtermesztés és az ormánsági dinnyetermesztés.

A jelenlegi helyzet és fejlesztési feladatok

A mezőgazdasági termékek értékesítési lehetőségeinek, valamint az ipari és a mezőgazdasági termékek árányainak romlása gazdasági oldalról, a szigorodó környezetvédelmi követelmények pedig környezeti szempontból az alkalmazott iparszerű termelési modell módosítását követelték meg. Világszerte előtérbe került az anyag- és eszköztakarékos és környezetkímélő termelés, amelynek lényeges feltétele a helyi adottságok körültekintőbb figyelembevétele, valamint a költségtakarékos és az ipari eredetű inputok nélkül is hozamnövelést okozó hagyományos agrotechnikai módszerek (pl. elővetemény hatás, szerves trágyázás stb.) fokozott alkalmazása, az iparszerű termelésben hulladékként kezelt melléktermékek (pl. szerves trágya, szalma stb.) jobb hasznosítása. Az agrártermelés fejlődésének fő irányát a műszaki fejlesztés eredményeit változatlanul hasznosítani kívánó integrált termelés, illetve a műszaki fejlesztés eredményeit csak bizonyos fenntartással hasznosító biotermelés jelentette. Mind a két fejlesztési irány kialakulásához biztos piaci kapcsolatokra és jelentős tőkére volt szükség.

A magyar mezőgazdaság fejlődési dinamikája az állandósuló piaci zavarok, valamint a fejlesztést lehetetlenné tevő központi tőkeelvonás következtében a '80-as évek közepére megtört. A termelés a '80-as évek végéig lényegében stagnált és megkezdődött a korábban felhalmozott tőke felélése. Így termelési modellváltásra nem kerülhetett sor, a termelés továbbra is iparszerű módszerekkel, de a leamortizálódó eszközállománnyal egyre rosszabb feltételek között folyt. A '90-es években viszont elkezdődött a mezőgazdaságnak a századunkban egyedülálló mértékű válsága, amelyet a termelés közel 40%-os visszaesése, a fejlesztések minimálisra csökkenése jelez. A kárpótlási és privatizációs

folyamattal egyébként is szervezeti és tulajdoni válságba került ágazat a belső és külső piacainak jelentős részét elvesztette és teljesen kiszolgáltatottá vált a piaci és pénzügyi manipulációkkal szemben, amely révén pár év alatt korábban elképzelhetetlen mértékű tőkekivonás ment végbe az amugyis tökehiányos ágazatból. A visszaesés mértékét nemcsak az állatállomány közel 50%-os csökkenése, a termelésnek és a termés hozamoknak kb. 40–50%-os visszaesése jelzi, de az is, hogy a beruházások az 1989-es érték 13%-ára (1992), a műtrágya felhasználás pedig 20%-ára esett vissza.

Jelenleg legfőbb gondot a pontos információk hiánya jelenti. Az köztudott, hogy a termőföld kb. 85%-a magánkézbe került kb. 1 millió ha erdő és 28 kincstári birtok területének kivételével, de ismeretlen, hogy a föld a kb. kétmillió tulajdonos között hogyan oszlik meg és hogyan alakulnak a föld tulajdon és a használati viszonyai. Az a tapasztalatok alapján leszűrhető a föld kb. 60%-át ma is nagyüzemi módon művelik és az áru-termelés döntő része is a nagyüzemekből (kft., rt., betéti társaság, szövetkezet) származik. A tulajdonba került föld döntő többségét bérleti formában művelik. A hivatalosan nyilvántartott magángazdaságok száma kezdetben 1994-ig gyorsan nőtt, majd pedig jelentős mértékben csökkent, ami a gazdálkodás kudarcaira utal. A tapasztalatok szerint falvanként egy-két olyan magángazdaság alakult ki, amely számottevő fejlődésre és bővülésre képes, főleg azok, amelyek már korábban is jelentős áru-termelést folytattak, illetve kedvező pénzügyi feltételekkel indultak. Kétségtelen tény, hogy a földtulajdon szélsőséges szétaprózódása egy szélsőséges méretű koncentrációra teremti meg a feltételeket. A kincstári birtokok mellett a gazdasági társaságok és szövetkezetek kb. egyharmada rendelkezik olyan anyagi és szellemi kapacitással és piaci kapcsolatokkal, amely a fejlődés feltételeit magába hordozza.

A mezőgazdaság általános elszegényedése látszólag javuló környezeti állapotokat teremti, mert fékezi azt a nyomást amit az ipari eszközök növekvő felhasználása okoz, illetve okozott. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű, mert egy gazdálkodási modellváltást az iparszerűből az integrált – vagy biotermelésre való átmenetet csak folyamatos fejlesztéssel és képzéssel együtt lehet végrehajtani, amelynek feltételei egyáltalán nem állnak rendelkezésre.

A földtulajdon körüli bonyodalmak, a mezőgazdaság elszegényedése rendkívüli módon leértékelték a földet és a spekulációs célú földszerzések erős nyomást jelentenek a földnek a termelésből való kivonására, így nagyon értékes termőhelyek megszűnésére kell számítani, főleg a nagyvárosok és a Balaton környékén. Jelenleg a föld minőségének megóvása is másodlagos kérdés lett. A romló eszközállomány miatt sok a rosszul művelt föld, jelentős részük pedig műveletlenül maradt. A többnyire egy vagy csupán néhány évre szóló földbérletek nem ösztönözik a talaj védelmére. Az erózió, defláció kérdésével, a földek lassú elsavanyodásával, elszegényedésével ma senki sem foglalkozik.

A gazdálkodásban a minimális befektetés és a biztos értékesítés a fő szempont. Ebből adódik az, hogy szinte trágyázás (az is szinte kizárólag műtrágya) nélkül és hiányos növényvédelemmel művelt területek termés hozama nemcsak lecsökkent, de az időjárási körülményektől függően szélsőségesen ingadozik. A földek elgyomosodtak és a legkisebb kockázattal termelhető növények, köztük elsősorban a gabonafélék váltak mindezzel meghatározóvá. Jelentős kárt okoz az, hogy az állatállomány csökkenése miatt a

takarmánynövények, köztük az élő pillangósok termelése folyamatosan visszaszorul, így kevésbé érvényesül ezeknek a növényeknek a talajkondicionáló és védő hatása is.

A kemizálás visszaesése bár kétségtelenül környezeti előnyökkel is jár, ezt azonban a károk és a növekvő termelési és egészségügyi kockázatok bizonyára meghaladják. A műtrágyázás visszaesésével a termelés már több mint fél évtizede a korábban a talajban felhalmozott tápanyag tökét éli fel, amit még a szerves trágyázás visszaesése és a talaj tápanyag készletét gyarapító pillangósok termelésének jelentős csökkenése is fokoz. A növényvédelemben – a növekvő termelési veszteségek mellett – a legfőbb gondot a növényvédő szerek forgalmazásánál és felhasználásánál a korábban megkövetelt fegyverem és szakértelem megszűnése okozza. Az ellenőrizetlenül forgalomba kerülő különböző (sokszor ismeretlen összetételű és hatástartalmú) szerek szakértelem nélkül történő felhasználása jelentős humán- és állategészségügyi kockázattal jár. Sok esetben a kialakult keskeny parcellák, a leamortizált növényvédő gépek még kellő szakmai ismeret mellett is a szakszerű növényvédelem alkalmazását lehetetlenné teszik.

Az állattenyésztés terén a működő telepek rossz állapota, a falvakban a kis telkeken esetenként kialakult intenzív tej – illetve sertéshústermelés a lecsökkent állatlétszám ellenére jelentős terhelést jelent a környezetre.

Ami a mezőgazdaságban van az nem más mint az iparszerűség romja, ami igazán az iparszerűségből megmaradt az a mechanikus, a melléktermékeket, a természeti tényezőket leértékelő gazdálkodási szemlélet, amely a kis- és nagyüzemekre egyaránt jellemző. Ennek a következménye a szerves trágya hanyag kezelése és felhasználásának elmulasztása, a tarló és szalma égetés fokozott mértékben történő alkalmazása, mindenütt az uniformizált termelési technológiák alkalmazása. A szerencsétlenség az, hogy miközben nyugaton a minden szakaszában ellenőrzött termelés ma már általánossá válik, addig nálunk sok esetben a tehénfogat színvonalára esett vissza a termelés, így a mezőgazdaságunk mennyiségi és minőségi tekintetben elveszti a versenyképességét, súlytalanná válik.

A reménykeltő csupán az, hogy az országban kialakultak azok a különböző szervezeti formák és termelési technológiai modellek, amelyek kedvező közgazdasági feltételek mellett lehetővé tennék a korszerű módszerek gyors elterjedését és a termelők keresik is a fejlesztés perspektívikus lehetőségeit. Ennek azonban jól körülhatárolható feltételei vannak.

A mezőgazdaság értékesítési válsága, nagy térségekben a feldolgozó ipar összeomlása (baromfi, konzerv, bor- pezsgő, húsipar stb.), a háztáji integrációk felbontása nemcsak a termelés általános visszaesését, de sok esetben a kialakult termelési körzetek megszűnését is eredményezte. Erről pontos adatokkal ma még nem rendelkezünk. Az viszont közismert, hogy a mezőgazdasági termelés alacsony jövedelmezősége, a bérleti díj megjelenése felértékelte a jobb adottságú területeket és egyidejűleg leértékelte a rossz adottságú térségeket. Ezt egyébként a parlag területek magas aránya és annak elhelyezkedése is jelzi. Kétségtelen, hogy az éles piaci verseny felértékelte a minőséget és az egyöntetű minőségi árutömeget, valamint a külpiaci kapcsolatok jelentőségét. A minőséggel függ össze pl. a tokaji, az egri és a villány-siklói borvidékek növekvő piaci részesedése, valamint az alföldi borvidékek piacvesztése. A termelési körzetek kialakulásában (pl. tej, hús), fennmaradásában döntő szerepet játszanak a sikeres nagy feldolgozók, amelyek a nagyüzemből nagy tömegben beszerezhető termékeket részesítik előnybe.

a kisebb költségek és a garantáltabb minőség miatt. Elég általános ma már, hogy a feldolgozók a néhány tehenes kistermelők tejét már nem szállítják el. Teljesen új jelenség, hogy a nagy feldolgozók (pl. Zalahús, Délhús) az alapanyag szükségletük biztosítása érdekében nagyon sok gazdaság állattartó telepét felvásárolták, így a teljes termelési vertikumot kézben tartják.

A tájtermesztés egy tartós szakmai kultúrát jelent, amit viszonylag könnyű feltámasztani, ha az adott termékre kereslet van. Erre az elmúlt évben számtalan példa volt. Mindenképpen meghatározó azonban egy kellő tőkeerővel és piaci kapcsolatokkal rendelkező integrátor jelenléte. Az egyes borvidékek eltérő piaci szereplése is jórészt erre vezethető vissza. A rendkívül gyorsan növekvő szállítási költségek, az emelkedő termelési költségekkel együtt a termelési körzetek átrendeződését fogják eredményezni. Erre jó példa az, hogy miközben a Nyírség almatermesztése teljes értékesítési válságban van, addig Zalahús jelentős területeken hoznak létre intenzív almaültetvényeket, amelyek a nyugati piacokhoz és az ellátatlan Dél-Dunántúlhoz is közel vannak.

A gondok és okok ismeretében a feladatok viszonylag pontosan meghatározhatók. Ezek a következők:

- Gazdaságos és környezetkímélő termelés csak jelentős fejlesztéssel alakítható ki. A legszennyesebb és a legpazarlóbb az alacsony műszaki színvonalon folyó termelés. A termelés jövedelmezőségének javítása, a termelés szélsőséges ingadozásának mérséklése érdekében mindenek előtt nagyobb fokú központi piacszabályozásra van szükség, amely magába foglalja a termelés növeléséhez nyújtott állami támogatást épp úgy, mint a minimál árak meghatározását, a központi készletezés megoldását, valamint az aránytalan mértékben támogatott versenytársakkal szembeni belső piacvédelmet.

- A hatékony termelés irányítás érdekében nagyon gyorsan rendezni kell a földtulajdon kérdését és a szabad földforgalom és a nemzetközileg versenyképes földkoncentráció létrejöttének elősegítése érdekében támogatni kell a szövetkezetek közös földtulajdonának és az osztatlan közös vagyonának a kialakítását, lehetővé kell tenni, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó magyar tulajdonú gazdasági társaságok korlátlanul földet vásároljanak és a kincstári birtokok is visszavásárolhassák a telepeik körül kiprivatizált földeket. Ezzel részben ellensúlyozhatók azok a károk, amellyel az átgondolatlan privatizáció és a 0,5–1 hektáros parcellák művelése (növényvédelme) jár.

- A föld védelme érdekében rendkívül fontos a bérleti viszonyok rendezése és a földbérletek legrövidebb idejének 3–5 évben történő meghatározása.

- A korszerű agrártermelés (az integrált- és a biotermesztés esetében egyaránt) magas műszaki színvonalon folyó, minden szakaszában, a szántóföldtől a fogyasztó asztaláig ellenőrzött termelést jelent. Ennek érdekében a nagygazdaságoknál vissza kell állítani a három évenként kötelező talajvizsgálati rendszert, javítani kell a növényvédelmi előrejelzést és kistermelés esetében a növényvédelmi szaktanácsadást. A talajvizsgálatok elvégzését és a szaktanácsadás igénybevételét minden egyéb támogatás feltételül kell szabni. Egyidejűleg gondoskodni kell a lejárt szavatosságú szerek és csomagoló anyagok visszagyűjtéséről.

A földek további leromlásának megakadályozása érdekében támogatni kell az elhanyagolt vízelvezető rendszerek, árkok rekonstrukcióját, a talajok további elsavanyodásának megakadályozása érdekében azok meszezését, valamint a túl kötött talajok mélylazítását. Az éghajlatváltozás ellensúlyozására folytatni kell a többcélú hasznosítást

szolgáltató tározók kialakítását, és támogatni kell az öntözhető területek mértékének növelését.

- A víz megtartása és a defláció fékezése érdekében pedig a kieső területek erdősítésére, fasorok telepítésére van szükség. Ezek az intézkedések egyben a természetes élővilág életfeltételeit is megteremtik, amelyre nemcsak a fajok megőrzése érdekében, de a költségek csökkenése miatt is szükség van.

- A mezőgazdasági területek leromlásának megakadályozása érdekében érvényt kell szerezni a művelési kötelezettségnek. A kedvezőtlen adottságú térségekre pedig központosítva támogatott erdőtelepítési programokat kell meghirdetni, amely átmenetileg javítja a foglalkoztatást, hosszú távon pedig jelentősen növeli ezeknek a térségeknek az ökológiai és gazdasági potenciálját. Gesztorok (termelési rendszerek, nagyüzemek) segítségével támogatni kell a kedvezőtlen adottságú térségekben a piacépítésre képes extenzív állattartási formák (húsmarha, húsló, juh, szarvas stb.) kialakítását.

- Az ágazat versenyképességének javítása érdekében külön támogatásba kell részesíteni a szőlő- és gyümölcsfélék kiváló termőhelyre történő tömbös telepítését és a feldolgozás, tárolás, értékesítés közös megoldását, ahol minden folyamat megfelelő szakirányítással, magas műszaki színvonalon, kellő ellenőrzés mellett folyik.

- Az állattenyésztés esetében pedig segítséget kell nyújtani a hatékony termelés és a környezet-, valamint az állatvédelem igényeit nemzetközi követelményeknek megfelelően kielégítő telep rekonstrukciókhoz és ezen belül külön súlyt kell helyezni a trágyakezelés és felhasználás korszerű feltételeinek megteremtésére és a követelmények betartását meg is kell követelni.

A korszerű mezőgazdaság egyben környezetkímélő mezőgazdaságot is jelent, mert a korszerű eszközöket, termelési eljárásokat alkalmazó gazdálkodás illeszkedik az ökológiai adottságokhoz, anyag- és eszköztakarékos és ezáltal a legkisebb mértékben terheli a környezetét. A mezőgazdaság versenyképessége hozamban, minőségben, költségben, így egyben az ágazat környezetkímélő voltát is minősíti. Az agrárpiacokon folyó rendkívül éles verseny az adottságoktól függően egyes térségek intenzifikálását, míg más térségekben a költségkímélő termelési módszerek elterjesztését teszi szükségessé. A magyar mezőgazdaság a jelenlegi állapotában nem tekinthető versenyképesnek sem gazdasági, sem pedig ökológiai szempontból, ehhez az elmúlt tíz év fejlesztési elmaradását pótolni kell. Ez nem kerülhető meg, mert az ország csupán két olyan adottsággal rendelkezik, amelyik a nemzetközi versenyképességét, Nyugat-Európához való betagozódását biztosítja. Az egyik az, hogy egy medence közepén, éghajlati övek határán fekszik, amely az agrártermelés számára az átlagosnál jobb feltételeket biztosít, a másik pedig az, hogy Európa közepén, az áruk és emberek mozgásának természetes, történelmileg kialakult útvonalában helyezkedik el, amely a szolgáltatások fejlesztését megköveteli, de egyben gazdaságossá is teszi. Ez az egymásra épülő két feltétel csak akkor jelent gazdasági előnyt, ha mindkettőt a nemzetközi színvonalra lehet emelni, amelyhez szükséges szellemi tőke az országban rendelkezésre áll.

ENVIRONMENTAL AND REGIONAL PROBLEMS OF THE HUNGARIAN AGRICULTURE

ATTILA SÁNTHA

It has been hardly more than three decades since Hungarian agriculture abandoned its traditional production model that was very close natural economy. The development and decline of the so-called industry-type model were mainly hindered by a deep crisis induced by politics. Presently the agricultural sector, in which the quality of production and its tools are declining and where the ownerships are chaotic, thus the whole sector becoming less and less competitive, can only meet the market requirements with the help of conscious central interventions. It is important, among other things, because only a dynamically developing sector producing with up-to-date machinery can meet the criteria of environmental and natural protection and also of human health and veterinary hygiene which the society and also the markets expect of agriculture. In Hungary the traditional model contributed to the worsening of the harms with its lack of machinery and poverty, whereas the industry-type model with its extremes and mechanical attitude. Although these latter were significant, they were not as serious as in many developed countries, for the short period of existence of the industry-type model. The biggest problem at the moment is the fact that the Hungarian agriculture is caught in this model because of its crisis, while Western Europe has already left it behind. A run-down sector not only becomes uneconomical but also harmful for the environment. Even in the absence of the necessary tools, the survival of the mechanical, industry-like attitude is a serious problem, demonstrated by the irresponsible use of lands, the abuses in the field of plant protection and the increasing number of stubble-fires.

Translated by Zoltán Raffay

ÚJ MÓDSZER A GAZDASÁGI TÉR AGRÁR SZEMPONTOK SZERINTI FELOSZTÁSÁRA*

(A new method for dividing economic space from
agricultural point of view)

FEHÉR ALAJOS

Tér, táj, régió, körzet

A térrel kapcsolatos filozófiai és földrajzi nézetek nagyon hosszú ideig a természeti-fizikai térhez kapcsolódtak. A 40-es években folytatott telephely kutatások és II. világ-háború utáni amerikai térgazdasági iskola azonban áttörést jelentettek. Felismerték, hogy a természeti tér mellett a gazdasági tér is létezik, s ennek fejlődését egyensúlytalanságok kísérik. Napjainkban széles körben elterjedt az ún. „háromosztatú tér” fogalma, ami a természeti-fizikai tér mellett, a gazdasági és társadalmi tér fogalmakat is használja. A gazdasági tér létezését a „nemzetközi és hazai piaci kapcsolatok erőviszonyaiban, a gazdasági ráfordítások és hozamok arányaiban, a piaci viszonyokban, az eltérő ár- és értékviszonyokban, a különböző szállítási tarifákban, a támogatási és elvonási formák konkrét területi hatásaiban” látja tükröződni.

A tér, illetve annak vetületei azonban csak meghatározott struktúrákkal együtt, azok rendszereként vizsgálható és értelmezhető. A struktúrák vizsgálatát a különböző téregységek (táj, régió, körzet) szintjén és egymáshoz való kapcsolódásukban, a részstruktúrák és szegmensek fejlődésére, belső összetételére, minőségére egymáshoz és az egészhez való viszonyukra kiterjedően több dimenzióban célszerű elvégezni. A természetükből eredően inter- és multidiszciplináris vizsgálatok egyik előfeltétele az egyes tudományos diszciplinák határait túllépő fogalmak és kategóriák egyértelmű használata.

A táj Pécsi M. szerint „A hosszú természettörténeli és a rövid, de igen hatékony gazdasági, társadalomtörténeli fejlődés eredménye. A tájat természeti és társadalomtörténeli kategóriaként ember-centrikusan kell értékelni”. Marosi S. fontosnak tartja annak hangsúlyozását, hogy „A táj térkategória...a térnek olyan, a szomszédságtól a hierarchiai szintnek megfelelően többé-kevésbé elhatárolható egysége, amely a természeti és antropogén folyamatok és törvényszerűségek kölcsönhatására egyéni sajátosságokkal rendelkezik.”

A térben folytatott anyagi tevékenység – térhasználat, térgazdálkodás – során azonban a tájon belül kisebb egységeket [altájakat, kistérségeket (mikrorégiókat)] és adott tevékenység pl. a gazdálkodás szempontjából sajátosnak tekinthető gazdasági

* A matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásánál, s a számítástechnikai megoldásuknál dr. Pummer László tudományos munkatárs, az ábrák elkészítésében Mezey Péter tudományos segédmunkatárs, míg az adatbázis kezelésében és rendezésében Gresák Klára és Zörög Zoltán intézeti mérnökök jelentős segítséget nyújtottak a szerzőnek.

mikrokörzeteket, „műtájakat” is megkülönböztethetünk. Az elmondottakból adódik, hogy a szerzők a tájat nem csupán a fizikai-természeti tér, hanem a gazdasági és társadalmi térben is értelmezhető, alkalmazható fogalomként kezelik, illetve ajánlják.

A *régió* ma az egyik leggyakrabban használt, mégis a legképlékenyebb kategóriának tekinthető. A régió fogalmáról, klasszifikációs egységként történő használatáról *Faragó L.* munkájában olvashatunk. Szerinte „...a régió lehet bármely, több települést magában foglaló terület, amely valamilyen közös jellemzővel, érdekekkel bír, vagy amellyel társítható valamilyen probléma, vagy feladat”. A régió alaptípusainak felsorolása, s a definíció arra enged következtetni, hogy a régió a háromszatú tér bármely vetületében értelmezhető tér egységet jelent. A hivatkozott szerzőnél a régió és a körzet esetenként szinonim fogalomként is megjelenik.

A *körzet* általában a gazdasági tér egysége, és széles körben használják a mezőgazdasági terek felosztásánál is. *Erdei F.* szerint „a termelés olyan területi elhelyezését jelenti, amely az egyes területek gazdasági és természeti feltételeinek megfelelő komplex egységbe foglalja a terület termelési ágait és a szükségleteket, a területi munkamegosztás alapján”. Ismeretesek a mezőgazdasági tér felosztásának másfajta megközelítései is. *Enyedi Gy.* például vitatja –, hogy a körzet a társadalmi-gazdasági élet komplexitását fejezné ki. Véleménye szerint a térfelosztás különböző célokból történik, ettől függ a felosztás ismérveinek és módszereinek kiválasztása és a földrajzi-taxonómiai egységek kialakítása. Azaz körzetnek olyan egységek tekinthetők, amelyek adott ismérvek szempontjából homogének. Ezek ugyanis azonos módon reagálnak a gazdaságpolitikai beavatkozásokra, s így a tervezés területi egységeiként is számba vehetők.

A *tájkutatás mint tudományos feladat* meghatározásánál kiinduló alapként *Marosi S.* munkáit kezelhetjük. Saját eredményeinket is felhasználva a korszerű, agrárcélú *tájkutatást* „... olyan szintetizáló feladatként definiálhatjuk, amely a táj természeti, földrajzi, települési, társadalmi, gazdasági, kulturális stb. tényezőit rendszerként kezeli és azokat a mezőgazdálkodásra gyakorolt befolyásuk alapján minősíti és értékeli. A térfelosztást e feladat részeként kezeljük és keressük a mezőgazdaság szempontjából fontos térgazdasági kapcsolatrendszereket, azok elemeit, valamint a kapcsolatrendszert jellemző mutatókat, a rendszer belső összefüggéseit és az adott kapcsolatrendszerek szempontjából viszonylag homogénnek tekinthető terület-egységeket.

A fogalomból adódik, hogy a korszerű *tájkutatás inter- és multidiszciplináris jellegű*, csak a különböző tudományterületek szoros együttműködésével megoldható, a fejlesztés, a gyakorlat és az üzleti szféra igényeit is figyelembe vevő feladat. Kutatásainkban – a vállalt feladatnak megfelelően – elsősorban a „körzet” fogalmat használjuk.

A kedvezőtlen adottság és a gazdasági elmaradottság a legtöbb esetben egyidejűleg jelenik meg egy-egy körzetben vagy körzetcsoportban. Éppen ezért a mezőgazdasági szempontú térfelosztásban és térhatárok kialakításánál ebbe a körbe általános értelemben a következő területeket célszerű besorolni:

- ahol a terület meghatározó része a mezőgazdasági termelés szempontjából az átlagostól kedvezőtlenebb természeti adottsággal (lejtősség, túlzott nedvesség, tömődöttség, savanyúság, szikesség stb.) rendelkezik;
- nem alakítható ki olyan jövedelmezőséget biztosító termelési szerkezet, ami a mezőgazdasági termelők érdekeltiségét tartósan fenntartaná.

Az észak-magyarországi agrárgazdasági tér és néhány sajátossága

A vizsgált terület Észak-Magyarország, ami földrajzi értelemben nagyobb részben az Észak-Magyarországi Középhegység makrorégiót foglalja magában. Tekintettel arra, hogy a földrajzi besorolás mellett közigazgatási határokat is követnünk kellett, Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyék közigazgatási területeivel határoltuk le a vizsgált térséget. Így az nem tartalmazza a Visegrádi-hegység és a Börzsöny mezorégiókat. Magában foglalja viszont a Közép-Tisza-vidék mezorégióból a Taktaközt, a Borsodi árteret és a Hevesi-árteret, az Észak-Alföldi hordalékkúp-síkságból a Gyöngyös-Heves vidék és Borsod-Zemplén-síkvidék szubrégiókat, valamint a Tápió-Galga-Zagyvavidék szubrégió egy részét és a Felső-Tisza-vidék mezorégióból a Bodroghöz Borsod-Abaúj-Zemplén megyei részét.

Az észak-magyarországi terület mezőgazdaságának természeti erőforrásait vizsgálva, Laczkó L. megállapítja, hogy a járási részletességű vizsgálatok alapján a terület nagyobb része a mezőgazdálkodás szempontjából kedvezőtlen adottságokkal rendelkezik. Ezek elsősorban Nógrád megyében koncentrálódnak. Ezt követik a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, majd a Heves megyei járások. Egy másik tanulmányban Laczkó L. azt állapítja meg, hogy Borsod-Heves és Nógrád megyékben az ország 88 kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági területéből 63 található. Az elmaradottságot a lakosság alacsony jövedelmi színvonalával, a kedvezőtlen lakásviszonyokkal, az iskolázottsággal, a kereskedelmi ellátottsággal, s az ipari foglalkoztatottak viszonylag alacsony arányával jellemezték, s ezek okát a mezőgazdasági termelés kedvezőtlen adottságaiban vélte megtalálni.

Dorgai L. – Laczkó L. a kedvezőtlen adottságokat és a gazdasági lemaradást a hegy- és dombvidéki területek magas arányával, s az ehhez történő alkalmazkodás zavaraiival hozzák összefüggésbe.

Észak-Magyarország gazdaság-, társadalom- és természetföldrajzi vonatkozásban egyaránt sokoldalúan kutatott területnek számít. A kutatások jelentős része egy-egy földrajzi kistáj, vagy gazdasági, társadalmi körzet sajátosságainak feltárására, a fejlesztés tudományos megalapozására irányult. Kutatásunk korábbi szakaszában mi magunk is ezt az irányzatot követtük.

E munkákból az agrár szempontú regionális kutatások terén általánosnak tekinthető megállapítások a következők.

A regionális különbségek összetett történelmi, társadalmi, gazdasági és természeti folyamatok eredményei. Mérésük, minősítésük rendkívül bonyolult feladat. A megoldás több mutatós rendszerben, korszerű matematikai-statisztikai módszerekkel, a sajátosságok figyelembevételével képzelhető el. Meghatározott körzetek számára a regionális különbségek, fejlődési egyenlőtlenségek gazdasági elmaradottságot jelentenek.

A nagyobb közigazgatási egységek fontos szerepet játszanak a gazdasági terek, körzetek képződésében, azonban az esetek túlnyomó többségében nem tekinthetők homogén tereknek sem mezőgazdasági, sem pedig általában véve gazdasági szempontból.

A földrajzi regionális egységek (mikrorégiók, szubrégiók) határai általában nem esnek egybe azokkal a határokkal, amelyek a történelmi fejlődés, a gazdasági és társadalmi adottságok és változások, a mezőgazdasági térhasználat szempontjából a regionális különbségek határvonalait jelentik.

A vizsgált makrorégióban a gazdasági fejlődésben, a mezőgazdaság szerepében és fejlettségében, a demográfiai és szociológiai jellemzőkben megnyilvánuló regionális különbségek történelmi okokra is visszavezethetők.

Észak-Magyarországon a gazdasági fejlődés térben és időben rendkívül egyenetlen volt. Ennek törvényszerű velejárója a túliparosított és iparhiányos körzetek egyidejű jelenléte, a szerves fejlődést gátló munkaerő- és tőkeáramlás.

Ez a mezőgazdaságot több oldalról is érintette. A hatvanas évek végéig munkaerő kibocsátó ágazatként kellett szembe néznie a kontraszselektációs folyamattal és a falun maradóknak foglalkoztatási és szociális gondjainak a megoldásával. A hetvenes években a nem mezőgazdasági tevékenység szervezése keretében munkaerő visszaáramlás kezdődött meg. A kívánatos egyensúlyt azonban nagymértékben gátolta az ipari vállalatok kooperációs érdektelensége. A koncentráló kereskedelmi és feldolgozó szervezetek a beszerzés és értékesítés oldaláról egyaránt monopol pozícióban voltak az agrártermelőkkel szemben. Az egyenetlen fejlődésnek meghatározó szerepe volt abban, hogy a történelmileg kialakult, öröklött regionális különbségek mérséklésére tett intézkedések nagy része célt tévesztett, hatásfokuk alacsony maradt.

A 30-as években az akkori technikai színvonalnak megfelelően élőmunka-intenzív és tőkeextenzív termelési szerkezettel alkalmazkodtak az agrártermelők a tájadottságokhoz és a természeti környezethez. A túlnépesedés okozta alkalmazkodási zavarokat népeség-elvándorlással, az erdőterületek szántóvá alakításával és a termékenyebb területeken történő időszaki munkavállalással kerülték el. Ez abba az irányba hatott, hogy a trianoni békekötés után kialakult regionális különbségek konzerválódtak. A II. világháború után a mezőgazdaság tényleges foglalkoztatási igényeitől független munkaerő-vándorlás az egyre inkább iparszerűvé váló és uniformizálódó mezőgazdasági technológiák a maximálisan elérhető hozamoknak alárendelt ráfordítási színvonal gyengítette az agrártermelők természetes alkalmazkodóképességét. Az alkalmazkodás a gazdasági szabályozásra, ezen belül is az állami támogatás megszerzésére irányult. Így több évtizeden keresztül sokkal előnyösebb volt az adott gazdálkodó egység vagy körzet számára az irányítószervekkel fenntartott jó kapcsolat és a szabályozóváltás időbeni megismerése, mint a természeti vagy gazdasági folyamatokhoz való aktív alkalmazkodás. A 80-as évek közepéig mérhető, vagy kimutatható agrárszemponturnyú regionális különbségeknél ezektől a folyamatoktól nem vonatkoztathatunk el.

A természeti környezethez való alkalmazkodási stratégiák közül a 60-as évektől a 80-as évek közepéig túlsúlyba került a mezőgazdaság szempontjából kedvezőtlen talajviszonyok megváltoztatására irányuló melioráció. Az agrártermelők érdektelenek voltak a központi erőforrások ésszerű felhasználásában. A kedvezőtlen adottságú észak-magyarországi területek meliorációs beruházásainál egyoldalú műszaki szemlélet érvényesült. Hiányoztak az üzemekben a megvalósult létesítmények működését biztosító agrotechnikai, gazdálkodási és pénzügyi feltételek. Ezeknek komoly szerepe volt abban, hogy a jelentős beavatkozások egy-egy kistáj, vagy gazdasági körzet szintjén tartósan nem tudták mérsékelni a regionális különbségeket. Azaz a meliorációval megnövelt talajtermékenység és termelési potenciál kihasználásához szükséges pótlólagos ráfordítások a gyengébb termékenységű területeken általában elmaradtak, nem következett be a termelési szerkezet kívánatos változása, a meliorációs létesítmények megfelelő karbantartása sem. Nem voltak hozzáférhetők dombvidéki feltételekhez igazodó talajművelési eszközök, s ezért a táblásítás sokszor inkább ezeket a hiányokat ellensúlyozta és nem igazodott természeti feltételekhez és természetes határvonalakhoz. Egy-egy gazdaság, illetve szövetkezet esetében azonban a meliorációhoz kapcsolódó talajvédő gazdálkodás

és az alkalmazkodási stratégia időbeni váltása napjainkig is mérhető pozitív eredményt jelentett.

A nyolcvanas évek végére kialakult az a meggyőződésünk, hogy Észak-Magyarországon időben és térben differenciált regionális válsággal állunk szemben, ami a korábbi egyensúlyzavarok mellett nagy részben az agrárágazatnak a rendszerváltás idején történő túlpolitizálásával, a privatizációval, a kárpótlással, az állami támogatások gyors leépítésével és az integrációs szervezetek széthullásával függték össze. A válság kialakulásáról, természetéről, hatásairól és lehetséges kezeléséről több tanulmányt is megjelentettünk.

A gazdasági tér agrárszemponitú felosztása Észak-Magyarországon

Az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával folyó munkánk¹ egyik célja az volt, hogy a hazai mezőgazdasági, statisztikai adatszolgáltatásra támaszkodva olyan mutatórendszert alakítsunk ki, amelyek:

- megbízhatóan számba veszi a mezőgazdasági adottságokat (ideértve a mezőgazdaság szempontjából kedvezőtlen adottságokat is), méri az agrártermelők ezekhez való alkalmazkodását és alkalmas adott területek, agrár körzetek gazdasági fejlettségének, illetve elmaradottságának minősítésére;
- a hazai sajátosságok és az adatszolgáltatás figyelembevételével harmonizál az Európai Unióban alkalmazott rendszerrel;
- olyan célmutatóval rendelkezik, ami mikrogazdasági szinten képezhető, ugyanakkor tartalmát tekintve a szélesebb körben alkalmazott makrogazdasági teljesítménymutatókkal összehasonlítható;
- képzése adózási és számviteli adatokból könnyen megoldható, külön adatgyűjtést nem igényel, mind a nagyüzemek, mind pedig az egyéni magángazdaságok, kistermelők nyilvántartásaiból előállítható, illetve számítható;
- a célmutató aggregált, a mezőgazdasági termelők érdekeltségének centrumában álló jövedelemmutató legyen;
- a célmutató önmagában is legyen alkalmas az agrártermelők alkalmazkodásának megközelítő mérésére és minősítésére.

A területek mezőgazdasági adottságait, s a körzetek gazdasági fejlettségét több módszer szerint is vizsgáltuk.

A különböző módszerekkel kialakított körzetekben a mezőgazdasági adottságokat, az Európai Unió országai számára ajánlott mutatók² közül a hazai statisztikából számítható kilenc mezőgazdasági mutató alapján minősítettük. (Ezek a mutatók a következők voltak: *a szántóterület aránya; a szántóterület aranykorona-értéke; a takarmánytermő területre jutó állategység; az egy főre jutó árbevétel; az egy hektár mezőgazdasági területre jutó árbevétel; az egy főre jutó személyes jövedelem; az őszi búza, a kukorica és a lucerna termésátlagai.*)

A sokak által sommásan kedvezőtlen adottságúnak minősített területen belül jelentős különbségeket találtunk. A leginkább elmaradott területek elsősorban a makrorégió peremvidékein, hegyvidéki részein koncentrálnak, míg a kedvezőbb adottságúak a szőlős-vidékek és az észak-magyarországi déli termékenyebb síkságok közül kerülnek ki. A folyóvölgyek általában kevésbé kedvezőtlen adottságú körzetekbe esnek.

Az 1936-tól napjainkig terjedő időszakra vonatkozó vizsgálataink alapján megállapítottuk, hogy *a regionális különbségek ben és a regionális válságok bekövetkeztében, illetve mélységében igen fontos szerepe van az agrártermelők eltérő alkalmazkodó képességének és az alkalmazkodás sikerességének.*

Korábbi kutatási eredmények és saját eredményeink is azt bizonyították, hogy a bruttó jövedelem mutatók alkalmasak az alkalmazkodóképesség mérésére és egyben a gazdasági fejlettség, illetve elmaradottság mérésére szolgáló mutatórendszer célmutatójának a szerepére is. A mutató kielégíti mindazokat a követelményeket, amelyeket az előzőekben a célmutatóval szemben megfogalmaztunk. Közvetlenül alkalmas az agrártermelők alkalmazkodási sikerességének mérésére, s többéves adatsorok segítségével az alkalmazkodóképességre is következtethetünk. A vizsgált bruttó jövedelem mutató ugyanis a szövetkezetek és az egyéni magángazdaságok érdekeltségének centrumában állva azzal minősíti az alkalmazkodó képességet, s mutatják annak sikerességét, hogy a termelők mennyire képesek az érdekeltségüknek megfelelő cselekvésre. Ugyanakkor a bruttó jövedelem mutatók más – az adott terület fejlettségét, illetve elmaradottságát minősítő – mutatókkal való szoros kapcsolatuk miatt a területek agrár szempontú fejlettségének közvetett mérésében is figyelemre méltónak tűntek.

Megfelelő matematikai-statisztikai módszerekkel körzetenként és időszakonként változóan olyan mutatórendszert állíthatunk elő, melynek tagjai az egy főre jutó bruttó jövedelem alakulását leginkább befolyásolják. Ennek segítségével modellezhetők a különböző agrárpolitikai, illetve válságkezelési intézkedéseknek az egyes mutatókra, s valójában az egész mutatórendszerre, ezen belül is kiemelten az egy főre jutó bruttó jövedelem-mutatóra gyakorolt hatásai.

Összehasonlítottuk az Európai Unió országai számára ajánlott mutatórendszer és az 1 főre jutó bruttó jövedelem mutatója szerinti regionális különbségeket s azt találtuk, hogy a kistájak és körzetek nagyobb részében hasonló eredményeket kaptunk.

Így a kutatásban magától értetődő igényként fogalmazódott meg az agrártermelők érdekeltégi centrumát jól kifejező mutató, az egy főre jutó bruttó jövedelem mutatójának az agrárcélú térfelosztásban és a térlehatárolásban történő felhasználása.

A kutatómunka során azonban számos módszertani és interpretációs kérdést is kezelniünk kellett, illetve meg kellett oldanunk:

a) A különböző bruttó jövedelem tartományba tartozó egységek térbeli összekapcsolása. A gazdasági terek képzésénél általános probléma a képlékenység és a diffúz jelleg. A probléma kezelésére a következő megoldásokat alkalmaztuk:

- több éves adatok átlagolása,
- az agrártermelők adatainak adott településhez kötése, s a települések átlagadatainak alkalmazása,
- a földrajzi kistájak (mikrorégiók) agrártermelőinek csoportosítása, átlagos 1 főre jutó bruttó jövedelem értékek alapján a szomszédos kistájak körzetekké, majd a körzetek csoportokká történő összevonása,
- az agrártermelők megoszlásának, s az elégséges adatszám követelményének megfelelő bruttó jövedelem tartományok képzése.

Az agrárátmenettel és a statisztikai adatgyűjtések nehézségeivel hozható összefüggésbe, hogy még három éves időtartam alatt is előfordult bizonyos kistájakon a vállalkozás nagyságrendű (statisztikai adatszolgáltató) gazdaságok szerény száma, esetenként hiánya. Emiatt több kistájat figyelmen kívül kellett hagynunk a vizsgálatoknál.

Adott szempontok szerinti körzet képzésnek természetes veszélye a más szempontok szerinti heterogenitás, illetve a körzeten belüli „foltok”, területcsoportok közötti eltéré-

sek. Az agrárcélú gazdasági tér felosztásnál a természeti tényezők szerinti eltéréseket a földrajzi téregységek használatával jelentős mértékben csökkentettük. A körzeteken belül a gazdasági fejlettségben, a mezőgazdasági szerkezetben valószínűsíthető eltéréseket pedig homogenitás vizsgálattal, másodlagos térfelosztási ismérvek alkalmazásával, illetve területi clusterek képzésével tárjuk fel.

b) A negatív bruttó jövedelem értékek kezelése. A regionális válság adott szakaszában a gazdálkodók bizonyos csoportjának veszteségei akkorák lehetnek, hogy a bruttó jövedelem adott kistájon, körzetben, vagy körzetcsoportban több év átlagában is negatív értéket mutat. Ennek oka az agrárátmenet azon sajátosságában is kereshető, hogy a korábbi nagyüzemek a veszteségeket egy-egy „kiüresített” szervezetben hagyják vissza, s az újonnan alakított szervezetek a statisztikában a felmondási idő és a végkielégítések miatt csak később, a ténylegestől eltérő bruttó jövedelem tartalommal jelennek meg. Ilyenkor a bruttó jövedelem és más, a gazdasági fejlettség mérésében alapvetőnek tekinthető mutató közötti összefüggések alapvetően eltérnek attól, mint amit a pozitív bruttó jövedelem értékkel rendelkező csoportokban tapasztalhatunk.

A vizsgált időszakban a különböző agrártermelők súlya településenként és kistájanként is eltérő volt. Előfordult, hogy 3 település nagyüzemei egyetlen év alatt akkor veszteséget realizáltak, hogy az egyébként több, mint 30 településből álló körzetben (Keleti-Cserhát–Hatvani-sík) a bruttó jövedelem jelentős negatív nagyságrendet mutatott.

Tekintettel arra, hogy az agrárátmenet és a regionális válság a vizsgált területen időben és térben egyaránt differenciált, előfordulhatnak olyan gazdasági tér egységek, amelyekben az agrártermelők alkalmazkodása az egy főre jutó bruttó jövedelem mutatójával átmenetileg csak nagy hibahatárok mellett mérhető. Jelen munkánkban a negatív bruttó jövedelem értékkel rendelkező kistájából képzett körzeteket elkülönítettük, s azokat külön vizsgáljuk.

c) A makrorégióban „extrémnek” számító bruttó jövedelem értékek okainak feltárása, a körzetcsoport kezelése. A regionális válság és a gazdasági átmenet nemcsak negatív, hanem pozitív irányú eltéréseket is eredményezett. Más területek tapasztalatai, az általános munkanélküliség és recesszió felértékeltek a nagyüzemi munkahelyek szerepét, s kedvezőtlen adottságú, gazdaságilag elmaradott kistájakon is olyan, nagyüzemi keretek közötti alkalmazkodást váltott ki, ami az országos átlagot jóval meghaladó egy főre jutó bruttó jövedelemben is megmutatkozott. Adott terület meghatározó ágazatának pl. a szőlészet-borászatnak a helyzetében bekövetkezett pozitív irányú elmozdulás is eredményezhet viszonylag magas bruttó jövedelem értéket. Az is előfordulhat, hogy jobb természeti adottságú, gazdaságilag fejlettebb területeken a nagyüzemek a foglalkoztatás csökkentésével, a munkanélküliség viszonylag magas szinten tartásával érnek el kedvező egy főre jutó bruttó jövedelmet.

A későbbi alaposabb vizsgálatok érdekében, a szőlő- és borvidékeket, valamint a magasabb egy főre jutó bruttó jövedelem értékkel rendelkező kistájakat külön körzetekbe, illetve körzetcsoportokba soroltuk.

A kapott körzetek elhelyezkedését az 1. ábrán mutatjuk be.

Következő lépésként megvizsgáltuk a körzetfelosztásnak, illetve az „osztályozottnak” a megfelelőségét, s azt, hogy az egy főre jutó bruttó jövedelem mutató mellett milyen mutatók juthatnak szerephez a további térfelosztásnál. A vizsgálatot diszkriminancia analízissel végeztük.

A diszkriminancia analízis szignifikáns csoportképző ismérvként igazolta vissza az egy főre jutó bruttó jövedelmet. E mellett csoportképzőként jelent meg az egy főre jutó összes eszközérték, az őszi búza, valamint a napraforgó termésátlaga.

A *I. csoport* (1–4. körzetek) osztályozottsága a leggyengébb (15,7%). A vizsgált sokaságon belül a csoport súlya 14 százalékos. Figyelmet érdemel, hogy az esetek 58,8 százaléka inkább az országos átlag alatti (II. és III.) bruttó jövedelem értéket képviselő csoportokba tartozna. Jóval kisebb számban fordulnak elő a makrorégió átlaga feletti bruttó jövedelem értékkel rendelkező esetek. A diszkriminancia analízis rámutatott a csoport viszonylagos instabilitására és egyéb sajátosságaira. Úgy tűnik, hogy a negatív bruttó jövedelmet a regionális válság és az agrárátmenet sajátos velejárójának kell tekintenünk. A regionális tervezésben a negatív bruttó jövedelem értékkel rendelkező területek külön kezelése indokolt. Kiegészítő vizsgálatok szükségesek azonban a negatív értékek keletkezésének okairól, az értékek koncentrációjáról, az adott területek gazdasági fejlettségéről, természeti adottságairól, s a negatív értékek megszűnésének kilátásairól. A csoport körzetei az agrártermelők alkalmazkodása szempontjából a vizsgált időszakban különösen kritikusnak tekinthetők. A kisebb átrendeződések hatására a csoport tagjai az országos átlag alatti bruttó jövedelem értéket képviselő tartományban maradnak. A Tokaji-borvidék és a Hatvani-sík Heves megyei része kivételével, az ide tartozó mikrorégiók mezőgazdasági szempontból elmaradottnak tekinthetők.

A *II. csoport* (5–11. körzetek) osztályozottsága jó (46,4%). Ez azért figyelemre méltó, mert az összes eset 30%-a ebbe a csoportba tartozik. Az esetek egy harmada az I. és a III. – az országos átlag alatti – csoportba tartozna. Csak mintegy 18 százalékban fordult elő olyan eset, ami az országos átlagértékek feletti egy főre jutó bruttó jövedelmet mutat. Ezek területileg a Zagyva-völgyre és a Gyöngyösi-síkra koncentrálnak. Ezeken a területeken a természeti adottságokhoz és a gazdasági fejlettséghez képest alacsony bruttó jövedelmet néhány korábbi nagyüzem rekord vesztesége és elhúzódozó felszámolása, illetve átalakulása okozza. Valószínűsíthető, hogy a későbbiekben ezek a kistájak más körzetcsoportba kerülnek majd át. A további vizsgálatokban a II. körzetcsoportot is kritikusnak tekintjük a gazdasági fejlettség és az agrártermelők alkalmazkodása szempontjából.

A *III. csoport* (12–13. körzetek) osztályozottsága közepes (33%). A csoport súlya 11 százalékos a mintában. Az esetek 41 százalékban inkább az I. és a II. csoportba tartoznának (zömében csereháti területek), 16% azoknak az aránya, amelyek a IV. illetve V. csoportba illeszkednének (általában a Sajó-völgyhez, a Putnoki dombsághoz és a Nógrádi-medencéhez tartozó területek). A csoport keletkezése és átmeneti léte a 12. körzetben egyik oldalról a korábbi nagyüzemek tömeges felszámolásával és ezek egyenetlen területi eloszlásával, másik oldalról a talpon maradt nagyüzemek és új mezőgazdasági szervezetek javuló alkalmazkodásával függ össze. A 13. körzetben például a nagyüzemek 40 százaléka stabilan és jövedelmezően gazdálkodott, ezek mutatói a IV. csoportnak felelnek meg, míg újabb 35–40 százalékuknál a veszteségek miatt az egy főre jutó bruttó jövedelem értéke inkább a II. csoportnak megfelelő értékek közé sorolható. A továbbiakban a csoport körzeteit és kistájakat elkülönítetten vizsgáljuk. Egy részüket a kritikus területek között, míg másik részüket az átlagosan fejlett területek között említjük majd.

A *IV. csoport* (14–17. körzetek) osztályozottsága megfelelő, 25,4 százalékos. A csoport a teljes minta 36 százalékát öleli fel. Az esetek fele az I. II. és III. csoportokba kerülne, s újabb negyede pedig az V. csoportba tartozó kistájak általában a kedvezőbb természeti adottságúak, gazdaságilag fejlettebbek, az agrártermelők

alkalmazkodó képessége azonban differenciált. A Felső-Tarnai-dombság–Mátralába körzetben például, a kedvezőtlenebb természeti adottságok, a gazdasági elmaradottság ellenére csak 1993-ban jelentek meg számottevőbb veszteségek a nagyüzemeknél. A IV. csoport agrártermelőit a továbbiakban differenciáltan kezeljük. A csoporton belül megkülönböztetünk kedvezőbb természeti adottságokkal rendelkező jól alkalmazkodó, illetve gyengén alkalmazkodó alcsoportokat, kedvezőtlenebb természeti adottságokkal rendelkező és viszonylag jól alkalmazkodó alcsoportot. A körzeteket területet viszonylag fejlett részeként kezeljük.

Az V. csoport (18–20. körzetek) osztályozottsága is megfelelő (22,6%). Az esetek 9 százaléka tartozik ide. A csoport – mint extrém átlagértékkel rendelkező képződmény – belsőleg differenciált, instabilnak tekinthető. Az ide tartozó agrártermelők jelentős része viszonylag egyenletesen oszlik meg a II., III. és a IV. csoportok között. A csoport magas egy főre jutó bruttó jövedelem értékét az agrártermelők meghatározott alcsoportjának kiugró értékei okozzák. A csoport önálló kezelését – a vizsgált időszakban – alapvetően módszertani okok indokolják.

A vizsgálat eredményeként megállapítható, hogy a csoportba sorolás a sokaság több mint három negyedében közepesnek és jónak tekinthető. (II., III. és IV. csoport) 23 százalék az az arány, ahol az egy főre jutó bruttó jövedelemben a kistáj átlagok olyan szóródást takarnak, hogy a körzetcsoportok (I. és V.) tagjait kiegészítő vizsgálatoknak is alá kell vetni, illetve tervezési egységként különös körültekintéssel célszerű felhasználni.

A diszkriminancia-analízis eredményei arra is felhívják a figyelmet, hogy azokban a körzetekben, ahol az egy főre jutó bruttó jövedelem értéke az országos érték körül, vagy a felett alakul alacsonyabb osztályozottsággal, s ennek megfelelően nagyobb szórással, labilitással találkozhatunk. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy az alacsony bruttó jövedelem-értékkel rendelkező körzetekben (kivéve a negatív értékieket) alacsony szinten bekövetkezett „stabilitással” állunk szemben. Alaposan feltételezhető, hogy a ma még viszonylag jól alkalmazkodó körzetekben is fennáll a depresszió, a gazdasági visszaesés és alacsony szinten „stabilizálódás” veszélye.

A teljes sokaságon és az egyes csoportokon belül kanonikus korreláció számítással vizsgáltuk azokat a tényezőket, amelyek 1991–1993-ban a kiválasztott négy következmény változót (függő változót) a legnagyobb mértékben befolyásolták. A következmény változók az egy főre jutó bruttó jövedelem, a 100 hektár mezőgazdasági területre jutó bruttó jövedelem, az egy főre jutó személyes jövedelem és az 1000 Ft összes eszközértékre jutó adózás előtti eredmény voltak.

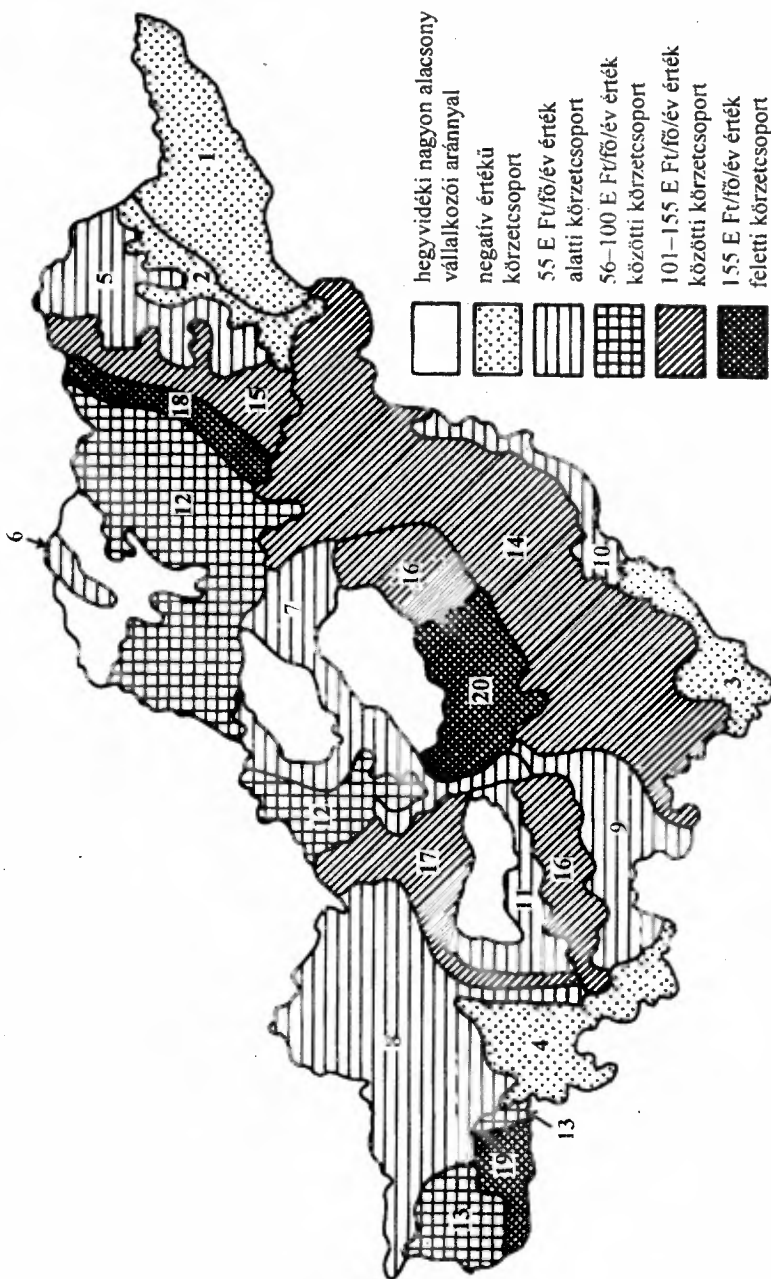
A feltételi változók (független változók) a következők voltak:

- az egy főre jutó összes eszközérték,
- az 1 hektár mezőgazdaságilag művelt területre jutó összes eszközérték,
- szántóterület átlagos aranykorona-értéke,
- az őszi búza, a kukorica és a napraforgó átlagtermése,
- az 1 hektár mezőgazdaságilag művelt területre jutó növénytermelési árbevétel,
- az 1 állategységre jutó állattenyésztési árbevétel,
- a kalászos növények aránya a vetésszerkezetben,
- az ipari növények aránya a vetésszerkezetben,
- az 1 hektár mezőgazdaságilag művelt területre jutó állategység (állatsűrűség).

A kapott kanonikus korrelációs együtthatók alakulását az 1. táblázat szemlélteti.

A vizsgálat során a következő általános összefüggések adódtak:

1. ÁBRA
Az egy főre jutó bruttó jövedelem mutatójára szerinti agrárcélú gazdasági körzetek képzése
Észak-Magyarországon 1991–1993. évi mutatók alapján
(Definition of agrarian economic regions in North Hungary by gross income per capita,
based on indices of 1991–1993)

Jelmagyarázat:

- 1 – Bodrogköz (1613)
- 2 – Tokaji-borvidék (6723 Hegyalja, 6721 Tokaji-hegy)
- 3 – Közép-Tisza-vidék—Hevesi-ártér (1713 Hevesi-ártér)
- 4 – Keleti-Cserhát—Hatvani-sík (6323 Ecskendi-domb, 6324 Cserháti, 1911 Hatvani-sík)
- 5 – Hegyközi-domb—Zempléni-hegység (6731 Hegyközi-domb, 6711 Középső-Zemplén)
- 6 – Bódva-völgy (6623)
- 7 – Északi-Bükk—Ózdi-medence—Tarna-völgye—Tardónai-domb (6512 Északi-Bükk, 6831 Ózd-Egrecsehi-medence, 6824 Tarna-völgy, 6531 Tardónai-domb)
- 8 – Északi-Cserhát—Középső-Cserhát—Zagyvölgye (6331 Terényi-domb, 6332 Szécsényi-domb, 6321 Középső-Cserhát, 6821 Zagyva-völgy, 6812 Középső-Ípoly-völgy)
- 9 – Gyöngyösi-sík (1921)
- 10 – Közép-Tisza-vidék—Borsodi-ártér (1712 Borsodi-ártér)
- 11 – Középső-Mátra (6412 Nyugati-Mátra, 6413 Déli-Mátra)
- 12 – Borsodi-domb—Hevesi-dombvidék—Cserhát (6841 Sajó-völgy, 6842 Putnoki-domb, 6832 Pétervári-domb, 6852 Rakacsi-völgy-medence, 6853 Keleti-Cserhát, 6854 Nyugati-Cserhát)
- 13 – Nógrádi-medence—Galgavölgy (6813 Nógrádi-medence, 6322 Galgavölgy)
- 14 – Észak-Alföldi-hordalékú-sík—Taktaköz (1922 Hevesi-sík, 1931 Borsodi-Mezőség, 1932 Sajó-Hernádi-sík, 1711 Taktaköz, 1933 Harangod)
- 15 – Abaúj-Hegyalja—Szerencs köz környéke (6712 Abaúj-Hegyalja, 6862 Szerencs köz, 6722 Szerencsi-domb)
- 16 – Bükkjai és Gyöngyösi-borvidék (6523 Miskolci-Bükk, 6422 Nyugati-Mátra, 6421 Keleti-Mátra)
- 17 – Felső-Tarna-domb—Mátalába (6823 Felső-Tarna-domb, 6424 Parád-Recski-medence, 6423 Mátalába)
- 18 – Hernád-völgy (6861)
- 19 – Nyugati-Cserhát (6311 Kosdi-domb, 6312 Nézs-Csővári-domb)
- 20 – Egyri-borvidék (6522 Egyri-Bükk)

1. TÁBLÁZAT

*Kanonikus korrelációs együtthatók alakulása az észak-magyarországi, egy főre jutó bruttó jövedelem szerinti körzetcsoportokban 1991–1993. évi adatok alapján
(Canonical correlation coefficients in the categories of North Hungarian regions defined by gross income per capita, by the data of 1991–1993)*

Következmény változó megnevezése	Vizsgált körzetek összesen	I. körzet csoport	II. körzet csoport	III. körzet csoport	IV. körzet csoport	V. körzet csoport
1 hektár mezőgazdasági területre jutó bruttó jövedelem	0,90	0,93	0,94	0,90	0,97	0,88
egy főre jutó személyes jövedelem	0,78	0,84	0,88	0,78	0,80	0,65
egy főre jutó bruttó jövedelem	0,27	0,56	0,50	0,27	0,39	0,54
1000 Ft eszközértékre jutó adózás előtti eredmény	0,24	0,49	0,22	0,24	0,18	0,42
A szignifikáns változópa- rok száma P<0,1% mellett	4,00	2,00	3,00	4,00	3,00	1,00

A főkomponens analízisekben szignifikánsnak bizonyuló jövedelem, illetve jövedelmekből képzett mutatók itt is magas szignifikancia szinten bizonyultak alkalmasnak a következmény változók szerepére.

Az egy főre, illetve a területegységre jutó bruttó jövedelem mutatók között több csoportban viszonylag szoros kapcsolat van. A két mutató között a közgazdasági kapcsolatot az egységnyi területre jutó dolgozók (gazdaságban foglalkoztatottak) száma biztosítja. A gazdaságok az egy főre jutó bruttó jövedelem növelési érdekeltségüket vagy a használt terület növelésével (vagy a terület intenzívebb használatával) elégítik ki, ha a foglalkoztatott létszámot nem tudják csökkenteni. A terület növelése esetén az egységnyi területre jutó bruttó jövedelem attól függően is csökkenhet, vagy nőhet, hogy az újabb területeken előállított pótlólagos bruttó jövedelem milyen mértékben változtatja meg a gazdaság összes bruttó jövedelmét – azaz esetünkben a változatlan létszám miatt- az egy főre jutó bruttó jövedelmet.

A két bruttó jövedelem mutató közötti pozitív összefüggés azonban nem csak azt a valójában üdvözlendő esetet jelzi, amikor növekvő bruttó jövedelem és ráfordítások mellett (változatlan esetleg növekvő létszámot feltételezve) nő az egy főre jutó bruttó jövedelem színvonala is. Az egy főre jutó bruttó jövedelem és az egységnyi területre jutó bruttó jövedelem pozitív kapcsolata akkor is bekövetkezhet, ha a bruttó jövedelem tömege, a gazdaságokban alkalmazott létszám és a használt földterület egyaránt csökken. Napjainkban sajnos inkább ez utóbbi folyamat tekinthető jellemzőnek.

Az egy főre jutó személyes jövedelem és az egy főre jutó bruttó jövedelem kapcsolata magától értetődő. A kapcsolat megjelenésének és erősségének módszertani szempontból elsősorban ellenőrzési jelentősége van. A mutatónak és az egységnyi területre jutó bruttó jövedelemnek a viszonylag szoros kapcsolatára a két bruttó jövedelem összefüggéseinél elmondottak az érvényesek.

Az ezer forint eszközértékre jutó adózás előtti eredmény mutatója egyfajta eszközhasználati mutatónak is felfogható. Közgazdasági értelemben közvetve kapcsolódik a profitráta mutatójához is. A következmény változókon belül tartalmilag és szakmailag fontos szerepe van. A teljes sokaságban P<0,1% mellett is szignifikánsnak mutatkozott. Az, hogy a vizsgált körzetek többségében nem került be a szignifikáns változók közé

elsősorban az adózás előtti eredménymutatók negatív jellegének, rendkívüli ingadozásának tudható be.

A kanonikus korreláció számítás eredményei is alátámasztották, hogy az egymással is viszonylag szoros kapcsolatban lévő függő változók között a *bruttó jövedelem mutatóinak szakmailag és statisztikailag egyaránt kitüntetett szerepük van*. Célváltozóként történő alkalmazásuk indokolt. Módszertani szempontból levonható következtetés, hogy az adott körzeteken belül a kisebb területi egységek és települések cluster-analízisének a csoportok képzését a szóban forgó mutatókkal külön is célszerű elvégezni. A vizsgálatok bizonyították a felsorolt független változók fontosságát is. Ezek alakulása számottevően befolyásolja ugyanis az agrártermelők alkalmazkodásának sikerességét, s a különböző körzetek mezőgazdaságának lemaradását, vagy felzárkózását. Mind a regionális fejlesztési tervek, mind pedig a regionális kérdéseket is kezelni képes agrárpolitika kimunkálásakor – körzetenként eltérő súllyal – mindenképpen figyelembe kell venni ezeknek a tényezőknek a várható alakulását.

Az 1. ábrán bemutatott körzetek közötti különbségeket részben az Európai Unió országai számára ajánlott mutatókkal, részben pedig a saját kutatásokban erre alkalmasnak bizonyult mutatókkal mértük. (Ez utóbbiak az 1 hektár mezőgazdasági területre jutó növénytermelési árbevétel, az 1 állategységre jutó állattenyésztési árbevétel, az egy főre jutó összes eszközérték, az ipari növények vetésszerkezeti aránya voltak.) Az 1991–1993. évi mutatók értékét az országos átlaghoz viszonyítottuk, s a különbségeket összesítettük. Ez adja az országos átlagtól való eltérést. Az eredményeket a 2. táblázatban foglaltuk össze.

A táblázatból levonható fontosabb következtetések:

A *szántóterület arányának alakulásában* nem tapasztalható összefüggés a körzetcsoportokhoz tartozással, illetve az agrártermelők alkalmazkodásának sikerességével.

A *szántóterület átlagos aranykorona-értéke* és az egy főre jutó bruttó jövedelem értéke közötti összefüggés a táblázatban is nyomon követhető. Kivételnek a Tokaji-borvidék, a Keleti-Cserhát-Hatvani-sík, Gyöngyösi-sík, és a Felső-Tarnai-dombság tekinthető. Általában véve azt mondhatjuk, hogy a szántóterület minősége egyike azon tényezőknek, amelyek az agrártermelők alkalmazkodásának sikerét jelentősen befolyásolják.

Az 1 hektár mezőgazdasági területre jutó állategységgel mért állatsűrűség mutatójánál bizonyos összefüggést sejtet, hogy a II. körzetcsoportban van a legnagyobb lemaradás az országos állatsűrűségi értéktől, s a IV., illetve az V. csoportban találhatjuk a legtöbb olyan értéket, ami azt megközelíti, vagy meghaladja. Az állatsűrűség mutatójának az agrártermelők alkalmazkodásának sikerességében szakmailag is kitüntetett szerepe van. Ez többek között a területegységre jutó nagyobb bevétellel, a gyengébb adottságú területek hasznosításával és az állattenyésztési ágazatok foglalkoztatási, bérkifizetési szerepével függ össze.

A *mezőgazdasági területre jutó növénytermelési árbevétel* mutatója az egyike azoknak a mutatóknak, amelyek a legjelentősebben befolyásolták az észak-magyarországi agrártermelők alkalmazkodásának sikerességét a kilencvenes évek első felében. Az is megfigyelhető, hogy a mutató alakulása a körzetek túlnyomó többségében igazodott a szántóterület átlagos aranykorona-értékéhez. A kevésbé sikeresen alkalmazkodó körzetekben (1–12. körzetek) csak a viszonylag jó minőségű földekkel rendelkező Keleti-Cserhát-Hatvani-síkon, és a Gyöngyösi-síkon haladja meg az országos átlagot. Ugyanakkor a viszonylag sikeresen alkalmazkodó körzetek közül (13–20. körzetek) csak a gyenge minőségű szántóterületekkel jellemezhető Felső-Tarnai-dombságon kerül az országos átlag alá. Meggyőződésünk, hogy az alkalmazkodás sikerességében az ipari nö-

2. TÁBLÁZAT
Az egy főre jutó bruttó jövedelem szerinti agrár körzetek közötti különbségek alakulása
(Differences between the agrarian regions defined by gross income per capita)

Körzet száma a X. ábra szerint	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Szántóterület aránya	78,3	47,9	95,1	110,2	80,6	64,5	63,9	81,9	112,8	82,9	66,2	83,9	100,5	99,0	96,6	98,0	72,6	108,5	93,5	87,7
Szántóterület átlagos arany korona értéke	61,2	82,3	67,8	113,5	69,2	66,5	61,6	74,3	106,6	69,8	75,7	63,0	85,3	93,2	87,9	102,7	44,9	99,0	87,3	83,2
Mezőgazdasági te- rületre jutó állategység	87,8	64,2	72,7	52,9	52,9	40,7	47,2	78,3	55,2	47,6	10,4	50,2	95,2	96,6	65,7	63,2	122,9	88,4	77,3	84,9
Mezőgazdasági terület- re jutó növénytermesz- tési árbevétele	98,5	81,1	81,3	131,4	60,7	25,1	27,8	60,7	101,5	58,6	80,3	80,8	143,0	122,4	155,5	136,2	86,2	162,6	100,7	107,7
egy főre jutó személyes jövedelem	83,9	84,0	78,0	76,0	82,5	59,5	75,9	83,8	96,5	74,5	78,5	78,3	82,4	92,0	79,6	93,6	86,9	195,2	104,0	95,0
1 állategységre jutó állattenyésztési árbevétele	55,0	59,4	89,2	55,1	50,4	92,6	55,6	58,9	116,3	70,0	151,1	62,4	68,3	100,2	75,5	91,0	90,4	107,3	102,2	162,7
egy főre jutó összes eszköz érték	90,7	70,9	87,3	54,3	52,8	34,3	55,5	47,4	62,4	45,3	52,0	43,3	44,1	103,7	99,3	113,1	90,0	100,0	91,1	106,2
Ipari növények aránya a vetésszerkezetben	67,7	83,4	79,4	149,9	55,8	63,3	63,6	118,1	143,5	92,5	76,2	103,4	174,1	116,3	105,4	140,0	89,0	126,4	157,9	159,2
Búza termésátlag	89,9	76,2	89,8	79,8	86,9	60,5	74,8	83,5	86,3	77,8	100,8	83,3	88,6	109,5	102,3	88,7	81,2	106,0	82,6	96,2
Kukorica termésátlag	85,3	94,3	82,8	59,0	91,7	50,1	57,7	83,4	79,8	58,7	88,8	75,8	99,1	102,6	90,2	85,2	76,0	105,5	80,1	85,3
Összesített eltérés az országos átlagtól	-20,2	-25,6	-17,6	-11,8	-30,7	-44,3	-41,6	-23,0	-4,0	-32,3	-22,0	-27,6	-5,0	+3,6	-4,2	+3,2	-16,0	+9,9	-2,3	+6,8

vények vetésterületi arányának emelése, a kalászos gabonáknál a vetőmag előállítás és a beltartalom minőségének (lisztminőség, fehérje tartalom stb.) javítása lehet az egyik legjárhatóbb út a fajlagos árbevétel növelésében. Megállapításunkat az *ipari növények vetésszerkezeti arányának* a táblázatban bemutatott értékei is alátámasztják. Külön vizsgálatot csak a viszonylag gyenge minőségű szántóterületekkel, viszonylag alacsony fajlagos növénytermelési árbevétellel rendelkező Északi-Cserhát-Központi-Cserhát-Zagyva völgye körzet indokol. Itt ugyanis az ipari növények vetésterületi aránya meghaladja az országos átlagot.

Az egy főre jutó személyes jövedelem az első 17 körzetben az országos átlag alatt van. A Bódva-völgy kivételével húsz százalékon belüli ingadozással találkozhatunk. Ennek oka abban kereshető, hogy az egyébként is alacsony személyes jövedelmeket biztosító agrártermelők a gazdasági visszaesés hatására nem csökkenthették az átlagjövedelmeket. E helyett a foglalkoztatottak számának radikális csökkentésére kényszerültek. Az V. körzetcsoporthoz átlaga azonban a személyes jövedelmek tekintetében is meghaladja az országos átlagot.

Az 1 állategységre jutó állattenyésztési árbevétel a kevésbé sikeresen alkalmazkodó körzetek közül csak a Gyöngyösi-síkon és a Mátra-vidéken magasabb, mint az országos átlag. Mindkét körzetben az állatlétszám igen nagymértékű csökkenésével összefüggő árbevétel növekedés játszik meghatározó szerepet, ami a mutató kedvező értéke ellenére is negatív folyamatként értékelhető. A sikeresebben alkalmazkodó körzetekben általában ez a mutató is kedvezően alakult.

Az egy főre jutó összes eszközérték a kevésbé sikeresen alkalmazkodó körzetekben általában mélyen az országos átlag alatt alakul. Öt körzetben például az országos értéknek a felét sem éri el. Ugyanakkor a jobban alkalmazkodó IV. és V. körzetcsoporthoz átlagosan az országos értékeket meghaladó számokkal találkozhatunk. Az élő munka technikai felszereltségét jelző mutatónak fontos szerepe van az agrártermelők alkalmazkodási sikereiben, vagy kudarciban, illetve a területi különbségek mérséklésében. Eből adódik, hogy kedvezőbb irányban történő alakításukat az agrárpolitikai egyik leg-sürgetőbb feladatai közé sorolnánk.

Az országos átlagtól való összesített eltérés alapján különösen az országos átlagtól 20 százalékkal elmaradó körzetekre kívánjuk felhívni a figyelmet. Ebben a körben az eltérések olyan mértéket jelentenek, ami külön vizsgálatukat és különleges kezeléstük indokolja. A jelzett vizsgálódások eredményeit az agrárátmenet összefüggéseivel, s az ennek megfelelő válságkezeléssel, illetve agrárpolitikával foglalkozó részeknél is felhasználjuk.

A vizsgált tényezőcsoportok összefüggése, illetve az összefüggés szorossága szerint a körzeteket a következőképpen csoportosíthatjuk:

1) *Regionális válságkörzetek.* Negatív értékű, vagy az országos átlagtól 20 százalékkal alacsonyabb egy főre jutó bruttó jövedelem és gazdasági fejlettség, az országos átlagot 40 százalékkal meghaladó mezőgazdasági foglalkoztatott-arány és falusi munkanélküliség egyidejű jelenléte. A csoportba sorolás feltétele, hogy legalább három tényező csoportnál jelenjen meg a fenti határérték. Ebbe a körbe került a 1. Bodroghöz, 3. Hevesi-ártér, 6. Bódva-völgy, 7. Északi-Bükk, 8. Északi-Cserhát, 10. Borsodi-ártér, 11. Központi-Mátra, 12. Borsodi-dombság.

2) *Potenciális válságkörzetek.* Valamelyik tényezőcsoportnál extrém kedvezőtlen, az országos átlagtól több, mint 50 százalékkal eltérő értékek fordulnak elő. Ebbe a csoportba került a 2. Tokaji-borvidék, 4. Keleti-Cserhát, 5. Hegyközi-dombság, 9. Gyöngyösi-sík, 13. Nógrádi-medence, 15. Abaúj-Hegyalja.

3) Átlagos helyzetben lévő, viszonylag jól alkalmazkodó, de gazdasági elmaradottságuk, s a falusi munkanélküliség miatt válságérzékeny körzetek. A tényezőcsoportok legalább felének az értéke az országos átlag fölött van, míg a másik fele az országos értéktől kisebb mértékben kedvezőtlen irányban tér el. 17. Felső-Tarnai-dombság, 19. Nyugati-Cserhát.

4) Jól alkalmazkodó, viszonylag fejlett körzetek. Három tényezőcsoport értéke az országos átlag felett van, negatív eltérés általában a falusi munkanélküliség rátájában jelenik meg. 14. Észak-Alföldi-hordalékkúp-síkság, 16. Bükkaljai- és Gyöngyösi-borvidék, 18. Hernád-völgy, 20. Egri-borvidék.

Általában véve elmondhatjuk, hogy a regionális válságkörzetek a makrorégió átlaga alatti egy főre jutó bruttó jövedelem értékkel rendelkező kistájakkal, míg a viszonylag fejlett körzetek az országos értéket meghaladó egy főre jutó bruttó jövedelem értéket elérő mikrorégiókkal esnek egybe. A potenciális válságkörzetekben egy-egy ágazat túlsúlya és válsága, illetve a vizsgált időszakban tapasztalható súlyos alkalmazkodási zavarok hatása mutatható ki.

Meggyőződésünk, hogy az átmeneti korszak válságkezelést is célzó agrárpolitikájának számolni kell a bemutatott körzetekkel, s ezek alakulása a későbbiek során sem hagyható figyelmen kívül.

Az erre vonatkozó javaslatainkat regionális fejlesztéssel összefüggő munkáinkban, terveinkben folyamatosan érvényesítjük, s azokat publikáltuk is.

Jegyzetek

- 1 A kutatómunka a T013221 „Az agrárátmenet gazdasági törvényszerűségei Észak-Magyarországon” című OTKA téma keretében folyik a szerző vezetésével.
- 2 A hivatkozott ajánlás az EU 75/268 számú direktívája.

Irodalom

- Dorgai L. – Laczkó I. (1987) *A hegy- és dombvidéki gazdálkodás ökonómiája*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. (1975) A magyar mezőgazdaság térfelosztása, körzetesítése. *Földrajzi Értesítő*, 1. 33–53. o.
- Erdei F. (1968) *Területi elhelyezés és üzemi specializálás a mezőgazdaságban* (Szerk.: Vági F.) Mezőgazdasági Kiadó.
- Faragó L. (1994) Adalékok a területfejlesztéssel kapcsolatos fogalmak vitájához. *Tér és Társadalom*, 3–4. 23–39. o.
- Fehér A. (1992) Gondolatok az agrárválságról. *Borsodi Műszaki-Gazdasági Élet*, 3–4. 99–105. o.
- Fehér A. (1993) Válság-földhasználat-megélhetőség az észak-magyarországi elmaradott agrárterületekben. *Gazdálkodás*, 10. 1–12. o.
- Fehér A. (1994) A regionális különbségek szerepe Észak-Magyarország mezőgazdaságában, MICROCAD–94 Informatikai Nemzetközi Konferencia Vállalkozási szekciójának kiadványa. 78–86. o.
- Fehér A. (1994) Új táj kutatási módszerek és hasznosításuk a hátrányos helyzetű alföldi körzetek fejlesztésében. In: *A vállalkozás-élénkítés agroökonómiai, szociológiai és szociálgeográfiai problémái hátrányos helyzetű alföldi térségekben*. (Szerk.: Süli-Zakar I.) Kossuth Lajos Tudományegyetem Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen, 95–107. o.
- Fehér A. (1995) Agrárpolitikai megoldások a regionális feszültségek kezelésére. *Falu*, 3.

- Fehér A. (1995) Regionális és foglalkoztatási feszültségek az észak-magyarországi agrárkörzetekben. In: „Agrárátalakulás, stabilizáció, modernizáció”. Az MTA Agrárközgazdasági Bizottsága Konferenciájának kiadványa, Budapest.
- Fehér A. (1995) Regionális különbségek – agrárpolitika. In: *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. Falukonferencia III. (Szerk.: Kovács T.) MTA RKK, Pécs.
- Isard, W. (1966) *Location and space-economy*. Mass. M.I.T. Press, Cambridge.
- Laczkó L. (1975) Az ország elmaradott területeinek vizsgálata. *Területi Statisztika*, 474–485. o.
- Laczkó L. (1971) Természeti erőforrások és a gazdaság térszerkezete közötti kapcsolatokról. *Földrajzi Értesítő*, 4. 469–484. o.
- Lösch: *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft*. Fischer V. Jena, 1940.
- Marosi S. (1980) Táj kutatási irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények. *MTA Földrajztudományi Kutató Intézet közleményei*, 35. Budapest.
- Pécsi M. (1980) A környezet komplex kutatásának földrajzi problémái. *Földrajztudományi közlemények* 20. 127–132.p.
- Marosi S. (1980) Táj kutatási irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények. *MTA Földrajztudományi Kutató Intézet közleményei*, 35. Budapest.
- Zoltán Z. (1984) *A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete*. Tankönyvkiadó, Budapest.

A NEW METHOD FOR DIVIDING ECONOMIC SPACE FROM AGRICULTURAL POINT OF VIEW

ALAJOS FEHÉR

The objective of the essay, besides inter- and multi-disciplinary regional research, is to expand the agrarian-based division methods of the economic spaces and to introduce a scientifically established new method. After taking a short look at the basic concepts, we deal in more details with the special features of the agricultural space of Northern Hungary, with special regard to the challenges of agriculture in the region and the responses of the agricultural producers.

Within the geographical and economic space of the macro-region, we designated the areas with unfavourable endowments by harmonising the methods recommended for the member states of the European Union and the Hungarian statistical sources. The new spatial units, the districts were defined by linking the physical geographical units, the small regions by economic features, and also by homogenisation.

In our researches we proved from several aspects that the index of gross income per capita is suitable for the measurement of the adaptation capabilities of the agricultural producers as well as for the indication of the level of economic development or underdevelopment. We compared the regional differences by the index system recommended for the member states of the EU and by the gross income per capita. In the major part of the districts similar results were achieved, which proves that the unfavourable endowments and economic underdevelopment coincide in most cases.

We created agro-economic districts by dividing the economic space of the region on the grounds of figures of gross income per capita in a three-year period. We found that the dominant factors shaping the differences between the districts (including the different adaptation capabilities of the agro-producers) were the unfavourable endowments, the high rate of agricultural employees and village unemployment. Considering the fact that we defined regional crises as crises of adaptation showing structural features, the listed factors are in a tight connection with the appearance and deepening of the crises. Thus the economic districts that we defined can be classified as crisis regions or potential crisis regions from the aspect of regional crises, crisis-sensitive regions because of their economic underdevelopment and village unemployment and regions that are relatively successful in adaptation.

The defined regions can be used for both modelling the effects of agricultural policy and the completion of regional agrarian strategies and development plans.

Translated by Zoltán Raffay

AZ ÁLLATTARTÁS TERÜLETI SAJÁTOSSÁGAI MAGYARORSZÁGON

(The regional features of animal husbandry in Hungary)

SZÉLES GYULA

A jelenlegi helyzet bemutatása

Az állattenyésztés rendkívül sokoldalúan kapcsolódik egy ország nemzetgazdaságához. Megítélhető ez egyfelől az inputok, a transzformáció bemeneteli oldala, másfelől a kibocsátások, a fontos és nélkülözhetetlen termékei alapján. Az elsővel kapcsolatban azt kell kiemelni, hogy az állattenyésztés útján hasznosíthatók olyan fontos nemzeti erőforrások, mint a gyepes területek, a szántóföldön előállított takarmányok és melléktermékek, az állattartáshoz szükséges épületek (istállók, ólak) és ezek működését kiszolgáló infrastruktúra, a munkaerő stb. Az állattenyésztés kibocsátásaira épül a hazai élelmiszerellátás, továbbá a külgazdaság útján értékesíthető árualapok tömege. Az elmúlt években, a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek exportjának visszaesése ellenére méretét és arányát tekintve is jelentősnek kell minősíteni a tej-, hús- és baromfiipari, valamint az élőállatok és egyéb állati eredetű kibocsátásokat. Ere utaló adatok láthatók az 1. táblázaton, amely 1990–95. évek összes mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek exportját, valamint az állattenyésztés bázisán megtermelt áruk részesedését mutatja. Az adatok az állati eredetű termékek részesedésének jelentős visszaesésére utalnak, amelynek legfőbb oka a termelés méretét alapvetően meghatározó állatállomány drasztikus csökkenése. A főbb exportcikkek tekintve a kivételben bekövetkezett kedvezőtlen fordulat legerősebben húszágzat értékesítésének visszaesésében mutatkozik meg. 1992-től mind az élő, mind a feldolgozott formában kivitt sertés- és marhahús volumene, exportjának zuhanása rendkívül nagy mértékű. 1993-ban, az 1991–92. évi eladások megközelítően egyharmadára estek vissza. Ezt a folyamatot a már említett csökkenő állatállomány kapcsán bekövetkező mérséklődő árualap mellett még állategészségügyi problémák, az EU húsembargója (1993. évi bárány exportnál jelentkező diszkrimináció) is súlyosbítottak. Erre a rendkívül kedvezőtlen jelenségre azért is kell kiemelt figyelmet fordítani, mert a magyar agrárium két meghatározó tartópillére épül: az egyik a gabona-termelés, a másik ehhez szervesen kapcsolódó húsvertikum.

1. TÁBLÁZAT

Az élelmiszergazdaság főbb szakágazatai devizabevételeinek szerkezete 1991–95. években

(USA \$-ban kifejezett devizatömeg %-os megoszlásban)

(The structure of the foreign currency incomes of food production by major sectors in 1991–1995 [Breakdown of foreign currency expressed in USD])

Megnevezés	1991	1992	1993	1994	1995
Gabonaágazat	12	25	8	11	32
Növényolaj vertikum	8	9	10	10	6
Gyümölcsvertikum	12	10	15	16	7
Zöldségvertikum	11	11	13	16	13
Szőlő-bor vertikum	2	3	7	5	5
Állattenyésztés	55	42	47	42	37
– sertés-vertikum	21	12	14	11	10
– baromfivertikum	20	17	20	20	17
– szarvasmarha vertikum	11	10	9	8	6
– juh ágazat	2	3	4	3	4

Forrás: Harza et. al. AKII. 1995

Ez utóbbi kiépítése érdekében a nemzetgazdaság rendkívül erőfeszítéseket tett, jelentős gazdasági áldozatot hozott, viszont 1994–96. években, éppen a hazai állatállomány feltartóztatathatatlanság leépülése miatt alapanyag-hiánnyal küszködik. Ez a körülmény kedvezőtlenül befolyásolja a nagy értékű termelő-berendezések kihasználását, megnövekednek az állandó költségek, amelynek következtében romlik a hatékonyság, a húsipari termékek nemzetközi versenyképessége.

A tej- és tejtermékek exportvolumene tejegyenértékben kifejezve ugyancsak csökkent, amely természetesen együtt járt az árbevétel látványos visszaesésével. Ugyanakkor egy rendkívül dinamikusan növekvő tejtermékimport figyelhető meg és szembevetve, hogy 1992 és 1993. években, az importból származó tejtermékek értéke jelentősen meghaladta az exportált áruk árbevételének tömegét. Ez a tendencia nemzetgazdasági szempontból is kedvezőtlen, súlyos gondokat vet fel, amelyek közül a következőket kell kiemelni.

Belföldön, hazai erőforrások (mezőgazdasági terület, munkaerő, állatállomány stb.) felhasználásával is megtermelhető termékeket külföldről hozunk be, feleslegesen terhelve ezzel az ország nemzetközi fizetési mérlegét.

Az import, piaczaró hatást fejt ki, fogyasztói árfelhajtó sajátossággal jellemezhető, a tehető rétegek vásárlóerejét leköti.

Fokozza a nemzetgazdaság, ezen belül az élelmiszeripar nehézségeit azzal, hogy egyfelől a termelési kapacitások kedvezőtlen kihasználása révén növeli az állandó költséget, másfelől jelentős munkanélküliséget gerjeszt.

A magyar élelmiszergazdaság nem rendelkezik megfelelő importvédelmi rendszerrel, az importengedélyezési gyakorlatunk GATT szempontból kifogásolható.

A nemzetgazdaság szempontjából kétségtelenül jelentős állati eredetű termékek exportja mellett kiemelt feladat a belföldi ellátáshoz szükséges áralapok biztosítása. Erre azért is kell a figyelmet felhívni, mert a társadalmi köztudatban, de néha még a szakmai közvéleményben is mindinkább elterjedőben vannak olyan nézetek, hogy a magyar élelmiszergazdaság válsághelyzetének, a tartós recesszióknak legfőbb okozója a tradicionális külpiacainak (KGST és az egykori Szovjetunió, Kelet-Németország szétesése stb.)

elvesztése. Kevés szó esik arról a sokkal fontosabb tényező-komplexumról, amely a belföldi, a hazai fogyasztói felvevő piacok, beszűkülésével van összefüggésben. Ennek megítélése kapcsán abból az alapvető premisszából kell kiindulni, hogy minden országban a mezőgazdasági termelés legfontosabb feladata a saját lakossága étel- és táplálék-szükségletének megerősítése, a belföldi fogyasztás árualapjának biztosítása. Ez volt a jellemző évtizedeken át a magyar étel- és táplálék-gazdaságra is, mivel az agrártermelésben lekötött erőforrások (termőföld, állatállomány stb.) mintegy 65–70%-a a belső ellátást, a hazai étel- és táplálék-szükséglet előállítását szolgálta. Ebből következik, hogy étel- és táplálék-gazdaságunk válságának, az elhúzódó recesszióknak legfőbb okozója belső piacvesztés, amely alapvetően összefüggésben van a fizetőképes kereslet jelentős csökkenése következtében beálló erőteljes étel- és táplálék-fogyasztás visszaesésével. Az étel- és táplálék-fogyasztás változása kapcsán ez jól nyomon követhető, amelyről részletesen a 2. táblázat adatai nyújtanak részletes információt. Szembetűnő néhány, főleg állati eredetű alapétel- és táplálék-fogyasztásának változása. A hús- és húskészítmények tekintetében 15–20%-os visszaesés tapasztalható, amely főleg a sertés- és baromfihúsról vonatkozik. Táplálkozásbiológiai szempontból a baromfihús fogyasztás csökkenése jelenthet gondokat, ugyanis 1986–88. években 31–32 kg/fő, 1993–94. években 18–19 kg/fő volt a fogyasztási színvonal. Jóval nagyobb és összetettebb egészségügyi konzekvenciákkal jár a tej- és tejtermékek fogyasztásának 30–35%-os visszaszorulása. Ennek megítélése kapcsán egyfelől abból kell kiindulni, hogy a tápláléktan tudomány művelői szerint az emberi szervezet napi 50–55 g állati eredetű fehérje szükségletét legkisebb költséggel a tej- és tejtermékek fogyasztásával lehet kielégíteni. Másfelől egyre szélesebb körben terjed az utóbbi években szinte népbetegséggé váló csonttritkulás (osteoporózis), amely különösen a nők számára lehet veszélyes, mivel a szoptatás során a szervezetből kiürülő kalciumot, amennyiben nem pótolják, a csontokból kerül kivonásra. Az emberi szervezet számára a legfontosabb Ca forrásnak a tejet és ennek termékeit tekintjük, így a drasztikus fogyasztás-csökkenés már-már népünk egészségi állapotát veszélyezteti. A zsiradékok fogyasztásának növekvő trendjét is aggodalommal kell szemlélni, különösen ha figyelembe vesszük a napi energia felvétel (kJ/nap) alakulását. Ezen változás mögött az húzódik meg, hogy a fogyasztók a csökkenő húsféléket, tejtermékeket és cereáliákat (liszt és rizs) az energiaszint-biztosításához, az olcsóbb zsiradékok felvételével pótolják. Az előzőekben részletesen kifejtett tényezők minden bizonnyal jelentősen hozzájárulnak népünk egészségi állapotának igen nagyfokú romlásához, a halálozási arányok ugrásszerű megnövekedéséhez. Ennek illusztrálására az 3. táblázaton nemzetközi összehasonlításban mutatjuk be a halálozási arány alakulását hazánkban, amelyből megdöbbentő kép tárul elénk és mindenkinek el kell gondolkodni ezen, aki e nemzet jövőjéért felelősséget érez.

A hazai étel- és táplálék-fogyasztás számottevő csökkenését igazolják az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézetben 1994-ben elvégzett számítások is, amely szerint az elmúlt időszakban évente 150 milliárd Ft-tal csökkent az étel- és táplálék-cikkek kereskedelmi forgalma.

2. TÁBLÁZAT

*Egy főre vetített élelmiszer- és tápanyagfogyasztás változása 1950–1994. években,
kg/év, db/év és kJ/nap
(Change of food and nutriments consumption per person between 1950-1994, kg/year,
pcs/year and kJ/day)*

Év	Hús és húské- szítmények, hal kg/év	Tej és tejterméke k kg/év	Tojás db/év	Zsiradé- kok kg/év	Liszt és rizs kg/év	Cukor kg/év	Burgonya kg/év	Tápanyag kJ/nap
1950	34,9	99,0	85	18,7	142,1	16,3	108,7	11317
1960	49,1	114,0	160	23,5	136,1	26,6	97,6	12301
1970	60,4	109,6	247	27,7	128,2	33,6	75,1	12971
1975	71,2	126,6	274	29,1	122,2	39,4	66,8	13574
1980	73,9	166,2	317	30,5	115,2	37,9	61,2	13486
1985	81,3	199,1	328	34,1	113,0	35,5	54,5	13703
1990	75,8	169,9	389	37,1	110,4	38,2	61,0	14164
1994	69,5	141,1	340	38,4	92,0	34,5	58,7	12770

Forrás: KSH kiadványok

3. TÁBLÁZAT

*A halálozási arány nemzetközi alakulása
(Changes of international mortality rates)*

Ország	1000 lakosra jutó halálozások száma					
	1970	1980	1990	1991	1992	1993
Ausztria	13,2	12,2	10,6	10,6	10,5	10,3
Belgium	12,3	11,5	10,6	10,7	10,3	10,6
Bulgária	9,1	11,1	12,1	12,3	12,0	12,9
Csehszlovákia	11,6	12,2	11,7	11,5		
Egyesült Államok	9,4	8,7	8,7	8,6	8,5	8,8
Egyesült Királyság	11,8	11,7	11,2	11,2	10,7	
Finnország	9,6	9,3	10,0	9,8	9,8	10,1
Görögország	8,4	9,1	9,3	9,3	9,5	9,4
Lengyelország	8,2	9,8	10,2	10,6	10,2	10,2
Magyarország	11,6	13,6	14,1	14,0	14,4	14,6
Németország			11,5	11,1	10,9	11,1
Norvégia	10,0	10,1	10,7	10,5	10,4	11,0
Portugália	10,8	9,7	10,4	9,7	10,3	
Románia	9,5	10,4	10,6	10,9	11,6	11,6
Szlovénia			9,3	9,7	9,6	10,1

Forrás: Demográfiai Évkönyv, 1993

Az állatállomány változása és területi elhelyezkedésének sajátosságai

Hazánk állatállományának 1985–95. években állatfajonkénti összetételét az 4. táblázat adatai mutatják. Megállapítható, hogy a vizsgált időszakban szarvasmarha- és juhállományunk több mint felére csökkent, ehhez közel esik a sertésállomány visszaesése is. Szembetűnő az is, hogy a felnőtt baromfiflétszám több mint egyharmaddal csökkent, amely igen jelentős, mintegy 14 millióval kisebb létszámot takar. Külön figyelmet kell fordítani a reprodukció alapját képező anyaállomány változására, amelynek jellemző adatai a 5. táblázaton láthatók. Az előző táblázaton bemutatott adatokkal összehasonlítva megállapítható, hogy az anyaállatok létszámának csökkenése kisebb mértékű, továbbá ezek kibocsátásai, a tehén-tej és juhtej szinte napi árbevételt jelentenek, így enyhítenek a szorító likviditási gondokon. A táblázatból az is szembetűnik, hogy 1995-ben anyakocáknál megállt a több mint tíz éven át tartó és szinte minden állatfajra kiterjedő állománycsökkenés, mivel a kocaállomány esetében 3 ezer egyedes növekedést regisztráltak.

4. TÁBLÁZAT

*Az állatállomány változása Magyarországon 1985–95. években,
március 31. adatok alapján, 1000 egyedben*

*[Transition of the number of livestock in Hungary in 1985-1995, by data of 31. March
(in thousand)]*

Évek	Szarvasmarha	Sertés	Juh	Felnőtt baromfi
1985	1948	9168	2465	38376
1990	1637	8457	1865	31121
1991	1597	8588	2289	28912
1992	1369	6175	2076	30353
1993	1114	5813	1598	26542
1994	984	5035	1237	23358
1995	951	4669	1074	24183
Index 1995=1985	48,8	50,9	43,5	63,0

Forrás: Állatállomány 1995. március 31-én. KSH Budapest

5. TÁBLÁZAT

*Az anyaállomány változása Magyarországon 1985–95. években,
a március 31. adatok alapján, 1000 egyedben*

*[Transition of the number of sucklers in Hungary in 1985-1995, by data of 31. March
(in thousand)]*

Évek	Tehén	Anyakoca	Anyajuh
1985	709	693	1646
1990	639	661	1313
1991	612	596	1497
1992	540	485	1430
1993	482	449	1038
1994	441	380	845
1995	423	383	792
Index 1995=1985	59,7	55,3	48,1

Forrás: Állatállomány 1995. március 31-én. KSH Budapest

Az állatállomány változásának egész országunkra jellemző átlagai mögött rejlő területi sajátosságok feltárása érdekében megvizsgáltuk megyénként és főbb tájanként is az állat-létszámadatokat, választ keresve a mozgásokat előidéző ok-okozati összefüggésekre. Az értékelés során 1991. és 1995. években elvégzett állatállományi statisztikai felvételekre alapoztunk. Vizsgálataink a szarvasmarha, ezen belül a tehénállomány, valamint a sertés, ezen belül a kocaállomány változásának területi sajátosságaira terjedtek ki. Az összes szarvasmarha- és tehénállomány megyénkénti és főbb tájankénti elhelyezkedését és 1991–95. években bekövetkezett változását a 6. táblázaton ismertetjük.

6. TÁBLÁZAT

*A szarvasmarha és tehénállomány változása 1991–95. években, ezer egyed, illetve 1991. év indexében kifejezve, %
(Transition of the number of cattle and cows in Hungary in 1985–1995, in thousand and in per cent of the 1991 values)*

Megyék	Összes szarvasmarha		Index %	Ebből tehén		Index %
	1991	1995		1991	1995	
Baranya	73	43	59	27	17	63
Fejér	86	62	72	33	27	82
Győr-Moson-Sopron	116	72	62	42	30	72
Komárom-Esztergom	33	20	61	12	8	67
Somogy	79	42	53	29	19	66
Tolna	77	50	65	26	20	77
Vas	82	55	67	31	23	74
Veszprém	78	54	69	29	22	76
Zala	66	34	52	25	16	64
Dunántúl	690	432	63	254	184	72
Dél-Dunántúl	295	169	57	107	72	67
Bács-Kiskun	105	59	56	44	29	66
Békés	102	62	61	38	26	68
Csongrád	87	54	62	33	25	76
Hajdú-Bihar	124	89	72	48	39	81
Jász-Nagykun-Szolnok	113	71	63	42	30	71
Pest, Budapest	98	55	56	40	26	65
Szabolcs-Szatmár-Bereg	113	47	42	44	23	52
Alföld	742	437	59	289	198	69
Borsod-Abaúj-Zemplén	89	46	52	39	23	59
Heves	39	22	56	15	10	67
Nógrád	37	14	38	15	8	53
Észak	165	82	50	69	41	59
Magyarország	1597	951	60	612	423	69

Forrás: Magyarország állatállománya 1991. március 31.-én., KSH Budapest 1992.
Állatállomány 1995. március 31. KSH Budapest 1995.

Szembevető a táblázatból, hogy az országos átlagnál Észak-Magyarországon (Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád) jóval nagyobb a csökkenés, de a Dunántúlon belül Dél-Dunántúl (Baranya, Somogy, Tolna és Zala) esetében is hasonló jelenség tapasztalható. Erre azért is fel kell figyelni, mert a marhatartás szempontjából Észak-Magyarország a hazai átlagnál kedvezőbb ökológiai adottságokkal jellemezhető. Erre utal az, hogy míg országosan a mezőgazdasági területből a gyepek 18%-kal részesedik,

addig az Észak-Magyarországon ez 27%, ezen belül Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 31%. Az országos átlagnál kedvezőbb mind a csapadék abszolút mennyisége, mind havi megoszlás, amely a gyepek és a szántón megtermelt tömegtakarmányok terméshozama szempontjából fontos tényezőnek tekinthető. A Dél-Dunántúli (Baranya, Somogy, Tolna, Zala) régióban a szarvasmarha és tehénállomány csökkenése azért is meglepő, mert olyan tradicionális és nagy múltú marhatartó tájakat érint, mint Somogyban a Kaposvölgye, továbbá a Baranya és Somogy megyék területén elhelyezkedő Zselicség, valamint Zalában a Göcsej–Hetés és a Zala folyó völgye. Ezek bázisán teremtdőött meg az 1970-es évek végén, és az 1980-as évek elején a dél-dunántúli régióban egy koncentrált tejipari feldolgozó kapacitás (Pécs, Kaposvár, Barcs, Marcali, Szekszárd, Zalaegerszeg) amelynek a délszláv háborús helyzet kirobbanásáig igen jelentős folyadék-tej és tejtermék-exportja volt az egykori Jugoszláviába. Említhetnénk még a valamikori virágzó horváth-szerb-szlovén bevásárlóturizmus áru-alap igényét, amelynek egyik fő keresleti iránya a tejtermékekhez, főleg a sajthoz kapcsolódott. Időszakosan ugyan, de a nyári hónapokban fontos felvevő-piacot jelent a Nyugat és Dél-Balaton környékén elhelyezkedő üdülőhelyek ellátása is. A Dél-Dunántúlon a gazdasági adottságok összességében kedvezőek a szarvasmarha-tenyésztés, ezen belül a tehéntartás számára.

Az ökológiai adottságok a kérdésű állatfajok számára ugyancsak jobbak az országos átlagnál. Erre utal mindenek előtt az, hogy míg országosan a gyepek 18%-kal részesednek a mezőgazdasági területből, addig ez Somogyban 18%, ezen belül a Kaposvölgyében 28%, a Zselicségben 30%, Zalában 27%. A gyepek és a szántóföldi tömegtakarmányok hozama szempontjából fontos a csapadék mennyisége és tenyészidőbeli megoszlása, amely még az észak-magyarországi megyéknél is jóval kedvezőbb. Éghajlatán érződik a mediterrán jelleg, jellemző a kevésbé aszályra hajló nyár, az 50 éves évi csapadékátlag 740 mm. Az ökológiai és ökonómia tényezők optimális összhangjára utaló lehetőségeket kitűnően mutatja a Dél-Baranyában működő Bolyi Mezőgazdasági Termelő és Kereskedelmi Részvénytársaság példája, ahol már évek óta 2000 tehén átlagában egy tehenre vetítve több mint 8000 liter tejet termelnek. Ez a kiemelkedő fajlagos hozam vetekszik az Észak-Amerikai Egyesült Államok és Izrael legjobb tejtermelő tehenészetek termelési eredményeivel. A Dél-Dunántúlon kimutatott és a Dunántúl egészéhez, valamint az országos átlaghoz viszonyított összes szarvasmarhára jellemző nagymértékű visszaesés valójában két megyére, Somogyra és Zalára vonatkozik, mivel a baranyai csökkenés megegyezik az Alföldével és csupán egy százalékkal marad el a hazai értéktől.

A 6. táblázat második részében bemutatott tehénállomány területi elhelyezkedése és 1991–95. években történt változása tekintetében kisebb a csökkenés mértéke, kiegyenlítettebb a helyzet a megyék és régiók között. A legnagyobb a tehenlétszám csökkenése Észak-Magyarországon, az Alföldön az országos átlaggal megegyező, a Dunántúlon viszont kisebb, ezen belül a Dél-Dunántúlon is csak két százalékkal marad el a hazai átlagtól.

– A szarvasmarha-tenyésztés területi sajátosságainak feltárása érdekében megvizsgáltuk gazdasági szervezetenkénti megoszlását. Az értékelés során az általános mezőgazdasági összeírásban megfigyelt gazdaságkategóriákat alkalmaztuk, ezek: mezőgazdasági vállalatok és gazdasági társaságok, mezőgazdasági szövetkezetek, egyéni gazdálkodók.

Az 1991–95. években az összes szarvasmarha és tehénállomány gazdasági szervezetenkénti megoszlásával kapcsolatban megállapítható, hogy 1991. évtől kezdődően mind az összes szarvasmarha, mind a tehénállomány tekintetében hasonló trendek érvényesülnek: a szövetkezeti gazdaságok részesedése számottevően csökkent, amíg a vállalatok és gazdasági társaságok szinte megegyező mértékben növelték részesedésüket.

A juhállomány tekintetében a gazdasági szervezetek közötti strukturális változás még kifejezettebb. Ugyanis 1991. évben a juhállomány 10%-át vállalatok és gazdasági társaságok, 49%-át szövetkezetek, 41%-át egyéni gazdálkodók tartották, viszont 1995-ben 7%-ra csökkent a vállalatok és gazdasági társaságok részesedése, 19%-ra fogyott a szövetkezeteké, míg 74%-a egyéni gazdák tulajdonába került. Ez egyben azt is jelenti, hogy a juh kiszorult a nagyüzemekből és az egyéni gazdák meghatározó arányt képviselnek hazai juhtenyésztésünkben.

Megállapítható, hogy a szövetkezetekben mind az összes sertés, mind a kocaállomány évről-évre szinte hasonló mértékben csökkent, de visszaesett az egyéni gazdaságok részesedése is. Jelentősen növekedett a vállalatok és gazdasági társaságok részesedése az összes sertésből és a kocaállományból is.

A szarvasmarha- és tehénállomány gazdaságkategóriák szerinti megye-soros vizsgálatát külön is elvégeztük, ahol 1991. évi általános mezőgazdasági összeírás adatait használtuk fel. Az értékelés eredménye a 7. táblázaton látható.

7. TÁBLÁZAT

*A szarvasmarha és tehénállomány gazdaságkategóriák szerinti megoszlása
1991. március 31. adatok alapján,%*

(Breakdown of the number of cattle and cows by economic organisations, by data of 31. March 1991, in per cent)

Megyék	Összes szarvasmarha			Ebből tehén		
	Vállalatok és gazdasági társaságok	Szövetkezetek	Egyéni gazdálkodók	Vállalatok és gazdasági társaságok	Szövetkezetek	Egyéni gazdálkodók
Baranya	21	58	21	20	56	24
Fejér	35	56	9	36	54	10
Győr-M.-Sopron	17	63	20	17	61	22
Komárom-Esztergom	37	54	9	40	50	10
Somogy	25	58	17	24	56	20
Tolna	30	59	11	28	60	12
Vas	12	70	18	11	63	26
Veszprém	26	64	10	25	61	14
Zala	13	68	19	12	60	28
Dunántúl	23	61	16	22	59	19
Dél-Dunántúl	23	60	17	21	58	21
Bács-Kiskun	23	51	26	20	47	33
Békés	26	50	24	28	50	22
Csongrád	17	60	23	19	56	25
Hajdú-Bihar	14	56	30	15	49	36
Jász-Nagykun-Szolnok	21	60	19	21	57	22
Pest, Budapest	21	63	16	21	63	16
Szabolcs-Szatmár-Bereg	10	56	34	11	48	41
Alföld	19	57	24	19	52	29
Borsod-Abaúj-Zemplén	18	54	28	16	50	34
Heves	10	71	19	9	69	22
Nógrád	6	83	11	5	81	14
Észak	13	65	22	12	61	27
Magyarország	20	60	20	20	56	24

Forrás: Magyarország állatállománya 1991. március 31-én. KSH Budapest

Az adatok szerint a marhatartásban a nagyüzemek dominanciája érvényesül az 1991. évi összeírások alapján. A Dunántúlon az országos átlagot meghaladja a vállalatok, gazdasági társaságok és szövetkezetek részesedése, míg az Alföldön és Észak-Magyarországon az egyéni gazdaságok nagyobb aránya a jellemző. Szembetűnő néhány megyében a kistermelés kiemelkedő részesedése, ezek: Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén és Bács-Kiskun. Fel kell figyelni arra is, hogy az Alföldön és az észak-magyarországi térségben lényegesen kisebb a vállalatok és gazdasági társaságok aránya, mint az országos átlag. Ugyanakkor főleg a Dunántúl néhány megyéjében (Komárom-Esztergom, Fejér, Tolna) a 30%-ot is meghaladja, a vállalatok és gazdasági társaságok részesedése, viszont ezen megyékben, Tolna kivételével 10% alatt van az egyénileg gazdálkodók hányada.

A szarvasmarha és tehénállományhoz hasonlóan, megyénként és tájanként elemeztük a sertés és koca létszám 1991–95. években bekövetkezett változását, amelynek jellemző adatait a 8. táblázaton foglaltuk össze. Megállapítható, hogy a reprodukció alapját

8. TÁBLÁZAT

Az összes sertés és kocaállomány változása 1991–95. években, ezer egyed, illetve 1991. év indexében kifejezve

(Transition of the total number of pigs and sows in 1991–1995, in thousand and in per cent of the 1991 values)

Megyék	Összes sertés			Ebből anyakoca		
	1991	1995	Index%	1991	1995	Index%
Baranya	529	275	52	41	25	61
Fejér	437	284	65	34	24	71
Győr-Moson-Sopron	396	216	55	35	20	57
Komárom-Esztergom	256	202	79	19	16	84
Somogy	315	177	56	23	14	61
Tolna	496	267	54	35	22	63
Vas	190	104	55	12	7	58
Veszprém	233	161	69	17	11	65
Zala	159	89	56	8	5	63
Dunántúl	3011	1773	59	224	146	65
Dél-Dunántúl	1499	808	54	107	66	62
Bács-Kiskun	938	510	54	71	44	62
Békés	984	480	49	64	40	63
Csongrád	597	400	67	38	31	82
Hajdú-Bihar	808	459	57	57	41	72
Jász-Nagykún-Szolnok	688	329	48	50	30	60
Pest, Budapest	543	198	36	30	13	43
Szabolcs-Szatmár-Bereg	447	215	48	29	17	59
Alföld	5005	2591	52	339	217	64
Borsod-Abaúj-Zemplén	296	156	53	17	11	65
Heves	186	100	54	12	7	58
Nógrád	90	49	54	4	2	50
Észak	572	305	53	33	20	61
Magyarország	8588	4669	54	596	383	64

Forrás: Magyarország állatállománya 1991. március 31-én. KSH Budapest 1992.
Állatállomány 1995. március 31. KSH Budapest 1995.

jelentő kocaállomány csökkenése jóval kisebb, mint az összes sertésé. Ebből az is következik, hogy a tenyésztők várakozó álláspontra helyezkedtek, vártak a recesszió elmúlására, a kedvezőbb közgazdasági környezetre, ami 1995. év második felében és 1996-ban be is következett. A figyelmet arra is rá kell irányítani, hogy néhány megyében az összes sertés csökkenése jóval kisebb mértékű, mint az országos átlag. E megyékben a húsipari biztos háttér sokirányú, de mindinkább az alapanyag-termelés integrálását előmozdító hatását kell kiemelni. Ez nyilvánul meg Csongrád megyében, ahol a Pick-Szalámi Gyár (Szeged), továbbá Veszprém megyében, amely a Pápai Húsipari Vállalat (Pápa), valamint Komárom-Esztergom megyében (Tata-Komárom) a Húsipari Vállalatok integráló szerepe jó irányban érzékelhető.

A húsipari vállalatok számára rendkívül nagy gondokat okoz a sertésállomány csökkenése. Az 1991–95. években, négy év elteltével csaknem 4 millióval (3,919 millió) esett vissza hazánkban a vágósertés-létszám, amely példátlan Európában, de talán az egész világon. Ugyanezen időszakban az Európai Unió számos országában emelkedett a sertések száma, Dániában például, ahol a Dunántúlnak megfelelő területen több mint 20 millió vágósertést állítottak elő, 18%-kal növelték az állományt, hasonlóan Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában, Nagy-Britanniában, Svédországban, Ausztriában is. A világban is hasonló tendencia tapasztalható, az USA-ban 6%-kal, Kínában 12%-kal növelték a sertésállományt és 1994-ben Kína sertéstartó nagyhatalommá vált, 403 millió sertéssel. A volt „szocialista országokban” sem tapasztalható ilyen „pusztító erejű” állománycsökkenés, mint hazánkban, így például ugyanezen időszakban Lengyelországban 2,6%-kal, Ukrajnában 13%-kal csökkent „csak” a sertésállomány, hazánkban viszont 46%-kal.

Az állatállomány csökkenésének gazdasági összefüggései

Az állatállomány változásának vizsgálata során az agrárközgazdasági szakirodalom kiterjedten alkalmazza az úgynevezett állatsűrűségi mutatók kiszámítását, amely a mezőgazdasági terület és az állatlétszám kapcsolatát fejezi ki. Ennek során 100 ha mezőgazdasági területre (szántó, kert, gyümölcsös, szőlő, gyepek) vetítjük az összes szarvasmarha- és tehén-, valamint az összes sertés és kocalétszámot. Ilyen mutatószámokat ismertetünk a 9. táblázaton, amely megyénként és tájanként tartalmazza a szarvasmarha és sertésállomány, valamint a mezőgazdasági terület kapcsolatát.

A szarvasmarha és tehénsűrűség hazánk egészére jellemző mutatója nemzetközi összehasonlításban vizsgálva rendkívül kedvezőtlen, számos hasonló adottságokkal rendelkező szomszédos és más európai országokban ennek többszöröse. Így például a szarvasmarha-sűrűség Dániában 78, Franciaországban 69, Angliában 65, Lengyelországban 41, a tehénsűrűség Dániában 27, Lengyelországban 21, Franciaországban 16, Angliában 15.

Az országra jellemző átlagon belül az egyes tájak és megyék között lényeges eltérés tapasztalható.

A legnagyobb a szarvasmarha és tehénsűrűség mutatója Győr-Moson-Sopron, illetve Vas és Veszprém megyében, a legkisebb Heves, Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Bács-Kiskun megyében.

Az állatállomány nagymértékű csökkenésének alapvetően belső gazdasági kényszerből fakadó, de mégis szakágazati sajátosságokkal is jellemezhető okai vannak. A gazdaságok nagy része ugyanis a tenyészállatok értékesítésével tudta csak fizetőképességét fenntartani, ezek árbevétele szolgált a munkabér kifizetések és járulékeinak, továbbá

főleg a rövidlejáratú forgóeszköz-hitelek fedezésére. Ennek a sajátos, az egész állattenyésztés hanyatlását előmozdító folyamatnak néhány ágazati sajátosságára külön is fontos a figyelmet felhívni:

a) Az állattenyésztés felszámolásával a baromfi és sertéságazatból nagyobb részt nem lehet a tőkét kivonni, egy megoldás maradt, folytatták a termelést, amíg a tárgyi eszközök állapota ezt lehetővé tette, s közben más célra fordították a képződött és elszámolt amortizációt.

b) A szarvasmarha- és juhtenyésztésben ágazati sajátosságaikból következően más a helyzet. Ezekben az ágazatokban az állatállomány és a takarmány jelentős összeget köt le, jóval meghaladja az összes lekötött vagyoni értékének felét. A szarvasmarha-ágazatokat felszámoló gazdaság egy tehénre vetítve 150–160 ezer Ft mobil pénzüsszeghez jut ezáltal, így ugrásszerűen javíthatja likviditását. Emellett a szarvasmarhatenyésztés létesítményei, a telepek infrastruktúrája a leginkább felhasználható egyéb, jövedelmezőbb, kisebb kockázattal járó tevékenységre, bérbeadásra.

9. TÁBLÁZAT

*Állatsűrűségi mutatók 1995. március 31. 100 ha mezőgazdasági területre jutó
(Indices of the density of livestock per 100 hectare of agricultural land
on 31. March 1995)*

Megyék	Szarvasmarha		Sertés	
	összes	ebből tehén	összes	ebből anyakoca
Baranya	15	6	94	9
Fejér	19	8	87	8
Győr-M.-Sopron	26	11	77	7
Komárom-Esztergom	13	5	132	11
Somogy	12	5	49	4
Tolna	18	7	98	8
Vas	26	11	50	3
Veszprém	21	9	64	4
Zala	15	7	39	2
Dunántúl	18	8	75	6
Dél-Dunántúl	15	6	70	6
Bács-Kiskun	10	5	83	7
Békés	13	5	100	8
Csongrád	16	7	116	9
Hajdú-Bihar	18	8	93	8
Jász-Nagykun-Szolnok	15	7	71	6
Pest, Budapest	13	6	46	3
Szabolcs-Szatmár-Bereg	10	5	47	4
Alföld	13	6	79	7
Borsod-Abaúj-Zemplén	10	5	34	2
Heves	9	4	43	3
Nógrád	10	6	34	1
Észak	10	5	37	2
Magyarország	15	7	72	6

c) A kedvező tenyészsűző árak szinte ösztönöznek az értékesítésre. 1995–96. években egy előrehaladott vemhességű tenyészsűzőért elérhető 175–180 ezer Ft a hazai és külfiacon, amely a szorító gazdasági helyzetben azonnali likvid pénzt jelent. Az előzőekből következik, hogy a különböző gazdasági szervezetek, a nőivarú állományokat, tenyészértéküket figyelmen kívül hagyva, vemhesítik, majd export útján értékesítik. Ez a gyakorlat a következő káros gazdasági konzekvenciákkal jár:

- a selejtezésre kerülő tehenek utánpótlása elmarad, így csökken a tehénállomány és ennek következtében visszaesik a kibocsátás (tej és borjú);

- a selejtezésre érett, kiöregedett teheneket továbbra is termelésben tartják, amely hozamcsökkenést és hatékonyság romlást okoz.

d) A belföldi élőállatforgalomban kialakult torz és irreális értékrendek, felhajtott árak közvetett módon állománycsökkenést involválnak. Ez összefüggésben van azzal, hogy az Európai Unió agrárrendtartása lehetővé teszi tagországainak azt, hogy a 300 kg élő-tömegnél kisebb, főleg húshasznú (chorolais, limusin, hereford és hústípusú magyartarka) állományokat hízóalapanyagként diszkrimináció (védővám, lefőlözés) nélkül importáljanak. Az olasz piac részéről megnyilvánuló nagy kereslet olyan belső árfelhajtó hatással járt, hogy 1995–96. években egy 280–300 kg élő-tömegű húshasznú növendék állatért 100 ezer Ft körüli árbevétel (300–320 Ft/élőtömeg kg) is elérhető. Itt a gondokat fokozza és az állománycsökkenéshez hozzájárul az is, hogy a hízóalapanyagként exportált állományok között továbbtenyésztésre alkalmas üszők is vannak.

THE REGIONAL FEATURES OF ANIMAL HUSBANDRY IN HUNGARY

GYULA SZÉLES

In the years of 1990–1995 both the volume and the share of the foreign currency incomes declined as a consequence of the significant decrease in the number of the livestock. The unfavourable developments in the export mainly struck the meat processing industry, which could be seen in the decline of the export of both pigs and cattle and of pork and beef. This brought about several economic consequences, from which the following should be emphasised: Meat processing industry is one of the leading sectors of the Hungarian agricultural economy, thus its development takes a significant sacrifice from the national economy, on the other hand, the decreasing number of livestock brings about problems of the capacity utilisation, which, because of the increase in fixed costs, further worsens the international competitiveness of the Hungarian agricultural products.

The essay analyses in details the regional features of the changes in the number cattle, within this cows, also the total number of pigs, with special regard to sows, in the period 1991–1995. It emphasises that the decrease in the number of cattle and cows shows differences among the regions and it concerns regions where the ecological and economic conditions for keeping cattle are much more favourable than the national average. The analyses covers the breakdown of the cattle and cow stock by economic organisations, where the author uses the following categories: Firms and economic companies, co-operatives and private smallholders. The data show significant regional differences here, as well. The study provides a detailed analysis of the regional features of the de-

velopment of the number of pigs and sows in the years of 1991-1995. It emphasises that in this respect there are smaller differences compared to the national average. It also points to the fact that in the number of pig-stock, in some regions the integrating activities of the meat processing companies can be palpable. The essay underlines that the volume of the decrease in the number of livestock that took place in Hungary is unique in the world economy and even in Eastern and Central Europe.

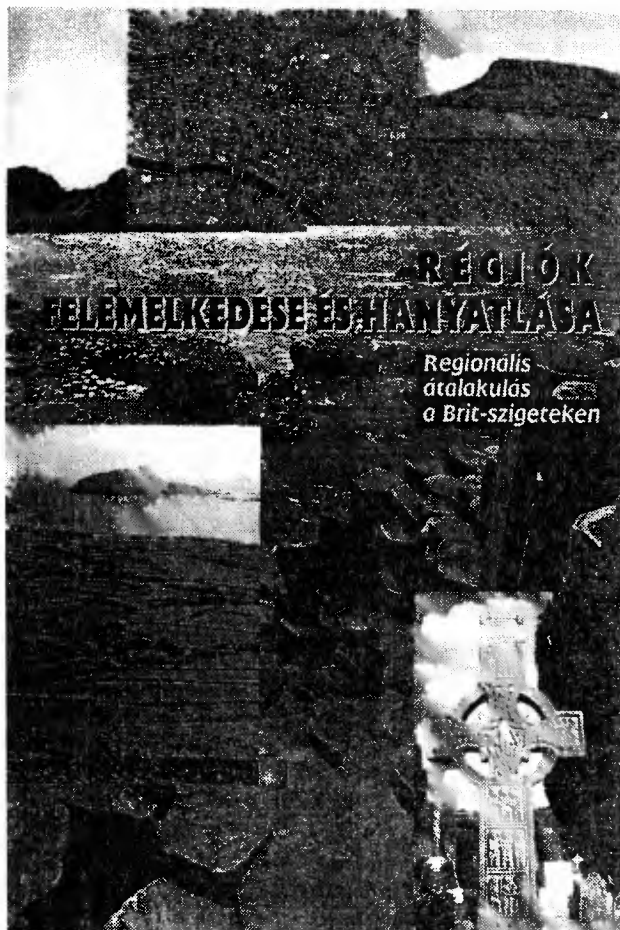
Finally, the author analyses in details the factors which in his opinion are dominant for the large decline of the livestock. Within the economic factors, he gives a special emphasis to the strong pressure caused by financial and liquidation issues.

Translated by Zoltán Raffay

Magyar tarka csorda (Pálfa L)

Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális fejlődés és politika a Brit-szigeteken. Szerk.: Horváth Gy. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 1997. kb. 500 p. (Régiók Európája, ISSN 1217-4882; 2) ISBN 963 85409 07. Ára: 2300 Ft.

Az MTA Regionális Kutatások Központjának *Régiók Európája* c. könyvsorozata az európai regionális fejlődés sajátosságait, a településrendszerek, közigazgatási egységek és gazdasági ágazatok kölcsönhatásait, a regionális fejlesztés és intézményeinek funkcióit mutatja be. A sorozat első kötete az olasz regionalizmus mozgató erőit elemezte.

A sorozat 2. kötete 1997-ben jelenik meg „*Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális fejlődés és politika a Brit-szigeteken*” címmel. A kötet az Egyesült Királyság és Írország területi fejlődésének, a regionális átalakulás befolyásoló tényezőinek, a regionális politika eszközeinek különböző kérdéseit vizsgálja. Az ír és brit szakemberek munkáiból összeállított kötet bevezető tanulmányát a sorozat szerkesztője, Horváth Gyula írta.

Az 1997. II. negyedévében megjelenő könyv az MTA RKK könyvtárában (7601 Pécs, Pf. 199) rendelhető meg.

A LEGELTETÉSES ÁLLATTENYÉSZTÉS MEGHONOSÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI SOMOGY MEGYÉBEN

(The possibilities and limits of introducing grazing animal
husbandry in Somogy county)

BOKORNÉ KITANICS TÜNDE

Somogy megye ökológiai adottságai

Somogy megye területének mintegy kétharmada dombvidék. Ezek közül délkeleten a Mecsek nyúlványaként folytatódó Zselic és az északkeleten elhelyezkedő Tabi-dombvidék a legnagyobb. Mindkét tájegység felszíne erősen szabdalt. A szűk völgyek, meredek domboldalak, a sok patak völgy és szurdok e területeket a nagyüzemi termelés számára nehezen hozzáférhetővé teszik.

A talajok ötféle alapkőzeten alakultak ki: 53%-ban löszön, 30%-ban homokon, 8%-ban folyami üledéken, 5%-ban agyagon és 4%-ban pedig lápon és tőzegen. Az alapkőzeten meghatározza a talajminőséget, de megfelelő műveléssel, másodlagos anyagok adagolásával és a talajviszonyokhoz alkalmazkodó technológiával a terméshozadékok eltérőek lehetnek. Somogyra bár elsősorban az erdőtalajok és a csernozjomok jellemzőek, a nyugati részen kialakult barna erdőtalajoktól a keleti csernozjomig mégis a teljes talajszorozat fellelhető. A legjobb szántóföldek a Mezőföldön, a Kaposvölgyben és a Marcali-háton találhatók. A többi körzet talajai gyengébb minőségűek.

Az 1. táblázat láthatóvá teszi az ország nagyobb tájkörzeteinek csapadékeloszlását havi bontásban. Legtöbb csapadék Nyugat-Dunántúlon és Dél-Dunántúlon esett. Évente három csapadék maximum van: február, május-június és szeptember-október körül. A táblázatból számított szórásértékek alapján megállapítottam, hogy a csapadék eloszlása Dél-Dunántúlon és Kelet-Magyarországon a legegyenletesebb.

A Dél-Dunántúl csapadékeloszlása jellemző Somogy megyére is. A csapadék évi mennyisége a megyében 550–880 mm. Az átlagos csapadékmennyiség délnyugatról északkelet felé haladva egyre csökken. A Dráva mentén és a Homokvidék déli részén 750–800 mm csapadék hull évente. A Mezőföld somogyi része viszont az évi 500–550 mm-es csapadékaival a megye legszárazabb körzetének számít (1. ábra).

A napfényes órák száma 1850–2000 között alakul és földrajzilag a csapadékeloszlással ellentétes irányba változik.

A megye területén az évi átlagos középhőmérséklet 9,5–10 °C között van.

1. TÁBLÁZAT

A nagyobb tájegységekre jellemző csapadék mennyisége és eloszlása (10 éves átlag)
(Quantity and breakdown of precipitation in the main small regions
[average of ten years])

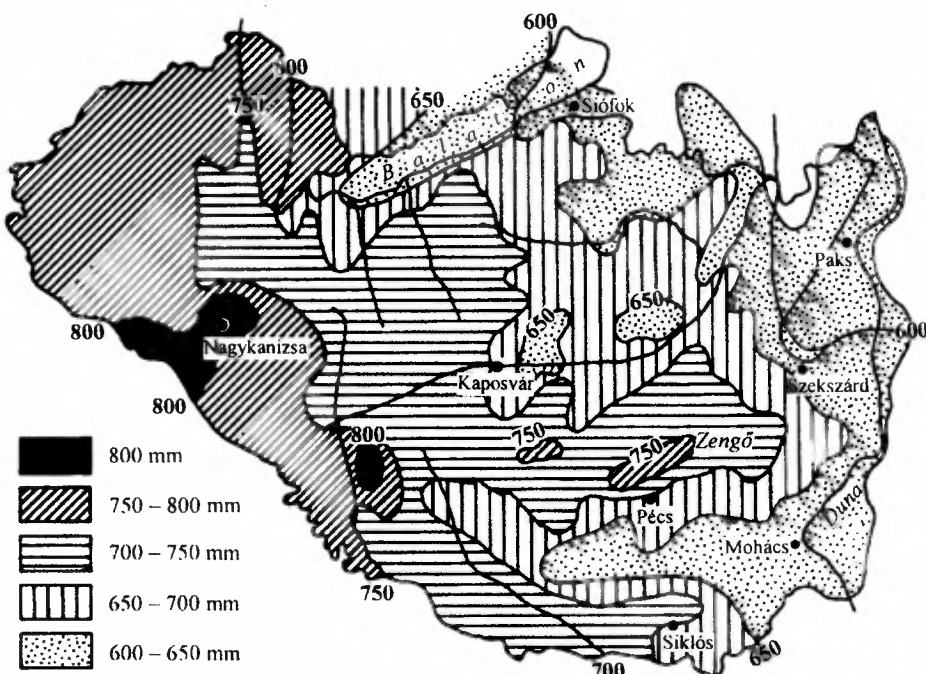
(milliméter)

Tájegység	Hónapok												Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	
Észak-Dunántúl	32	83	55	30	57	71	26	34	70	25	26	42	551
Nyugat-Dunántúl	59	68	52	31	70	74	60	73	91	95	48	41	760
Dél-Dunántúl	48	56	49	35	65	72	56	68	82	83	35	39	688
Dunántúl átlag	46	65	52	33	66	72	44	59	81	66	33	40	666
Duna-Tisza köze	31	44	41	40	77	81	32	28	58	36	28	24	550
Észak-Magyarország	28	52	48	43	75	86	52	37	54	34	35	28	572
Kelet-Magyarország	25	38	42	35	81	80	48	43	55	41	38	39	565
Nagyalföld (Szolnok)	29	36	38	33	85	78	44	28	42	35	39	26	513

Forrás: KSH

1. ÁBRA

Évi csapadékeloszlás a Dél-Dunántúlon
(Annual precipitation in South Transdanubia)

Forrás: Magyarország Éghajlati Atlasza

A művelési ágak megoszlása Somogy megyében

Somogy megye az ország összes földterületének 6,1%-át foglalja magában. Hasonló arányt képvisel a termőterület is (6,3%). A földterület művelési ágak szerinti megoszlását mutatja a 2. táblázat. 1980 és 1994 között a szántó aránya először (1993-ig) csökkent, majd nőtt. E művelési ág aránya Somogyban az országosnál alacsonyabb.

A gyepterületek rohamos mértékben csökkentek, 75 ezer ha-ról 57 ezre ha-ra. Részarányuk Somogyban szintén az országos átlag alatt van.

2. TÁBLÁZAT

*Földterület művelési ágak szerint (május 31.)
[Breakdown of lands by branch of cultivation (31. May)]*

(Hektár)

Művelési ág	1980	1990	1992	1993	1994
Szántó	268 754	265 364	264 401	262 987	263 430
Kert	20 545	25 491	2 133	2 133	2 122
Gyümölcsös	6 674	4 532	4 373	3 957	3 956
Szőlő	5 995	6 230	6 279	6 012	6 019
Gyep	75 087	59 338	57 816	57 758	57 007
Mezőgazdasági terület	377 055	360 955	335 002	332 847	332 534
Erdő	148 607	149 755	151 194	166 121	166 705
Nádas	2 182	2 976	2 891	2 911	3 339
Termőterület	530 741	516 671	492 049	504 942	505 734
Művelés alól kivett terület	69 831	85 509	74 968	62 397	63 249
Összesen	600 572	602 180	567 017	567 339	568 983

Az erdő területe növekedett mintegy 18 ezer hektárral. E művelési ág az, amelynek területi részesedése jóval az országos átlag felett van, 29%-os részarányát egyedül az ország északi régiója közelíti meg.

A művelési ágak tájkörzetenkénti megoszlását mutatja a 3. táblázat. Országos átlag feletti a szántó aránya a Kapos-völgyében (62%). A szántók helyzete általában kedvező, egybevág a domborzati viszonyok alakulásával. A „képet” a dombvidékek rontják le, ahol sok kisméretű szántó ékelődik a gyepek és az erdők közé. Legnagyobb arányú a gyep (21%) a Zselicben. Országos átlag körüli a Marcali-háton (12,5%) és a Somogyi-homokvidéken (10%). A gyepek változatos területi képet mutatnak. Legnagyobb részt vízfolyások mentén fordulnak elő, illetve a nehezen művelhető, gyengébb talajminőségű lejtős domboldalakon.

Az erdő részaránya a Zselicben (40%), messze felülmúlja mind az országos, mind a megyei átlagot. Az átlagnál (országos és megyei) jóval nagyobb a Dráva melléke és a Somogyi-homokvidék erdőssűrűsége is.

A 2. ábrán a 17 AK-nál gyengébb minőségű földek láthatók. Ezek nagyobb részben a Somogyi-homokvidéken, a Zselicségben és a Tabi-dombvidéken találhatók. Szembetűnő, hogy az (általam megjelölt) 50%-nál magasabb területi arányt képviselő szántók milyen nagy területen találhatók e gyenge (17 AK alatti) minőségű talajokon. Mind ökológiai, mind ökonómiai megfontolásból ajánlatos lenne, hogy e gyenge termőképességű szántók helyett gyepeket telepítsenek.

3. TÁBLÁZAT

Földterület megoszlása művelési ágak szerint, területi részletezésben*

(1991. március 31.)

(Breakdown of lands by branch of cultivation, in territorial division [31. March 1995])

Mezőgazdasági táj- körzet	Szántó	Kert, gyümölcs- ös	Szőlő	Gyep	Mezőgaz- dasági terület	Erdő	Termőter- ület	Összes földterüle- t
Mezőföld III.	38,1	6,2	1,8	6,0	52,1	15,0	67,8	100,0
Kaposvölgye	62,1	6,0	0,8	7,0	75,9	12,3	88,2	100,0
Marcali-hát	35,1	5,9	1,7	12,5	55,2	21,0	78,2	100,0
Dráva melléke	39,5	4,5	0,5	8,5	53,0	29,0	82,1	100,0
Tabi dombvidék	47,0	6,3	1,7	8,6	63,6	22,2	86,6	100,0
Zselic	28,0	5,1	0,5	21,0	54,6	40,0	94,6	100,0
Somogyi homokvidék	44,0	4,6	0,5	10,0	59,1	28,4	87,7	100,0
Megyei átlag	44,1	4,9	1,0	9,8	59,8	24,9	85,7	100,0
Elmaradt térségek	38,4	4,1	1,2	13,5	57,2	29,3	87,3	100,0
Országos átlag	50,7	4,7	1,5	12,7	69,6	18,2	88,5	100,0

*Községi adatok

Forrás: KSH Somogy Megyei igazgatósága AMO tablók. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, KSH, Budapest, 1991.

A 3. ábrán a legelők elhelyezkedését térképeztem fel a jobb (17 AK feletti) minőségű talajokon. Egyedül a Marcali-háton található nagyobb arányban gyep (Balaton mentén) e jobb termőképességű földeken is. Ebből következik, hogy a gyepek nagyobb arányban a rosszabb minőségű talajokon találhatók.

A gyep arányának növelése a megyében indokolt lenne. A lejtős szántó művelése sok nehézséggel jár, nagy a talaj lemosódásának veszélye, a termések kisebbek, mint a sík területeken. A lejtőn a gyep a legmegfelelőbb talajvédő. A lejtő 1%-a a gyep termését 1,6–2,0%-kal csökkenti, ami kevesebb a szántóföldinél, mert ott a lejtő 1%-a 2,4–2,7%-os termésnövekedést jelent. Ezek a tények igazolják az ökológiához igazított termelés-szerkezetet. Ezért a 15%-nál nagyobb lejtésű szántókat gyesítésre, a 25 foknál mere-dekebb részeket erdősítésre javasolnám. A lejtőkön, domboldalakon megfelelő hozzáér-téssel és művelési móddal gazdaságos legeltetéses állattartás valósítható meg.

Az állattartás Somogy megyében

1996. március 31-én a megyében 40 000 szarvasmarha és ebből 18 000 tehén volt. A 4. táblázat mezőgazdasági tájkörzetenként mutatja az állatállomány megoszlását.

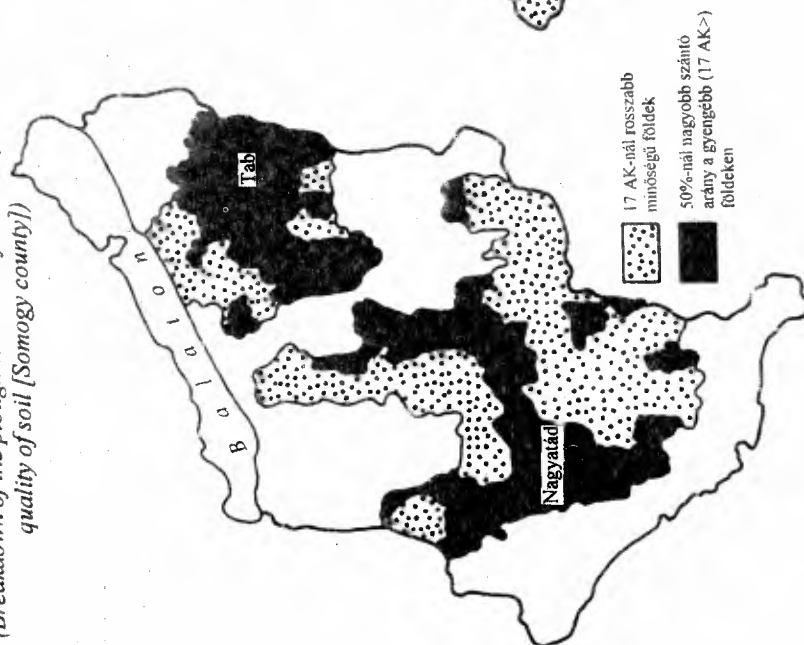
Legtöbb szarvasmarha a Somogyi homokvidéken és a Tabi dombvidéken található. Ugyanitt koncentráldott a juh- és a lóállomány is.

Szembevetendő, hogy a megye legnagyobb összefüggő gyepterületével rendelkező Zselicségben tenyésztik a legkevesebb szarvasmarhát. Ez a tény is a gyepterületek fo-lyamatos „leértékelődését” mutatja, illetve azt, hogy a legelőre alapozott szarvasmarha-tartást majdnem teljes mértékben felszámolták. Ennek a tartástechnológiának a „visszahonosítása” a megye mezőgazdaságának stratégiai feladata lenne.

2. ÁBRA

A szántó megoszlása a talaj minőségének függvényében (Somogy megye)

(Breakdown of the plough-lands as a function of the quality of soil [Somogy county])

3. ÁBRA

A legelő megoszlása a talaj minőségének függvényében (Somogy megye)

(Breakdown of the pastures as a function of the quality of soil [Somogy county])

4. TÁBLÁZAT
Az állatállomány főbb adatai
(Main data of the livestock)

Mezőgazdasági tájkörzet	Szarvasmarha		Sertés		Juh		Ló		Tyúkféle		Egyéb származás	Kecske	Házinyúl
	összesen	ebből: tehén	összesen	ebből: anyakoca	összesen	ebből: anyajuh	összesen	ebből: kanca	összesen	ebből: tojó			
Mezőföld III.	370	177	7 119	435	1 685	1 190	286	167	88 505	54 994	16 860	205	6 402
Dráva melléke és Csurgó környéke	1 063	613	17 076	917	1 064	758	426	311	285 749	111 930	14 730	201	13 254
Marcali hát és környéke	1 250	610	17 497	914	2 113	1 298	646	423	208 593	127 615	36 399	380	15 701
Tabi dombvidék	1 584	561	20 759	1 049	6 755	5 170	749	541	212 104	124 977	42 893	560	16 657
Somogyi homokvidék	2 081	1 031	29 826	1 865	5 170	4 023	1 149	766	305 634	203 894	154 820	361	24 780
Kaposvolgye	1 031	398	21 915	1 307	1 177	867	538	257	253 445	126 533	21 618	430	18 076
Zselicség	640	294	6 705	290	1 731	1 245	210	133	75 430	43 314	23 415	114	6 008
Összesen	8 019	3 684	120 897	6 777	19 695	14 551	4 004	2 698	1 42 9463	793 257	310 735	2 251	10 089

(darab)

Somogy megye ökológiai adottságai és a gyepgazdálkodás feltételei

Gyepgazdálkodási szempontból az éghajlati viszonyoknak van elsődleges szerepük, azon belül is az évi csapadékmennyiségnek és eloszlásának. A gyep vegetációban egyenletes csapadékelátást igényel. Ezért a legelők hozama a vegetációs időszakban akkor egyenletes, ha a csapadék eloszlása is hasonló. Hazai viszonyok között a gyeppek hozama a tájegységre jellemző csapadék mennyiségének és eloszlásának megfelelően nagyon eltérő. A csapadék meghatározó szerepét módosíthatják a talaj hidrológiai viszonyai, elsősorban a talajvíz mozgása és szintje. Kedvező talajvízszint csökkenti a csapadékhány káros hatását. Ilyen területek elsősorban a völgyfenék és az árterületek mélyen fekvő gyepterületei.

A pázsitfűfélék előnye, hogy a szélsőséges talajok (fűtőhomok, meszes-szódás és savanyú szikesek) kivételével különböző talajtípusokon jól termesztethők. Természetesen a talaj minősége és a hozamok nagysága között összefüggés mutatható ki.

A gyepgazdálkodás szempontjából előnyt jelent, ha a talajvízszint nem emelkedik -50 cm fölé és nem süllyed -2 m alá. A gyepgazdálkodás során figyelembe kell venni a domb- és hegyvidéki folyó és patak völgyek sajátos hidrológiai viszonyait. Itt ugyanis a domborzati viszonyok nagyon befolyásolják a talaj vízgazdálkodását.

A domborzati viszonyok több szempontból befolyásolják a gyepgazdálkodást. A 10%-nál meredekebb lejtőkön már szántóföldi művelés nem végezhető és erdő sincs. Itt a gyepgazdálkodás az egyedüli hasznosítási mód. E domboldalak azonban vízben szegények. Az itt található gyepeknek a talajvédő, az eróziót megakadályozó szerepe a legfontosabb, de időszakonként juhokkal legeltethető is.

A hazai gyepterületek potenciális termőképessége csak 30–50%-ban van kihasználva. Kedvező természeti viszonyok között a jelenlegi hozamok viszonylag kevés ráfordítással megduplázhatók.

Az évi csapadéktól függően az elérhető szénatermés:

- sík-üde talajokon 15–20 t/ha
- sík-közepes talajokon 12–16 t/ha
- sík-száraz talajokon 9–11 t/ha.

Lejtős területeken a termőképesség 20–30%-kal kevesebb. A gyakorlat szerint a termőképességet tejtermelésnél 8–10 t/ha, húshasznú tehénállományánál 3–4 t/ha, juhtartásban 2–3 t/ha hozamig érdemes fokozni.

Az eltartható állatlétszám kiszámításánál tehát feltételezzük, hogy az állomány téli és nyári tömegtakarmány-szükségletének a 80%-át a gyepterületről legeltettjük le, illetve takarítjuk be. A területen eltartható állatok száma tehát függ a gyepterület hozamától és az állatok egész évi szükségletétől (5. táblázat).

A gyep termőképességét elsősorban a csapadék mennyisége és eloszlása befolyásolja. A 6. táblázatban összefoglalva látható Somogy megye ökológiai sajátosságai. Megállapítható, hogy a gyepgazdálkodás szempontjából legkedvezőbb éghajlati viszonyok a Dráva-mellékén, a Zselicseben, valamint a Somogyi-homokvidéken találhatók. E tájegységek szántóterületeinek aranykorona-értéke kedvezőtlen, 13,9–19,1 AK közötti. A hegy- és dombvidéken a talajok gyenge termőképessége és az alacsony termelési színvonal erőteljesen korlátozza az ésszerű talajhasználati mód és termelési szerkezet kialakítását. E vidékeken ugyanis sok az ún. feltétlen terület, ahol csak meghatározott művelési ág keretében történő talajhasznosítás jöhet számításba, és a különböző szántó-

földi növények eredményes termesztése is jóval kockázatosabb, mint másutt. A helyes talajhasználatnál a lejtő meredekségével egyenes arányban csökken a szántóföld és nő az erdő, a legelő és a rét aránya. A lejtőszázalék emelkedésével növekednie kell a fedett területek arányának a szántóterület rovására. Hegy- és dombvidéken tehát a gazdálkodás és az ésszerű talajhasználat fő kiindulási elve: szántó és fedett (erdő-, gyeptér) területek legkedvezőbb arányainak kialakítása a lejtési viszonyoknak megfelelően. A racionális földhasználat gyakorlatának a táji adottságokhoz kell igazodnia. A 17–25%-os lejtőátlományban a gyeptér, a 25%-on felüli lejtőkategóriában pedig az erdő helyezkedjen el. Visszaülve a 3. ábrán látottakra: a gyeptérterületek általában a 17 aranykorona alatti minőségű földeken találhatók. A gyeptér, 7–10 AK, barna erdőtalajon is – megfelelő fűfaj megválasztásával (magyar rozsnok, nádképű csenkesz vezérnövényű gyepeken) – biztonságos termést lehet elérni. Mélyebb területeken a réti ecsetpázsitos vezérnövényű gyeptípushoz a tarackos tippán és a széleslevelű réti perje társítását szorgalmazták.

5. TÁBLÁZAT
Gyeptérterületek állattartó-képessége
(Capacity of pastures to sustain livestock)

Megnevezés	Egy állat éves szárazanyag szükséglet 80%-a (t)	A gyeptér szárazanyag termése (tonna)								
		1	2	3	4	5	6	7	8	9
		eltartható állatok száma (db/ha)								
Fejőstehén	4,38	0,23	0,45	0,68	0,93	1,20	1,38	1,60	2,83	2,03
Hústehén	3,65	0,27	0,55	0,82	1,10	1,38	1,64	1,90	2,18	2,46
Növendék - marha	2,19	0,48	0,93	1,37	1,80	2,30	2,74	3,20	3,65	4,10
Anyajuh	0,73	1,37	2,75	4,10	5,50	6,90	8,50	9,60	10,90	12,20

6. TÁBLÁZAT
Somogy megye ökológiai adottságainak összefoglaló táblázata tájkörzetenként
(A comprehensive summary of the ecological endowments of Somogy county
by small regions)

Tájkörzet	A szántók átlagos AK-értéke	Csapadékmennyiség (mm)	Napsütés évi összege (óra)
Mezőföld III.	28,5	600–650	2000–2050
Tabi-dombvidék	15,6	650–700	1950–2000
Kaposvölgye	21,8	650–750	1950–2000
Zselicség	15,3	700–750	1900–0950
Somogyi homokvidék	13,9	700–750	1850–1900
Marcali-hát	21,5	650–750	1900–0950
Dráva melléke	19,1	750–800	1800–1850

Somogy megye ökológiai adottságai – az országoséval ellentétben – megfelelnek a gyepek igényeinek. Ennek ellenére a gyepek területe évről-évre csökken a megyében (7. táblázat).

7. TÁBLÁZAT
A gyepegzalkodás fontosabb adatainak alakulása
(Major data of pasturage)

Év	Terület (ezer ha)	Termésátlag (t/ha)
1981–1985	70	1,4
1986–1990	63	1,0
1992	58	0,7
1993	58	0,6
1994	57	0,8

Forrás: Somogy megye statisztikai évkönyve, KSH –, 1994.

A rendelkezésre álló – és a jövőben környezetvédelmi megfontolásból várhatóan növekvő – gyepterületek kihasználtsága rendkívül alacsony, ezért feltétlenül növelni kell a kérődző, illetve a gyephasznosító állatfajok létszámát. Ez alatt nem csupán a hagyományos értelemben vett szarvasmarha- és juhtenyésztés fejlesztését értjük, hanem számos új, gyepekre alapozott állattenyésztési ágazat és technológia meghonosítását és kifejlesztését, amelyekre Somogy megye természeti adottságainál fogva vállalkozhatunk, és amelyeknek a termékeit a piac igényli. Ilyen ágazatok a:

Húsmarha

A 30–100 ha, jobbra erősen tagolt nagyüzemi módszerekkel nem művelhető gyepterületekkel rendelkező magánvállalkozók számára megélhetést kínál a húsmarhatartás. Kedvező, hogy a vágómarha iránti kereslet és ezzel együtt az árak is növekednek. A gazdaságos hegy- és dombvidéki húsmarhatartás feltétele egy olyan fajta, amelyik jól elviseli a mostohább tartási körülményeket, de vágóértéke megfelel a piaci igényeknek. Például hereford, limousine, charolais, egymással vagy a magyartarkával keresztezve. Az állatok legalább 230 napot legeljenek, korszerű legelőhasználat mellett. Egy hektár jól kezelt gyepek területén a legeltetési időszakban négy anyatehén eltartható.

Juhtartás

A juhtenyésztés a legelőhasznosítás egyik hagyományos formája. Versenyképesebb az ágazat ha a merinónál nagyobb hozamokkal rendelkező és jó minőségű végterméket szolgáltató intenzívebb hústípusú juhval valószínűsítjük meg. A szaporaságot a booroola gén bevitelével növelhetjük. Az amerikai suffolk, texel és más extrém hústípusú fajtákkal kiváló vágóértékű, exportképes hizóbáránnyal nyerhetők.

A nagyobb kiterjedésű, kis hozamú legelőket csak juhtenyésztés útján lehet gazdaságosan hasznosítani.

Lótartás

A gyepterületek hasznosításának egy speciális, de ígéretes lehetősége a húslótartás. A világpiacon erőteljesen megnőtt a vágóló, de elsősorban a pecsenyecsikó iránti kereslet. A hidegvérű ló élőtömegtermelésben a legjobb húsmarha állományokkal is versenyképes, és erre a célra a közepes-gyenge minőségű gyepterületek is megfelelnek. A hegy- és dombvidéki lótenyésztés és lóartás célja lehet még:

- a tenyészállatnevelés
- sport- és turisztikai célú haszonállat-előállítás.

Gím- és dámszarvas tenyésztés

A zárttéri (farmszerű) dámvadtenyésztés a szélsőségesen gyenge legelők hasznosításában versenyképes a többi állatfajjal. Előny, hogy húruk korlátozás nélkül bevihető a legtöbb országba. A szarvasfélék biológiai igényei jól illeszthetők a rendelkezésünkre álló ökológiai adottságokhoz.

A kérődző állatok és a gyepterületek természetes kapcsolatát büntetlenül megszakítani nem lehet, ezért az elkövetkező évtizedekben alapvető feladat a természeti adottságokhoz alkalmazkodó racionális technológiák kidolgozása és működtetése. A gazdaságos működtetéshez viszont tulajdonosi érdekeltség és értékarányos piaci viszonyok szükségesek.

Irodalom

- Babinszky M. – Széles Gy. (1994) A gyepgazdálkodás neuralgikus pontjai. A költségtakarékos állattartási irányzatok fejlődésének közgazdasági alapkérdései. (Kézirat) PATE, Kaposvár.
- Dorgai L. – Laczkó I. (1987) *A hegy- és dombvidéki gazdálkodás ökonómiája*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Horváth S. (1988) *Magyarország megyéi*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kitanics T. (1994) A Dél-dunántúli régió ökológiai adottságainak gazdasági elemzése. (OTDK dolgozat) PATE, Kaposvár.
- Pécsi M. (1981) A Dunántúli-dombság (Dél-Dunántúl). Magyarország tájföldrajza 4. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sarudi Cs. (1994) Az agrártermelés és a területfejlesztés gazdasági összefüggései Somogy megyében. (Kandidátusi értekezés)
- Steffler J. – Horn P. (1995) A magyar állattenyésztés kitérési pontjai. „Agro-21” füzetek, 11. 168–175. o. Somogy megye statisztikai évkönyve. Központi Statisztikai Hivatal, Kaposvár, 1995.
- Varga G. (1996) A legteljesebb takarmány a gyeppel. *Kistermelők lapja*, 9. 4. o.
- Vinczeff I. (1993) *Legelő- és gyepgazdálkodás*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.

THE POSSIBILITIES AND LIMITS OF INTRODUCING GRAZING ANIMAL HUSBANDRY IN SOMOGY COUNTY

TÜNDE BOKOR-KITANICS

Approximately two thirds of the territory of Somogy county is hilly areas. The average of the slopes of the county is 8–11%. Compared to the large regions of Hungary, South Transdanubia has the most precipitation, also, its distribution is the most balanced here.

Somogy county is one of the regions in Hungary which have the best ecological endowments for pasturage.

Because of the characteristic hilly surface of the county, a rational land use is necessary. In the case of a right land use, the more steep a slope, the smaller the share of plough-land and the larger the share of forest, pasture and meadow. The ideal case would be if grass were dominant on slopes of 17–25% and forests on slopes steeper than 25%.

In the territory of Somogy county, large-scale plough-lands can be found on poor quality, steep hillsides. I suggest that grassy areas be planted to replace the plough-lands which have a low fertility. Grass plays an important role in the exchange of lands. The cultivation of steep plough-lands abounds in difficulties, there is a great danger of soil erosion, also, crops are smaller than in plain lands. On slopes, grass is the best protector of the soil.

On the slopes and hillsides, a profitable grazing animal husbandry can be implemented with the right skills and cultivation.

The ecological potential of Somogy county is under-utilised, as both the number of grassy areas and grazing animals is decreasing.

For private entrepreneurs, cattle breeding could provide a certain living.

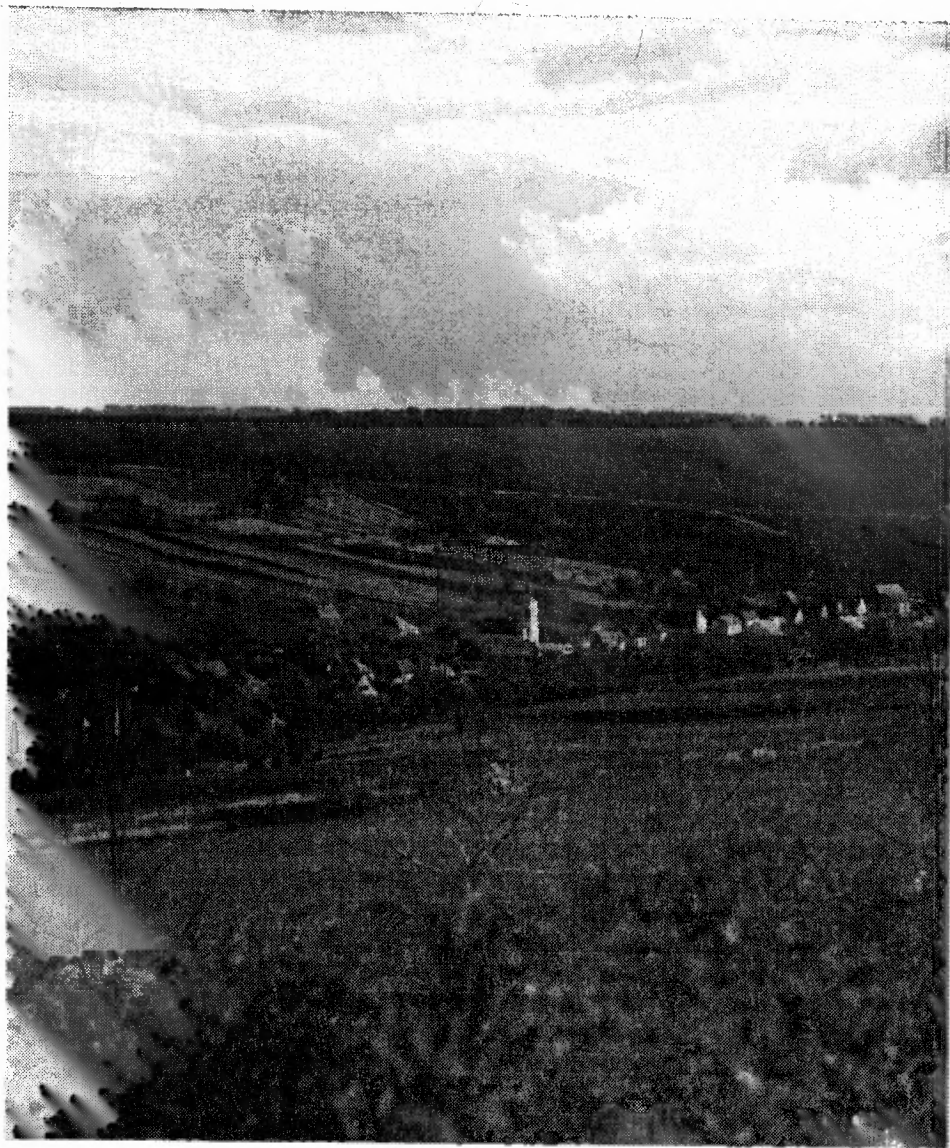
The traditional way of using the pastures is sheep breeding, which can utilise the larger and less fertile pastures, as well.

A specific way of using the grassy lands is breeding horse for its meat.

The extremely weak pastures could be grazed by red and fallow deer.

The decreasing and derelict grassy areas are still reserves for the Hungarian agriculture. These grassy areas, however, should not be taken out of cultivation but should help us to rationalise agriculture, animal breeding, fodder production and to improve the profitability of producing animal products.

Translated by Zoltán Raffay

Bőszénfai határ (Körtvélyesi L.)

A MEZŐGAZDASÁG JÖVŐJE, AVAGY A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS ESÉLYEI AZ ALFÖLDÖN

(The future of agriculture, or the chances of sustainable development
in the Great Hungarian Plain)

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – BARANYI BÉLA

A kialakult helyzet jellemzői

Hazánkban a *mezőgazdaság* továbbra is a falu életképességét, a magyar gazdaság egészét jelentősen meghatározó tényező maradt. Kedvezőtlen körülmények között azonban, mint amilyen természetesen a jelenlegi helyzet, a falu a magyar gazdaság, társadalom és politika *destabilizáló* tényezője lehet. Számos jel mutat arra, hogy a gazdasági rendszerváltás során megrendült mezőgazdaság gondjainak, mindenekelőtt a rendkívül súlyos *falusi munkanélküliség* enyhítésében egyre inkább alkalmassá válhatnak a rendkívül mozgékony és a piaci helyzetet általában meglepő gyorsasággal kihasználó *családi agrárvállalkozások és az egyéb* (ipari-szolgáltatási jellegű) *kisvállalkozások*.

Az Alföld mezőgazdaságában a privatizáció kapcsán az elmúlt években főként több elemi változások tapasztalhatók. Ezek az alábbiakban foglalhatók össze:

A *tulajdonviszonyok radikális átrendeződése*, a városokból a földhöz jutás csábító lehetősége vagy/és a munkanélküliség előli menekülés miatti *tömeges visszatelepülés*, az általános *gazdasági recesszió* hatása, valamint a mezőgazdasági *termelőségvetkezések és melléküzemági tevékenységük leépülése* nyomán a magángazdálkodók, a *mezőgazdasági kisvállalkozók száma* rohamosan *megegyezett* a falvakban. A *magyar falu* akaratlan *népesség-visszafogadó település lett*. A korábban önszántukból, vagy éppen gazdasági kényszerűségből városba özőnlők egy része most megváltoztatva a mobilitás irányát, újfent önszántából vagy új keletű gazdasági kényszer hatására ismét útra keltek, ezúttal a falut választva lakóhelyéül, s a mezőgazdasági tevékenységet megélhetése forrásául.

Az sem maradt következmények nélkül, hogy a túlnyomórészt agrárjellegű kelet-magyarországi-alföldi régióban a mezőgazdaság korábbi fejlesztése, „erősített” iparosítása eddig főként az urbanizálás alapját képező infrastrukturális és kommunális fejlesztések rovására volt fenntartható. A mezőgazdasági és az ipari beruházások összege nem volt arányban az érintett megyék által a nemzeti jövedelemből megtermelt értékek nagyságával. A vidéki ipartelepítés mindenekelőtt a nagy élömlunkát és kis beruházást igénylő *élelmiszeripar*, illetőleg a *nehézipar* élömlunka-igényes ágazatainak fejlesztését tartotta szem előtt, megegyezve a falvakba települt szakképzetlen munkára és olcsó munkaerőre támaszkodó, kevésbé jelentős üzemek számát, az un. „*falusi ipar*” arányát. Ezért a foglalkozási átrétegződés elsősorban nem a városok irányába hatott, hanem igen ellentmondásos formák között, a falvakban ment végbe, oly módon, hogy *nagyon fel-duzzadt a kettős foglalkozású, az ipar és mezőgazdaság között naponta ingázó, falusi életformájukat lényegében megtartó munkások száma*, akik ipari jövedelmeiket rendszer-

resen kisárutermeléssel (háztáji gazdálkodással) egészítették ki. Jelenleg az ingázás lehetőségeinek a beszűkülése miatt a városi munkanélküliség is elsősorban a falvakat sújtja.

A kérdésre tehát, hogy a magángazdaságok és a kisvállalkozások számának tömeges gyarapodását, a falvakba történő visszatelepődést lehet-e egyértelműen pozitív és biztató perspektívának, a vállalkozó szellem diadalának tekinteni, a dolgok jelenlegi állapotában csak felelős, sőt meglehetősen *kétkedő válasz* adható. A rendelkezésre álló adatok, tudományos információk és empirikus vizsgálataink ugyanis azt támasztják alá, hogy a *mezőgazdasági vállalkozások számának* – önmagában öröndetes – *növekedése nem jelenti* egyszersmind a *falu reális eltartóképességének az erősödését*, az új vállalkozói mentalitás szellemében tevékenykedő *árutermelő gazdaságok előtérbe kerülését*. Semmiképpen nem tekinthető hosszú távon tarthatónak a mára kialakult helyzet.

Az új alföldi agrárvállalkozók jelentős száma azzal magyarázható, hogy az *elmúlt évtizedek gyors foglalkoztatási átrétegződése nem volt teljes és tökéletes*. A falusi lakások megtartása, a rokon kapcsolatok ápolása, a szerény és nem elégséges ipari fizetések miatt mindvégig jelentős kereset-kiegészítést biztosító „második (agrár) gazdaság” megléte egy *félparaszti állapotot tartott életben*, amelyből viszonylag könnyen „visszarétegződött” az *ipari munkahelyén feleslegessé vált* (többnyire távolsági vagy napi ingázó) *egyén*.

Az Alföld mezőgazdasága ma még azzal jellemezhető leginkább, hogy *világos magyar agrárkonceptió, egyértelmű és hatékony központi agrártámogatás hiányában*, a felaprózódott néhány hektáros kis gazdaságok többségét relatíve alacsony színvonalú „*paraszti önellátó*”, *jövedelempótló, illetve kiegészítő tevékenység jellemzi*. Jobbik esetben is csak az agrártevékenységet végzők nem egészen egyharmada foglalkozik a piaci igények szerinti *árutermeléssel* is, s mindössze 9–10%-ra tehető azoknak a családi vállalkozásoknak az aránya, amelyek megújult szellemben igyekeznek megfelelni a modern piacgazdaság magasabb követelményeket támasztó kihívásainak. A családi gazdaságok mintegy 35%-át azok a *kisegítő gazdaságok* alkotják, ahol a családi jövedelem döntő hányada, legalább 75%-a „külső” munkaviszonyból származik, 56%-át pedig azok a *részmunkaidős családi gazdaságok* teszik ki, amelyekben a munkaviszonyból és a családi gazdaságból származó jövedelem megközelítően egyforma súlyt képvisel. Túlzás nélkül állítható azonban, hogy az *összes paraszti gazdaságok túlnyomó többsége, közel 70%-a hagyományos mentalitáson alapuló önellátó, itt-ott szinte a naturálgazdálkodás szintjén mozgó mezőgazdasági tevékenységet folytat, különösen a hátrányos helyzetű alföldi térségekben*.

Az újonnan született „*paraszti önellátó*” *kisvállalkozások többsége egyáltalán vállalkozásnak tekinthető-e vagy sem?* A tudományos és tapasztalati tények, s nem utolsósorban a 90-es évek első felében Kelet-Magyarország, döntően az Alföld falvaiban végzett, mintegy 2500 kérdőív adatain alapuló *szociálgeográfiai felméréseink eredményei* azt igazolják, hogy általában véve is, különösen pedig a hátrányos helyzetű térségekben az új magángazdaságok, a kedvezőtlen körülmények hatására többnyire „*kényszervállalkozásoknak*”, afféle „*kvázi vállalkozásoknak*” tekinthetők ma még.

Az ipari keresetek csökkenésével (megszüntetésével) párhuzamosan ugyan *növekszik a családi gazdaságok önellátó szerepe*, így sokágúsága is, ám ezek a kisvállalkozások nem képesek jelentős tőkefelhalmozásra, eltartóképességük nagyon alacsony, s az itt folyó munka tulajdonképpen *önkiszákmányoló tevékenységet* takar, annak minden súlyos gazdasági-társadalmi következményével együtt. Fennáll a veszélye tehát annak, hogy az ország keleti felében tovább folytatódik a területi egyenlőtlenségek, a *halmozot-*

tan hátrányos helyzet akkumulációja, s a mostani átalakulás, a gazdasági rendszerváltás árát – mint már annyiszor – ismét az agrárrégiók és a falvak fizetik meg.

Napjainkban a magyar gazdaság átalakulása újfent egy *elmélyült területi válság* körülményei között megy végbe. A területi válság alapvető jellemvonása az *ország keleti részének „leszakadása”*. Kelet-Magyarország megyéiben a gazdaság átalakulását *súlyos munkanélküliség* kíséri. A munkanélküliek zöme a Budapest–Kecskemét–Szeged vonaltól keletre elterülő országrészen él, hiszen Kelet-Magyarországon alig találunk néhány olyan települést, ahol a munkanélküliségi ráta ne érné el az *országos átlag legalább kétszeresét*. Az itt lévő megyék (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar) az elmúlt években mindvégig *élen jártak* a munkanélküliségi rangsorban (1. ábra).

A munkanélküliséget a közgondolkodás manapság inkább városi jelenségnek gondolja, holott *kiterjedt falusi térségekben nyomasztóbb*, mint a városokban, sőt a városi munkanélküliség nem kívánt következményei is jórészt a falvakban csapódik le. Az Alföldön a munkanélküliség már most is több körzetben meghaladja a 30, nem ritkán az 50%-ot. A munkanélküliség jó része a mezőgazdaságban zajló szerkezet- és szervezet-átalakulással szoros összefüggésben itt is természetesen *strukturális jellegű*, tehát a munkaerő képzettsége és az új munkahelyek igénye között van a különbség. Ugyanakkor nagy a veszély, hogy a képzetlen, alacsony kulturális szinten álló kelet-magyarországi *munkanélküliek* (akik itt a munkanélküliek igen nagy hányadát jelentik) nagy számban szorulnak ki a munkaerőpiacról, s *végérvényesen a társadalom perifériájára jutnak*. Ugyanez a veszély jelentkezik az elbocsátott közép- vagy idősebb korú bányászok, kohászok esetében is. Különösen súlyos a helyzet a volt távolsági ingázók (főleg cigány férfiak) esetében.

Az agráriumban zajló gazdasági rendszerváltás nyomán csak az 1990–1993 közötti három-négy év során az Alföld hat megyéjében a *mezőgazdasági nagyüzemeket több mint 300 ezer teljes munkaidőben foglalkoztatott fő hagyta el*, részben a kiváló (leépülő) nem mezőgazdasági (kiegészítő) tevékenységet végzőkkel együtt. Önálló vállalkozást kezdve, vagy nyugdíjba vonulva, ezek az emberek jelentős mértékben munkanélküliek lettek, s ma az Alföldön csak a mezőgazdasági munkanélküliek száma 160–170 ezer főre tehető. A szövetkezeti csődeljárások és felszámolási hullám áthúzódo hatásként a mezőgazdaság kényszerű munkaerő-kibocsátó szerepe 1992 után az ország keleti részén még fel is erősödött.

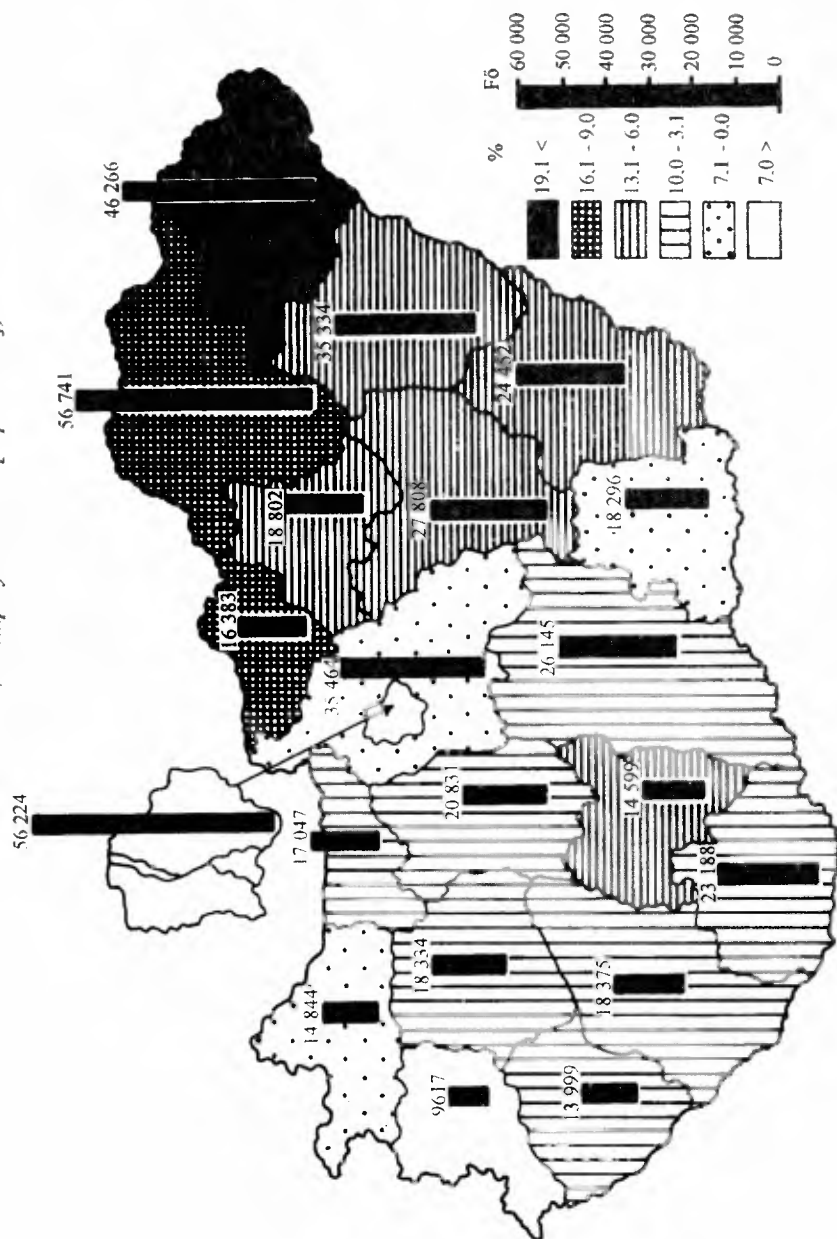
A fenntartható agrárfejlődés esélyei az Alföldön

Az alföldi vidéki társadalom és gazdaság elmaradottsága elsődlegesen *strukturális jellegű*, s így az elmaradottság enyhítése csak megfelelő szerkezet-átalakítással lehetséges. Alapvető feladatunk azt kutatni, hogy az alföldi rurális társadalom- és gazdaság-szerkezetben – a fenntartható fejlesztés kívánt elérése szempontjából –, melyek az egészséges, esetleg megújítható részletek. Ezek megerősödésétől, erősítésétől, illetve az előrevivő *új irányzatok meghonosításától függ* az Alföld falusi térségeinek sikereesebb jövője.

A *mezőgazdasági szerkezetváltás* tehát érzékenyen érinti az eltartóképességet. A magántulajdon dominanciájával a foglalkoztatási nehézségek nem csökkentek, csak megjelenítési helyük változott meg. A hazai termelőszövetkezetek korábban az előállított értékhez képest lényegesen nagyobb munkamennyiséget vettek igénybe, mint a fejlett

1. ÁBRA

A munkanélküliség adatai (1996. április 1.)
(Unemployment data [April 1996])

országokban. A most folyó alföldi agrár-szerkezetváltás, az önellátó gazdaságokon kívül természetesen termékszerkezet módosulást (egyszerűsödést) is eredményez, melynek eredményeként tovább csökkenhet itt az élől munka-igény.

Az Alföld mezőgazdaságában felerősödött kedvezőtlen – és kedvező – változások jelentékeny hatással vannak a régió településfejlődésére is. A magyar településfejlődés már a nyolcvanas években belépett a *viszonylagos dekoncentrációs szakaszba*, amelyre a kisvárosi, elővárosi (szuburbanizációs) településegységek fejlődése, a kisvárosi településállomány modernizációja a jellemző. A viszonylagos dekoncentrációs fejlődést azonban *megakasztotta* a rendszerváltás és az azt követő *gazdasági válság*. Ennek során nemcsak a távolsági ingázók kényszerültek vissza falusi lakóhelyeikre, hanem nagyon sok már városban megtelepedett, de ott egzisztenciáját elvesztő ember is visszatért szülőföldjére. A közelmúltban jelentkező kedvező makrogazdasági változások – reményeink szerint – *a magyar településfejlődésben is elindítanak pozitív változásokat*, azaz tovább folytatódik a *modern magyar urbanizáció* viszonylagos dekoncentrációs szakasza.

Az Alföld – és Északkelet-Magyarország – továbbra is jelentős fejlettségbeli hátrányban lesz Budapesthez és Nyugat-Magyarországhoz viszonyítva. Ugyanakkor a keleti országrészen belül is egy gyors polarizáció indul meg az elkövetkező mintegy két évtizedben, tehát a területi egyenlőtlenségek az Alföld különböző részei között tovább növekednek. A társadalmi-gazdasági fejlettségnek, illetve elmaradottságnak megfelelően az Alföldön a mozaikszerűség válik meghatározóvá.

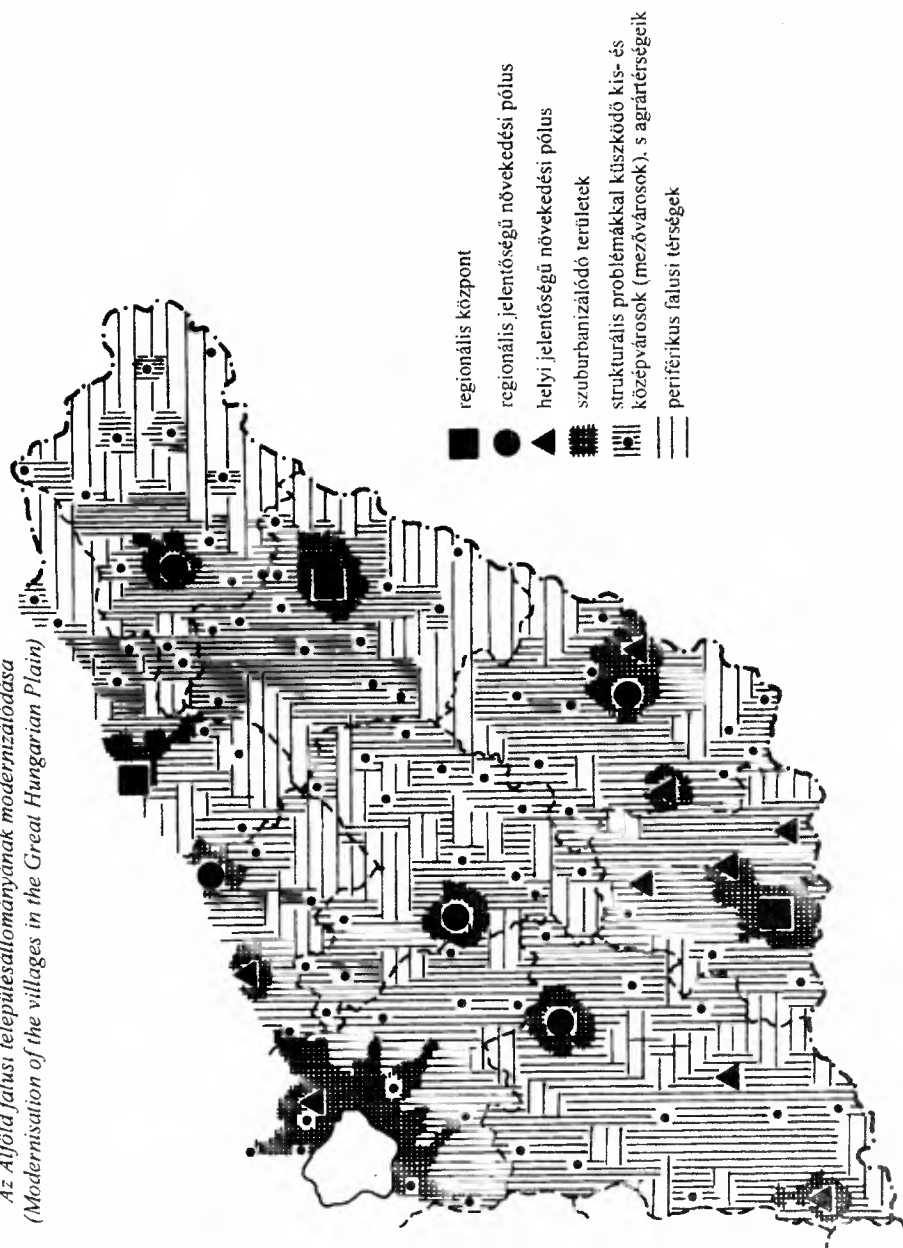
Az Alföldön ez a mozaikosság kevésbé jelenti majd azt, hogy dinamikus és depressziós térségek váltják egymást, hiszen kevés dinamikus térsége lesz az Alföldnek (pl. a Budapesti Agglomeráció ide eső része, néhány mezőgazdasági kistérség, rekreációs övezet), ez inkább azt jelenti, hogy a hanyatló vidéki térségek között szigetszerűen fejlődnek ki a modernizálódó városi agglomerációk (2. ábra).

A hátrányos helyzetű falusi térségek problémáinak terápiás javallatai között – véleményünk szerint – nagy súllyal kell, hogy szerepeljen a *vállalkozás-élénkítés*, az agrár-átalakulás jelenlegi és várhatóan elhúzódó nehéz időszakaiban akár egy fokozott és eredményes *állami „intervencionista” politika* révén is. Éppen a vállalkozás-élénkítő tevékenység elősegítése érdekében készült el egy széleskörű *kérdőíves szociálgeográfiai adatfelvétel*, amelynek segítségével azt vizsgáltuk, hogy *milyen lehetőségei vannak a mezőgazdasági vállalkozási formák gazdagításának, a vállalkozási kedv élénkítésének Kelet-Magyarország falusi térségeiben*.

A vizsgálat abból a természetszerű és nyilvánvaló feltevésből indult ki, hogy az *Alföld falusi társadalmá* az utóbbi években – már-már sokkszerűen – egy sor kellemetlen, az életet drasztikusan megnehezítő (*külső és negatív*) hatást volt *kénytelen elviselni*. Ezek között a keleti exportra kiépült *nagyipar termelés-csökkenése és az elavult felszereltségű vidéki telephelyek bezárása miatti elbocsátások*, s a gyorsan növekvő *munkanélküliség* kiemelkedő szerepet kapott. A gazdasági élet átalakulása, válsága miatt az *ipar*, ahogyan a közelmúltban, úgy a jövőben is jelentős munkaerő-kibocsátó lesz, s a *tercier ágazatok* jelentős munkaerő felvételére esetleg még évekig is várni kell. (Ez a várható fellendülés is elsősorban csak a fiatalabb és képzettebb, az átképzésre alkalmasabb rétegek számára jelent majd elhelyezkedést). A mezőgazdasági nagyüzemek gazdasági- és politikai válsága következtében *mindjobban szétszakadt az a falusi szociális védőháló*, amely a közelmúltig (pl. a tsz-mellékküzemági tevékenységen keresztül) Kelet-Magyarországon is nem elhanyagolható stabilizáló tényező volt a bőséges munkaerő-kínálat foglalkoztatása révén.

2. ÁBRA

Az Alföld falusi településállományának modernizálódása
(Modernisation of the villages in the Great Hungarian Plain)

Kutatásaink során bebizonyosodott, hogy az agrártevékenység önmagában *nem kínál végső megoldást* a falusi társadalmi-gazdasági, különösképpen a foglalkoztatási gondok megoldására, jóllehet feltűnően gyors a családi gazdaságok és a paraszti önellátó tevékenység térhódítása. A családi gazdaságok diverzifikációja még a nagyvárosok szomszédságában is ritka jelenség, ami első megközelítésben azt bizonyítja, hogy *nincs megfelelő fizetőképes kereslet* a mezőgazdasági termékek iránt. A kelet-magyarországi kutatások arra is felhívták a figyelmet, hogy az ország periferikus felében a *mezőgazdasági* tevékenység bővülése jelentős mértékben enyhítette az egyéb okokból (pl. az ipar leépülése miatt elsőként a *távolsági ingázókat*, majd a *bejárókat* sújtó elbocsátások nyomán) rohamosan növekvő *munkanélküliség* kedvezőtlen társadalmi-gazdasági hatásait. Ezek a pozitív hatások természetesen távolról sem képesek ellensúlyozni a tömeges munkanélküliség okozta gondokat.

A *kérdőíves felmérés tanúsága szerint társadalmi, politikai és gazdasági elbizonytalanodás* kerítette hatalmába a keleti országrész falusi népességét, ami a bezárkózást, mint ösztönös védekezést váltotta ki az emberekből. Legfájóbb számukra mégis a gazdasági rendszerváltással, az agrárátalakulással együttjáró *munkanélküliség*, ami véleményük szerint is a falvak lakosságát sújtja a leginkább.

Az Alföld mezőgazdaságát jellemző *értékesítési válság és a krónikus tökehiány bizonytalanságot és kilátástalan jövőképet eredményezett* a gazdálkodók egy részében. A mezőgazdasági termelőeszköz kereskedelemre vonatkozó adatok pedig már egyenesen arra utalnak, hogy a mezőgazdaság szinten tartásához szükséges eszközök, anyagok töredékét képesek csak értékesíteni a kereskedők. (Némi – igazából csak szerény – növekedés 1995 tavaszától figyelhető meg).

A *családi gazdaságok jövőjében* a megkérdezettek többsége mégis *bizik, bár nem meggyőzőek az indokaik* („mezőgazdasági termékekre mindig szükség lesz”, „dolgozni csak kell az embernek”, „legalább a család nem hal éhen” stb.). Adatközlőink úgy látják, hogy *a falusi (paraszti) életforma nyújtja (és nyújtotta) a legbiztosabb védelmet* a „külső” kedvezőtlen hatásokkal szemben. A városi nagyiparban 15–20 évet ledolgozók is az *autark parasztság visszaállítását tűzték célul maguk elé*. Hosszú távra biztonságot nyújtó, egyetlen *reális megélhetési stratégiának tartják az önellátást*. Ám könnyű belátni, hogy e mögött az alföldi falvak mély válsága, s a főként csak az *önellátásban, nem pedig a vállalkozások dinamikus fejlődésébe vetett hit és remény* húzódik meg.

Az *elmúlt évek válsága régi falusi tradíciókat erősített meg újfent*. Más szóval az önellátó parasztgazdaság restaurálása nagy tömegek számára ma az egyetlen reális cél.

A jövőben a mezőgazdasági piac fellendülésével azoknál a nagyobb családi gazdaságoknál lehet majd a termelés jelentős bővítésére számítani, amelyek már jelenleg is számottevő mértékű *árutermelést* folytatnak. Náluk van ugyanis továbbfejleszthető, bővíthető kapacitás, befektethető tőke, szerzési és értékesítési tapasztalat, valamint olyan emberi magatartás és értékrend, amely nem idegenedett el a mezőgazdaságtól. S természetesen ők rendelkeznek megfelelő személyes kapcsolatokkal is.

Végül az alföldi családi gazdaságok különböző típusaira vonatkozó vizsgálatok is alátámasztották előzetes feltételezésünket, hogy a *családi gazdaságként* megnevezett agrár-tevékenység messze *nem homogén jelenség*. Nem kezelhető az országosan mintegy hárommillióra becsült mezőgazdasági tevékenységet (is) folytató ember egyformán. Igaz, hogy a magyar háztartások 60%-ában van kisgazdaság, de ezek kétharmadában kizárólag csak az önellátás a cél (hobby- és házikertek). A maradék egyharmadnyi rész sem egységes, hiszen a teljes körű élelmiszer önellátásra berendezkedő, s csak melléke-

sen piacozó gazdaságoktól a kifejezett ártermelő modern vállalkozásokig igen változatos a kép.

A magyar agrárátalakulás az alapvető tendenciákat illetően azonos módon zajlik az egész országban. Társadalmi-gazdasági hatását illetően azonban ez a folyamat az Alföldön (az agrárágazat itteni meghatározó súlya miatt) mélyebb változásokat indukál.

Az elkövetkező évek *következetes agrárpolitikájának* nem a topográfiai és a társadalmi perifériára szorult hagyományos parasztgazdaságokat kell követendő példaként favorizálni, s az évtizedekkel ezelőtti „virágzó” paraszti állapotokat sem lehet már restaurálni. Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben az is bebizonyosodott, hogy a *családi gazdaságok* – a kisártermelés „stabil” jellemvonásai mellett – *mindig képesek voltak megfelelően gyorsan alkalmazkodni a lehetőségekhez, ami tehát a falusi társadalom jelentős részének rugalmasságát és innováció-érzékenységét bizonyítja.*

Az agrárpiacon nekilendülésével az új kihívásokra nem a mai paraszti zárványterületek (Délkelet-Nyírség, Bihari-térség, Cserehát), hanem a *nagygazdaságokkal eddig is szimbiózisban élt piacorientált családi vállalkozások lesznek képesek megfelelő választ adni.* A jövőben a *családi munkán alapuló, szűk profilú családi vállalkozások* jelenthetik majd az *agrártermelés bázisát.* Ezek a családi üzemek azonban továbbra sem nélkülözhetik az átalakuló szövetkezeteket. *Rugalmas és folyamatos átmenet szükséges,* elsősorban az agrártermelés jellegéből adódóan, amely az ellátás biztonsága miatt is egy bizonyos kontinuitást követel meg. *A piacgazdaságokban reális kényszer az innovációk keletkezése, terjedése, befogadása.* Kelet-Magyarország falvaiban egy megfelelően széles társadalmi csoport máris készen áll új agrártevékenység, új szervezetek, ismeretek és technológiák befogadására. A leendő magyar agrárkoncepciónak elsősorban ezt az agrárvállalkozói réteget kell megcélözni. A pozitív innovációs impulzusokra a kiterjedt alföldi régióban azonban egy darabig még minden bizonnyal várni kell.

Magyarországon az 1990-ben meglévő 36 ezer főfoglalkozású magángazdaság mellé egy-két év alatt újabb 50–60 ezer mezőgazdasági vállalkozás jelent meg, s természetesen több százezres maradt azoknak a kisgazdaságoknak a száma is, amelyek kényszerből, jövedelem-kiegészítésként, kedvtelésből folytatnak mezőgazdasági tevékenységet.

A jövő kilátásait javító körülmény, hogy sokat *változott mára, a nem paraszti társadalmi csoportoknak az agrárvállalkozásokhoz fűződő viszonya is.* az 1993-as év második felében felvett kérdőíveinkben például az egyetemest/főiskolát végzett agrárkeresők 32%-a, az alacsonyabb képzettségű agrárvállalkozásúak 91%-a tervezte azt, hogy földet igényel kárpótlási jegyére. 1994 első felében beérkezett kérdőívek szerint viszont a felsőfokú végzettségűeknek már 56%-a gondolt termőföld igénylésre, az alacsonyabb képzettségűeknek pedig már csak 41%-a. A földet bérelni szándékozók esetében ugyanígy a felsőfokú végzettségűeknél 21%-ról 42%-ra emelkedett az arány, míg az alacsonyabb képzettségű agrárvállalkozóknál 18%-ról 11%-ra csökkent. Az adatok az agrárértelmiség fokozódó vállalkozási szándékát tükrözik.

A ma látható *üzemi struktúra* természetesen csak induló állapotként fogható föl. A piaci, jövedelmezőségi, finanszírozási lehetőségtől függően a termelőszövetkezetek további „olvadása”, s a magánvállalkozások szaporodása megállíthatatlan folyamatnak tűnik. Mindezt természetesen a piaci versenyképesség fogja szabályozni. Ezért a *decentralizációs törekvéseket* azonnal követni fogja a versenyképes méretekre törő *koncentráció* is.

Figyelembe véve az 1991–93-ban elmaradt beruházásokat, a racionális birtokszerkezet kialakulását elősegíteni hivatott földforgalmat, a kölcsöntőke arányának némi visszaszorítását, valamint a fenti strukturális változásokkal óhatatlanul felmerülő 1993-95. évi

beruházási szükségleteket is, első közelítő becslésre a mezőgazdaság középtávon jelentkező beruházási forrásigénye 200 Mrd Ft körüli összegre tehető. Az agrárpolitika második súlyponti feladata tehát, hogy ösztönözze a fenti strukturális átalakulást, s olyan feltételrendszert alakítson ki, amelyben előteremthetők az ehhez szükséges pénzügyi források.

A hazai piac és a jövedelemtermelő-képesség drámai zsugorodása különösen nagy veszélyekkel fenyegeti a tipikusan agrártérségek – így mindenekelőtt az Alföld népességét. Számukra a termelés és az értékesítés nagysága nem elvi, nem is költségvetési, hanem – más alternatív megélhetési lehetőségek híján – létkérdés.

Napjainkban a gazdasági szerkezetváltás legfőbb ösztönzője a tulajdoni rendszer átalakulása. A 90-es évek közepétől a magyar mezőgazdaság egészében már meghatározó szerepet fog játszani a magántulajdon. Az agrárnépesség ugyanakkor társadalmilag széttagolt és feszültségekkel telített lesz.

Az előrelépést erősen hátráltatja többek között a földpiac csaknem teljes hiánya, az alacsony földárak és a földtől fizikailag elszakadt tulajdonosok magas aránya. A földtulajdonhoz jutó örökösök tulajdonosi érzése, gondolkodásmódja nélkülözi a földszeretet érzelmi töltését. Ezt jelzi a földet eladni szándékozók nagy száma és a föld iránti alacsony kereslet. E téren módosulást a bérlők színrelépése hozhat, bár a jövedelmezőségi viszonyok ma még nem kedveznek a bérleti rendszernek. Az ezredfordulóig mindenesetre erőteljesebb lesz a *tulajdonosok és a használok elkülönülése*.

Általános tendencia, hogy a kárpótlás következtében kialakuló *törpebirtokrendszer* hatásai ma még nem láthatóak tisztán. A tulajdonosok kezét megköti az öt évre szóló művelési kötelezettség, és még *nem stabilizálódott a tulajdonosi kör és a birtoknagyság*. A tulajdonosok egy része *kényszervállalkozó*, tehát *nem árutermelő*. A egykor legnagyobb foglalkoztatók, az átalakuló szövetkezetek földterületei jelentősen összezsugorodtak, gazdálkodásukat biztos jövőt nem jelentő bérelt területeken folytatják. A termelés egyre inkább a magángazdák „feladata” lesz, de egyelőre teljes mértékben hiányoznak a *termelő-kereskedelmi integrációk*.

A tulajdonviszonyok részben még ma is tartó átrendeződése közepette az agrárnépesség megosztott abban a kérdésben, hogy milyen *szervezeti feltételek* mellett kíván: gazdálkodni és abban is, hogy *főfoglalkozásként* vagy *melléktevékenységként*, *részmunkaidőben kíván-e gazdálkodni*. A gazdálkodás formájára vonatkozóan bizonyosra vehető, hogy az alábbi *három jellemző fő típus* lesz megtalálható – persze eltérő súllyal – a falusi településeken:

- a *nagyüzem* (a volt szövetkezetek bázisán alapulva, nagytömegű árutermelés);
- az *árutermelő (családi) magángazdaság*;
- *részmunkaidős kisgazdaság* (tevékenysége az önellátástól a szűk specializáción alapuló árutermelésig terjedhet).

Az új agrárvállalkozók jelentős száma azzal is magyarázható, hogy az *elmúlt évtizedek gyors foglalkozási átrétegződése nem volt teljes és tökéletes*. A falusi lakások megtartása, a rokon kapcsolatok ápolása, a szerény és nem elégséges ipari fizetések miatt mindvégig jelentős kereset-kiegészítést biztosító „*második (agrár) gazdaság*” megléte egy *félparaszti állapotot tartott életben*, amelyből viszonylag könnyen „*visszarétegződött*” az *ipari munkahelyén feleslegessé vált egyén*.

Természetesen egy önmagát modernnek tekintő társadalomban mindenképpen *elképzelhetetlen* az, hogy a keresők 20–25%-a (az Alföldön 30–40%-a) az agrárgazdaságban dolgozzon. A közelmúltban kialakult (vagy éppen napjainkban kialakuló) helyzet *szükségképpen ideiglenesnek tekinthető*.

Néhány új agrárvállalkozó talán sikeres lehet, de ők a törpe kisebbséget jelenthetik a jövő magyar mezőgazdaságában. A gazdálkodók zöme az évtizedek óta családi gazdaságot, üzemeteltők közül fog kikerülni, akiknél a szakmai ismeret megfelelő személyes ismeretségi körrel és kiépített kapcsolatokkal párosul. A ma működő családi gazdaságok egy része is ki tudja majd elégíteni a hazai és (reményeink szerinti) külpiazi igényeket. Ezek lesznek azok a középzemek, vállalkozói gazdaságok, amelyek a piaci lehetőségekre és a családi munkaerőre épülnek. Itt már nélkülözhetetlen lesz a korszerű technológia, a fejlettebb infrastruktúra és a jó szervezethez. A Kelet-Magyarországon vizsgált agrárvállalkozók közül erre ma még mindössze csak 9–10% esetében látunk lehetőséget.

Ilyen körülmények között az Alföldön a családi gazdaságok terén – már a közeljövőben – valószínűsíthető egy gyors koncentrációs folyamat beindulása. Szerencsés esetben ez talán majd egybeesik azzal, hogy a gazdaság egyéb szektorai – főleg pedig a tercier ágazatok – munkaerőigénnyel jelentkeznek. Ebben az esetben ugyanis biztosra vehető, hogy az új falusi vállalkozók (kényszervállalkozók) zöme felhagy az egyébként is csak vegetálást biztosító mezőgazdasági tevékenységével.

Nem kétséges, hogy Magyarország kiterjedt agrártérsegeiben a foglalkoztatási gondok enyhítésében a mezőgazdaság viszonylagosan alacsony tőkebefektetési igényével az egyik kitörési pont lehet. Le kell szögezni azonban, hogy a mezőgazdaság önmagában nem tud a helyi, térségi gazdaság dinamizáló erejévé válni. Szerepe azonban stabilizáló lehet és kiegyensúlyozó abban az értelemben, hogy piacot nyújt a helyi munkaerőnek, a térségi feldolgozóiparnak, olcsó élelmiszert kínál a lakosságnak. Arányos hányadot vállal a társadalmi terhekből (pl. környezetvédelem) és a szociális gondok megoldásából.

Amíg a kibontakozás és fellendülés oly annyira várt jelei számottevő mértékben megmutatkoznak, addig is szembe kell nézni a ma még lehangelő valósággal: az alföldi megyék-régiók jelenleg is az ország leghátrányosabb tájegységei-régiói közé tartoznak. Kényszerűen megszabadulva a rendszeres jövedelmet biztosító városi vagy falusi (tsz) állandó munkahelyektől, az immár „csak” kisvállalkozóvá vált paraszti népesség még szorultabb helyzetbe került, mint a 60-as és 70-es években. Tőkehiánnyal és értékesítési gondokkal küszködve, megfelelő agrártámogatás és piac hiányában, a földterülettel rendelkező mezőgazdasági vállalkozó eleve vert helyzetben van az Alföld jelentős részén. Az igazi „kitörés” várhatóan csak keveseknek adatik majd meg. Egyre többen kerülhetnek rövid időn belül a társadalmi-gazdasági élet periferiájára. Mindez pedig a keleti országrész kiterjedt területeinek a társadalmi, egyszersmind a területi léptékű leszakadáshoz vezethet, és egy később már nem, vagy csak óriási nehézségek árán visszafordítható folyamat felgyorsítója lehet.

Számos jel mutat arra, hogy a fenntartható fejlődés és a hanyatlás kombinációja fog érvényesülni az alföldi periferiákon. A válság várhatóan kistérségi léptékű marad, elzárt falusias területeket érint majd tartósan. Ezeket a szigethelyzetbe kerülő területeket ugyanis minden bizonnyal modern extenzív nagyüzemek fogják majd közre, amelyek külterjes termékszerkezete alig gyakorol pozitív hatást az önellátásra kényszerült falvakra. A külterjes nagyüzemi gabonatermesztő és állattenyésztő gazdaságok, kiegészülve az erdő- és vízgazdálkodással, a falusi túrizmussal, valamint a jelentős természet- és környezetvédelmi tartaléktérületek révén az Alföld gazdaságilag virágzó agrárterületei, a fenntartható fejlődés sikeres megvalósítói lehetnek.

Ma még kérdéses az, hogy az Alföldnek mekkora részét foglalják el ezek a modern szerkezetű, de kicsiny eltartóképességű térségek, s mekkora hányadot tesznek ki a hanyatló és alacsony életszínvonalat biztosító, fejlődésükben megrekedt falusi térségek. Természetesen a hazai és a reménybeli külföldi igények kielégítése érdekében az inten-

zív mezőgazdaságot folytató vidéki körzetek is a gyors fejlődés útjára léphetnek. Ezek fejlett, modern szerkezetű, s jelentős agrár-népsűrűségű vidékek lesznek. *Kiterjedésük azonban nagymértékben függ majd a hazai és a nemzetközi keresletről.*

A jövőt illetően további biztató jel – mint azt az elmúlt évtizedekben tapasztaltuk, hogy a családi (háztáji) gazdaságok, a falusi társadalom egy részének rugalmasságát és innovációérzékenységét bizonyítva, mindig képesek voltak meglepően gyorsan alkalmazkodni a lehetőségekhez. Az agrárpiacon új kihívásaira tehát nem a paraszti zárványterületek, hanem a nagygazdaságokkal eddig is szimbiózisban élt piacorientált családi gazdaságok lesznek képesek megfelelő választ adni. A rendszerváltás után elsősorban a családi munkán alapuló, szűk profilú (családi) vállalkozások jelent(het)ik az *alföldi agrártermelés bázisát*. A jövő igazi nagy kérdése mégis csak az, hogy mi lesz az Alföldön az új keletű társadalmi-gazdasági fejlődés által „feleslegessé” tett falusi százazrekkel?

Irodalom

- Baranyi B. (1994) A vállalkozás-élénkítés szerepe az Alföld mezőgazdaságában. Felzárkózás vagy lemaradás. In: *A vállalkozás-élénkítés agroökonomiai, szociológiai és szociálgeográfiai problémái hátrányos helyzetű térségekben*. (1745. sz. OTKA kutatási téma.) (Szerk.: Süli-Zakar I.) KLTE Társadalomföldrajzi Tan-szék. Debrecen, 7–16. o.
- Baranyi B. (1985) *A Tiszántúl átalakuló társadalma 1945–1978*. (A társadalmi átrétegződés fő folyamatai és történeti összefüggései) Akadémiai Kiadó, Budapest, 175–196. o.
- Baranyi B.–Süli-Zakar I. (1995) A vállalkozás-élénkítés szerepe az Alföld mező-gazdaságában, különös tekintettel a falusi vállalkozások jövőjére. In: *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. Falukonferencia III. (Szerk.: Kovács T.) MTA RKK, Pécs, 159–167. o.
- Andorka R.–Harcza I. (1982) A községi népesség társadalom-statisztikai leírása. In: *A falu a mai magyar társadalomban*. (Szerk.: Vágvolgyi A.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 179–236. o.
- Burgén Gimes. A. (1992) *A világ mezőgazdasága*. Gazdaságföldrajzi áttekintés. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest, 243 o.
- Csete L. (1992) Az egyéni magángazdálkodók kilátása Magyarországon. In: *Az egyéni magángazdaságok szerepe és esélyei Magyarországon*. (A kompolti tanácskozás anyagai.) Kompol, 3–31. o.
- Bóhm A. (1991) A hátrányos helyzetű térségek helyi társadalmának néhány időszzerű vonása. In: *Válságtér-ségek Magyarországon*. (Szerk.: Lackó L.) Budapest, 67–70. o.
- Dövényi Z.–Tolnai Gy. (1991) A falusi munkanélküliség néhány kérdése Magyarországon. In: *Válság és kiút. Falukonferencia*. (Szerk.: Kovács T.) MTA RKK, Pécs, 102–108. o.
- Enyedi Gy.–Rechnitzer J. (1987) Az innovációk térbeli terjedése a magyar mezőgazdaságban. *Tér és társada-lom*, 1–2. 31–48. o.
- Fehér A. (1990) A vállalaton belüli vállalkozások és a privatizáció a mezőgazdaságban. *Gazdálkodás*, 10. 1–6. o.
- Fehér A. (1992) Magángazdaságok esélyei elmaradott agrártérségekben. In: *Az egyéni magángazdaságok szerepe és esélyei Magyarországon* (A kompolti tanácskozás anyagai.) Kompol, 3–31. o.
- Illés I. (1993) Az Alföld rövid távú területfejlesztési koncepciója. (Tervezet) Alföld Kutatási Program XI. kötete. (Kézirat) MTA RKK Alföld Projekt Programiroda, Kecskemét, 97 o.
- Kopátsy S. (1983) *Hiánycikk: a vállalkozás*. Mezőgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 280 o.
- Kopátsy S. (1991) Nagyüzem Kisbirtok Farmergazdaság. *Társadalmi Szemle*, 11. 24–34. o.
- Laky T. (1984) Mítoszok és valóság. Kisvállalkozások Magyarországon. *Valóság*, 1. 1–17. o.
- Nemes Nagy J. (1991) A válság területi tényezői. In: *Válságtér-ségek Magyarországon*. (Szerk.: Lackó L.) Budapest, 95–98. o.
- Nemes Nagy J. – Ruttkay É. (1989) *A második gazdaság földrajza*. OT Tervgazdasági Intézete, Budapest, 172. o.
- Pomázi I. (1988) A kisvállalkozások elterjedésének területi egyenlőtlenségei Magyarországon. *Földrajzi Értesítő*, 1–4. 179–191. o.
- Rechnitzer J. (1991) Szempontok az innovációk terjedésének tanulmányozásában. In: *Tér-Idő-Társadalom* (Huszzonegy tanulmány Enyedi Gy.-nek). (Szerk.: Tóth J.) MTA RKK Pécs, 48–62. o.
- Romány P. (1991) „Magyar út” és a jövő képe mezőgazdaságunkban. *Társadalmi Szemle*, 11. 13–23. o.

- Süli-Zakar I. (1991) Az Alföld periferikus területei. In: *Tisza klub füzetek I. Az Alföld jelene és jövője.* (Szerk.: Rakonczai J.) Békéscsaba, 36–38. o.
- Süli-Zakar I. (1992) A mezőgazdasági kisvállalkozások szociálgeográfiai hatásai Kelet- Magyarországon I–II. *Comitatus*, 4, 5. 35–38 és 19–23. o.
- Süli-Zakar I. (1992) Falusi agrárvállalkozások szociálgeográfiai vizsgálata Kelet-Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 1. 5–20. o.
- Süli-Zakar I. (1993) A munkanélküliség és az új agrárvállalkozások társadalomföldrajzi vizsgálata a Borsodi Iparvidék falvaiban. In: *Borsodi Földrajzi Évkönyv IX.* (Szerk.: Simon I.) Miskolc, 25–32. o.
- Süli-Zakar I. (1994) Kisvállalkozók és kisvállalkozások az Alföld átalakuló mezőgazdaságában. In: *A vállalkozás-élenkítés agroökonómiai, szociológiai és szociálgeográfiai problémái hátrányos helyzetű térségekben* (1745. sz. OTKA kutatási téma.) Szerk.: Süli-Zakar I., KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék. Debrecen, 17–37. o.
- Szaló P. (1991) Válságtérsegek a területi politikában. In: *Válságtérsegek Magyarországon.* (Szerk.: Lackó L.) Budapest, 27–32. o.
- Vágvolgyi A. (1982) A falusi életkörülmények főbb típusai. In: *A falu a mai magyar társadalomban.* (Szerk.: Vágvolgyi A.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 91–178. o.
- Vince J. (1991) Egyes speciális pénzügyi alapok felhasználásának tapasztalatai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. In: *Válságtérsegek Magyarországon.* (Szerk.: Lackó L.) Budapest, 35–50. o.

THE FUTURE OF AGRICULTURE, OR THE CHANCES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

ISTVÁN SÜLI-ZAKAR – BÉLA BARANYI

It is becoming more and more evident by now that the real losers of the process of relative economic and social deconcentration, starting after the systemic change, are the rural areas in the Great Plain. The decline of the villages outside urban agglomerations and dynamic spatial structural axes is almost unavoidable, as the future of the villages that only rely upon agriculture is very uncertain. Village houses in Hungary have small courts, which does not meet the demand of modern agriculture. It is expected thus that the dynamic centres of the Hungarian agriculture will be the farms and manors newly built on medium size and large estates, or the farms “inherited” from the agricultural co-operatives. Of course regions where self-sustaining small homesteads are dominant will exist for a long time, but their inhabitants will probably have a very low living standard.

– The most hopeless in the Great Plain is the situation of the large rural regions along the borders. Here we can find counties the larger part of which – together with their county centres – were given to Romania and Ukraine after World War I and only the smaller part of them remained in Hungary. The rural regions situated here had taken an active part in the geographical division of labour of the historical Hungary, although with varying weight, and their economic life (agricultural production) was mainly connected to the large market centres of the market line on the brink of the Great Plain (Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Munkács, Ungvár). The borders drawn by the Treaty of Trianon tore these integrated regional units of the economic life apart, leaving these rural areas without urban centres and consumer markets.

– The practice of regional development in the past few decades promoted the centralisation of capital and labour force. This investment policy hardly paid any attention to the development of areas with marginal location, because it focused on the develop-

ment of a few towns and spent most of its resources on them. The available resources only enabled the rapid development of selected centres (mainly county seats), at the same time, for conceptual reasons and because of the features of the capital-distributing mechanism, the development of the centres of slighter significance was strongly restricted, and the “basic” settlements were practically damned for a decline. The changing economic policy accelerated concentration in the Great Plain, too, and the centralised development resulted in an increase in the differences within the counties. Because of this, large rural regions along the borders got into a crisis situation (e.g. Middle Tisza Region, the Sárrét area, Tiszazug, Bodrogeköz, Taktaköz).

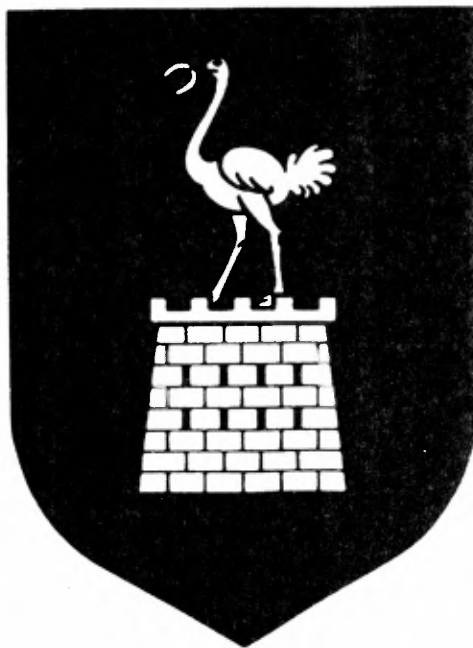
The fundamental structural and organisational transition, concomitant with the systemic change in economy, did not improve the situation, either. It is no wonder thus that large agricultural regions in the Great Plain, primarily the rural regions situated along the borders of Hungary or the county borders, will find extreme difficulties in getting out of the long-lasting process of impoverishment and they will only be able to do so with significant help from the outside.

Translated by Zoltán Raffay

ÁTALAKULÁS

VAS MEGYÉBEN

TÉNYEK – ESÉLYEK

1996.

Átalakulás Vas megyében. Tények – esélyek.

Szerk.: Csapó T., MTA Regionális Kutatások Központja, 1997. 424 o.

A könyv Vas megyének a rendszerváltás napjainkig terjed legfontosabb társadalmi és gazdasági folyamatait mutatja be.

A könyv az MTA RKK Könyvtárában (7601 Pécs, Pf. 199) rendelhető meg.

Ára 980,- Ft

PEST MEGYEI KÖZELKÉPEK A SZÖVETKEZETI ÁTALAKULÁSRÓL*

(Portraits from Pest county during the transformation
of the co-operatives)

BIHARI ZSUZSANNA – KOVÁCS KATALIN
– VÁRADI MONIKA

Bevezetés

Tanulmányunkban 1993 és 1996 között végzett, a mezőgazdasági szövetkezetek átalakulásának nyomon követését célzó kutatásaink eredményeit tesszük közzé. Három Pest megyei kistérségben folytak ezek a vizsgálatok, amelyek többek között a helyi körülmények, a gazdaságföldrajzi helyzet hatását, az ebből fakadó megoldási variációkat és azokat a következményeket voltak hivatva feltárni, amelyek az adott térségek agrár-gazdaságában üzemszervezeti vonatkozásban tettenérhetők. Negyven szövetkezetből harmincban egy-egy interjút készítettünk az elnökkel vagy annak megbízottjával illetve a gazdálkodásra és az átalakulásra vonatkozó dokumentumokat gyűjtöttünk, tíz volt szövetkezetben nyomon követtük az átalakulás folyamatát 1996 tavaszáig.

A Pilis–Budai-hegyvidék, ezen belül a Zsámbéki-medence szövetkezetei- nek átalakulása

Pest megye mezőgazdálkodó szövetkezetei és gazdasági társaságai közül kétségtelenül a Pilis–Budai-hegyvidéken működő szervezetek voltak a legkedvezőbb helyzetben az átalakulás éveiben, amit az is jelez, hogy a gazdálkodóknak itt sikerült a legtöbb munkahelyet megőrizniük: az 1994. évi foglalkoztatottak az 1990. évi létszám 49,6%-át jelentették.¹

Kiemelkedő a térségben működő szövetkezetek és társaságok *export árbevétele* a nettó árbevételhez viszonyítva: 1994-ben az országos átlag (7,6%) több mint kétszeresét jelentő Pest megyei átlagot (16,9%) is majd 10%-kal haladta meg a Pilis–Budai-hegyvidék mezőgazdasági szervezeteinek export árbevétel aránya (26,4%). Ebből a térségből származott a Pest megyei mezőgazdálkodók export árbevételének 82%-a, s az itt dolgozó szervezetek befizetései a megyei *adóbevételek* felét adták az *összes eszközérték* alig több, mint felével (52%). Nemhogy csökkent volna, hanem növekedett a térség mezőgazdasági szervezeteinek *nettó árbevétele* (1990-hez viszonyítva az 1994-es

* Kutatásainkat az OTKA T018541 és az OKTK 742/94 támogatta, Kovács Katalin vezette.

érték 114,7%, míg a megyei átlag csupán 59,6%), igaz, azon az áron, hogy ebben a tájörzetben a legnagyobb arányú, 29,2% a rövid lejáratú kötelezettségek aránya az eszközértékhez viszonyítva. Az adózott veszteség a mérleg főösszegéhez képest a második legkisebb a tájörzetek között: -4,4%. Az átalakulást a nagyfokú szervezeti szétterjedés jellemzi: itt a legmagasabb, 293% a szervezetek számának gyarapodása 1990 és 1994 között. (A megyei átlag 258%, az országos átlag 201%)

Nyilvánvalóan szerepet játszik a mutatók ilyen alakulásában, hogy a szóban forgó mikrorégió a tartós állami többségi tulajdonban maradó Herceghalmi Rt. továbbá a Sasad Rt., az Óbuda és a Rozmaring szövetkezet felségterülete, s hogy mellettük olyan, Pest megyében kivételesen jó termőhelyi és gazdaságföldrajzi adottságú térségek tartoznak ide, mint a Zsámbéki medence és a Benta völgye.

Két „anyaszövetkezet” utódszervezeteinek sorsát kísértük figyelemmel az elmúlt három évben: az 1992-ig pátyi központú „Zsámbéki Medence” és a töki „Egyetértés” szövetkezetét. A két szövetkezet nyolc község határában gazdálkodott.

A 'Zsámbéki Medence' tagsága úgy döntött, hogy szétválást kezdeményez és újraalapítja az egyesítések előtti faluszövetkezeteket. Következésképpen három, ún. új típusú, azaz hagyományos ágazati rendszerben, központi irányítással működő szövetkezet keletkezett Pátyon, Zsámbékon és Biatorbágyon.

Csoportos kiválásra egyik szövetkezetben sem került sor, és az egyéni kiválások aránya sem volt nagymérvű. Egyik településen sem jelentős az egyéni gazdálkodók száma: Zsámbékon öt-nyolc, Pátyon mindössze egy-két főállású gazdálkodó, Biatorbágyon tizenkét fő él a mezőgazdaságból. Az egyéni gazdálkodók többsége javakorabeli férfi, aki paraszti családból származik és a kárpótlási folyamat révén földhöz jutott, de a mezőgazdasági munkához legfeljebb állattartóként (Biatorbágy), kerttulajdonosként (Zsámbék) volt köze. Többen nem is voltak tsz-tagok, hanem budapesti vagy helyi ipari üzemekben dolgoztak, ők külső üzletrésztulajdonosként szövetkezeti tagokkal vagyencsoportot(cskát) alkotva vitték ki termelőeszközöket az átalakuláskor, így teremtették meg ezzel az önálló gazdálkodás alapfeltételeit.

A szövetkezetek tevékenységszerkezete az anyaszövetkezethez mérten jelentősen megváltozott: az ipari és szolgáltató ágazatok leépítése után mindhárom gazdálkodó szervezetben a mezőgazdálkodás vált domináns tevékenységgé. A legtöbb aktív dolgozót a pátyi szövetkezet foglalkoztatja. A legkisebb (57 fő) az aktív foglalkoztatottak létszáma a növénytermesztésből s valamicske kertészetből élő biatorbágyi szövetkezetben, az is igaz azonban, hogy tevékenységük volumene (művelt terület 1083 ha) és az örökölt eszközérték is a legkisebb. A pátyi szövetkezet műveli a legnagyobb területet (1634 ha, 270 állományos szarvasmarhatelepet üzemeltet), itt a legmagasabb az átalakulás előtti időkből áthozott eszközérték, a biatorbágyi háromszorosa.

A három utódszervezet közül kettő csekély nyereséggel dolgozik, a pátyi veszteségesen gazdálkodott az elmúlt években. Ez részint annak következménye, hogy a legnagyobb vagyonértékkel együtt a legnagyobb adósságterhet is ez a szövetkezet örökölte; nagyobbrészt viszont az az oka, hogy a pátyiakat nyomta/nyomja a volt szövetkezeti központ földuzzasztott létszáma, a viszonylag nagy számú adminisztratív munkaerő súlya, mint ahogy itt a legerősebb a fizikai munkakörökben megmutatkozó túlfoglalkoztatottság fenntartására irányuló helyi nyomás is. 1992-ben a létszám 274 fő volt, s ezt minden igekezet ellenére 1995 végére is csak 104 főre sikerült csökkenteni; a leépítés (felmondás, előnyugdíjazás, elbocsátás) költségei 35 millió forintba rúgnak. Noha ez a létszám is magas, a szövetkezet vezetése úgy döntött, hogy nem bocsátanak el több dolgozót.

Az általunk tanulmányozott szövetkezetekhez képest a három szóbanforgó szövetkezet *stabilitásával illetve a szociális gondoskodás viszonylag nagy arányával tűnik ki*. A zsámbéki szövetkezet a legbőkezőbb ebben a tekintetben: itt az alapszabályban rögzítettek a szociális juttatások körét. Az eseti (születési, házassági, beiskolázási, temetési) segélyek mellett az aktív és nyugdíjas tagoknak, a szövetkezet alkalmazottainak „automatikusan”, és az osztalékon felül járó évi 5000 Ft juttatás érdemel figyelmet. Szervezeti változások nemigen történtek 1992 óta; mindhárom új típusú szövetkezetet a lassú fogyás jellemzi. Ebből következően a kívülálló üzletrészesének felvásárlása éppen hogy megindult, mértéke elenyésző. A szövetkezetek stabilitásában kétségtelenül jelentős szerepe van a föld kiugróan jó minőségének, a kedvező éghajlatnak, s ennek folyamánaként a szántóföldi növénytermesztés kiegyensúlyozott eredményeinek, a termények biztos piacának. A nyugalom és bőkezűség forrását azonban mindennekelőtt *ingatlanadásokból* biztosítják a szövetkezetek, mint ahogyan a viszonylag békés szétválásnak is jelentős (akkor még lehetséges) földértékesítések szolgáltattak hátteret.

A tőki „Egyetértés” holdinggá alakult. A tevékenységeket, jórészt a növekvő likviditási válság következtében már 1991-ben kft.-kbe szervezték, így az alaptevékenység (növénytermesztés, kertészet és állattenyésztés) is külön szervezeti egységhez került. Ebben a szövetkezetben sokkal több gond kísérte az átalakulást, mint a „Zsámbéki Medencében”, igaz, induló pozíciójuk is rosszabb volt: a vagyont 1992-ben 48,5%-os tartozás terhelte. A szövetkezet a csődbejelentést sem kerülhette el, de végül sikeresen meg egyezett a hitelezőkkel, s a holding likviditási egyensúlya 1994-re helyreállt. A néhány egyéni kiváló mellett a kft.-vé szerveződött ipari tevékenységek is leváltak a szövetkezetről: a kiválás a tagság 22,4%-át és a vagyont 31%-át érintette.

A mezőgazdasági tevékenységet folytató magánvállalkozókra ugyanaz jellemző, mint a „Zsámbéki Medence” magángazdaira: gazdacsaládból származó, általában középkorú férfiakra van szó, akiknek egy része a szövetkezetből vált ki, másik része a budapesti iparban dolgozott, most „újrakezdő”. Egy csoportos kiváló által alapított új szövetkezet végeredményben három család vállalkozásának tekinthető. Ez a vállalkozás távolról sem az alapításkor megfogalmazott célok értelmében működik: miközben a vagyont működtető egyéni vállalkozóként (is) dolgoznak és használják a közösen kihozott gépeket, fokozatosan felélik a kivitt vagyont.

A jogutód szövetkezetben a foglalkoztatottak száma jelentős mértékben lepadt: az 1990. évi 664 foglalkoztatotthoz képest 1995-ben 90 fő aktív dolgozója volt a szövetkezetnek (értse a holdingot és a szervezeti körébe tartozó két gazdasági társaságot összesen). Szemben a „Zsámbéki Medence” utódszövetkezeteivel, a tőkiek folyvást a szervezet racionalizálásán fáradoznak; ez, és az egyes tulajdonosi csoportok érdekei által meghatározott erőviszonyok döntötték/döntik el a változások alakulásának irányait. (1992–94-ben például háromszor is megváltozott a szövetkezet részesedése a vagyont működtető mezőgazdasági kft. törzstőkéjében (88,5 majd 94%), a véglegesen kialakuló 94%-os részesedést a kft. tulajdonosai – jószerivel az összes alkalmazott – azzal kompenzálták, hogy az osztalékból való részesedésben, és fontos döntésekben szavazatuk nyolczorosan számít.)

Ez a szövetkezet nyereségesen gazdálkodik, 1993–94-ben osztalékot is fizetett az üzletrész-tulajdonosoknak. 1995-ben azonban egy új rendszert vezettek be, amely arra hivatott, hogy az üzletrészek koncentrációját, a kívülálló üzletrésztulajdonosok és a nyugdíjasok számának csökkenését elérje, és az egy tag egy szavazat elvet hosszabb távon felszámolja: 80%-on „felvásárolják” a nyugdíjasok üzletrészeit, amelynek ellenértékét azonban nem egy összegben, hanem életjáradék formájában havonta kézbesítik az

érintetteknek. Ezzel párhuzamosan a legtöbb tagsági viszonyukat is megszüntették; kérésre kézhez kapták 40 ezer forint értékű tagi részjegyüket. Ugyanakkor folyamatosan zajlik a kívülálló üzletreszének felvásárlása az aktív tagok által. (Ebben a szövetkezetben az SZMSZ rögzíti az „üzletresz-börze” működését.) Miként a „Zsámbéki Medence” utódszövetkezeteiben a szociális juttatások és a béke fedezetét, úgy itt is az *ingatlanértékesítések* fejében befolyt összegek szolgáltatják az üzletreszkivásárlások (illetve ezt megelőzően az osztalékfizetés) forrását. *A vagyonfelélés Tökön is folyamatos.*

A Duna-völgye szövetkezeteinek átalakulása

Éppen ellenkező előjellel tűnik ki a kistérségek sorában *a részben a budapesti agglomerációhoz tartozó Duna-völgye mikrotérség.* Az ipari ágazatok megszűnésével illetve önállósodásával párhuzamosan itt a legnagyobb arányú a *foglalkoztatás* visszaesése: 1994-re az 1990. évi aktív dolgozói létszám 90%-át bocsátották el az itt gazdálkodók. (Az átalakulás előtt ebben a körzetben volt a legmagasabb, 79% az ipari árbevétel aránya a mezőgazdasági szervezetek körében.) Ugyanilyen arányban csökkent a mezőgazdaságban tevékenykedő gazdasági társaságok és szövetkezetek *nettó árbevétele* (80%-os csökkenés). Az *export árbevétel* a nettó árbevételhez képest a második legalacsonyabb értéket (2,2%) mutatja a megyében. Ugyancsak utolsó előtti helyezést ért el a Duna-völgye tájörzet az *adózott veszteség* eszközállományhoz mért hányada tekintetében. A termelés rohamos szűkülésével magyarázható, hogy itt a legalacsonyabb a szervezetek *rövidhitel tartozása* (16,7%). Az adatok szerint a *szervezeti átalakulást* sokkal szerényebb mértékű aprózódás jellemzi, mint a kedvezőbb helyzetű Pilis-Budai-hegyvidéken: az adózó szervezetek számának gyarapodása 1990. és 1994. között mindössze 224%.

A „közelkép” mást mutat. Ebben a mikrotérségben talákoztunk a legtöbb olyan gazdasági társasággal, amelyek az anyaszövetkezetektől függetlenül működtek, akár szövetkezeti formában, akár korlátolt felelősségű társaságként. Egyáltalán: a kistérségben gazdálkodó szervezetek leginkább szembeötlő sajátossága a *rugalmasság; az éppen kedvező adózási szabályokat követő, és a változó gazdálkodási feltételekhez igazodó mozgás, folyamatos átalakulás, amely a statisztikai adatgyűjtés és értelmezés jelenlegi helyzetében nem regisztrálható.* Olyannyira így van ez, hogy számos utódszervezetben átmenetileg, vagy még manapság is, kettős szervezetet hoztak létre: 1992-ben, teljes szétválás után, az üzletresztulajdonosok holding szövetkezeteit (a továbbiakban „tulajdonosi holding”) alakították meg, amelyek eszközállományát azonban egy-egy gazdasági társaság bérben működtette-működteti.

Ebben a térségben a szövetkezetek mindig is rákényszerültek az „ügyeskedésre”, mert többnyire nagyon rossz termőhelyi adottságú vidékről van szó. Ez a tájörzet is közvetlenül érintkezik Budapesttel, de nem annak kertvárosi övezetével, hanem éppen ellenkezőleg: a valamikori legjelentősebb nehézipari centrummal, Csepellel. E két tényezőnek együttesen köszönhető az ipari ágazatok már említett, kiugróan magas aránya.

A nagyüzemi szántóföldi gazdálkodás itt csak „foltokban” képes eredményes működésre. Ennek megfelelően alakulnak azok a 300–2000 hektárt művelő középüzemek – szövetkezetek vagy korlátolt felelősségű társaságok –, amelyek a volt szövetkezetek utódszervezeteinek tekinthetők. Bármelyik formáról legyen szó, drasztikus létszámleépítés történt mindenütt. További térségi sajátosságnak tekinthető, hogy az állattartó telepeket vagy felszámolták, vagy önálló társasági formában működtetik. Ennek az az oka,

hogy a szántóföldi művelésre alkalmatlan területek miatt viszonylag sok szövetkezet foglalkozott húsmarhatartással, mert legelőterületek bőséggel álltak rendelkezésre. A kárpótlási folyamat következtében ezeket a legelőterületeket azonban elvesztették az utódszervezetek, vagy – ami ezzel egyet jelent – csak olyan áron bérelhették volna, mint a szántót. Ez a körülmény annyira veszteségesse tette az 1992 után támogatás nélkül maradt ágazatot, hogy a gazdálkodók, Szigetbecse kivételével, a felszámolás mellett döntöttek.

Ami a *magángazdaságot* illeti: a térséget gazdag kertészeti kultúra jellemzi. Ez részint érintkezik a Bugyin és Alsónémedin elterjedt szántóföldi öntözéses kertészeti kultúrákkal Kiskunlacháza térségében; mintegy 20–30 zöldségtermelő 5–10 hektáros magángazdaságot üzemeltet a településen. Föllelhető egy másik szántóföldi kertészeti hagyomány is: bolgárkertészetek működnek Lóréven és Halásztelken. A főlías virágkertészetek száma igen jelentős, különösen Dömsödön és Szigetszentmiklóson, de Szigetcsépen és Tökölön is.

A hagyományos ágazatokban is változatosabb és mindenképpen *jelentősebb e térségben az egyéni gazdálkodás*, mint a Pilis–Budai-hegyvidéken. Kiskunlacháza, Dömsöd és Apaj térségében a juhtartás érdemel figyelmet: ez volt az az ágazat, amely legelőször került a szövetkezetektől és állami gazdaságoktól magánkézbe a nyolcvanas években. Dömsödön a hagyományos vegyes gazdálkodást folytató, 50–100 hektárt művelő gazdaságok száma is aránylag magas. Másutt csak egy-két vállalkozó működik ekkora vagy ennél nagyobb területen, ők azonban, akárcsak a kisebb gazdasági társaságok, szántóföldi növénytermesztéssel foglalkoznak (Makád, Lórév, Ráckeve, Kiskunlacháza). Az egyéni gazdálkodók, vállalkozók itt is a megszokott társadalmi háttérből rekrutálódnak: paraszti háttérrel rendelkező, a magántermelést a szocialista második gazdasággal „átmentő” gazdálkodóktól kezdve, a paraszti háttérrel nem rendelkező kertész vállalkozókön át, a kialakuló „menedzser-kapitalizmus” helyi képviselőiig valamennyi tipikus alréteg megtalálható.

A vállalkozói attitűd igen szembetűnően van jelen a térségben. Itt a szociális problémák megoldása is vagy vállalkozásszerűen történt, vagy kifosztásos alapon, azaz sehogy vagy leplezetlen vagyonfeléléssel. Nyíltan vagyonfelérésre két szövetkezet alakult, Szigetszentmiklóson illetve Kiskunlacházán, mindkettő végelszámolásra kerülő szövetkezet tagságának nyugdíjaiból, és jöllehet nem ezzel a céllal jött létre, de ezzel a vég eredménnyel „működik” egy harmadik új alapítású szövetkezet Ráckeven, amelynek tagsága az ugyancsak végelszámolást választó Aranykalász nyugdíjaiból rekrutálódott. Úgy látszik, hogy ezeken a településeken, ahol a helyi társadalomnak nincs ereje szolidaritást kierőszakolni az idős korosztályok számára, ahol továbbá az átalakulás első szakaszában a teljes önállósodás, vagyis a tevékenységek társaságokba szervezése és az anyaszövetkezet megszüntetése mellett döntöttek, megfosztva ezzel szavazati jogától a nyugdíjas tagságot, *nem volt más esélye e csoportnak az érdekérvényesítésre, mint az, hogy szövetkezetet alapítson a kivitt vagyon értékesítése céljából.* Még 1995-ben is alapítottak nyugdíjasok új szövetkezetet, ugyancsak Kiskunlacházán: az elemeire oszló Kiskun szövetkezetből váltak ki ők, jövőjüket egy kavicsbányára alapozva.

Azon sem csodálkozhatunk, hogy igazi kifosztottakról is éppen e körből tudunk beszámolni a makádi szövetkezet példáján, amely megfelelő menedzser híján a teljes vagyonérték háromnegyed részét veszítette el a Ráckevétől való szétválás procedúrájában.

Mint említettük, a térség szövetkezeti átalakulására a *szervezeti formák közötti rugalmas mozgás, illetve a függetlenedés, aprózódás folyamata a legjellemzőbb.* Települések szerinti ki-, illetve szétválási folyamatok itt is voltak (Ráckevétől Makád, a

kiskunlacházi „Kiskun”-tól Áporka, Dunavarsánytól Dunaharaszti, s önállósult a tököli szövetkezet.) Stabilizálódni látszanak a Csepel-sziget déli részének mezőgazdálkodással foglalkozó társaságai, a kicsik – mint a háromfős Free Land (Ráckeve), hétfős Mezőterm (Lórév) – éppúgy mint a nagyobbak (Agro-Keve, Keve-Fruct, Ráckeve), a szigetecsei szövetkezetek és a kiskunlacházi mezőgazdasági társaságok (Kunfarm, Frízfarm). Gyakorlatilag családi vállalkozássá olvadt az egyik lacházi szövetkezetből kivált áporkai faluszövetkezet. A térség volt óriás-szövetkezete, a ráckevei Aranykalász örökösei közül az Agro-Keve kettős szervezeti formában működött 1992 és 1995 között (tulajdonosi holding és a vagyont működtető kft.), de végül a szövetkezeti forma mellett döntött, a volt gyümölcsöst üzemeltető Keve-Fruct korlátozott felelősségű társaság maradt. Évente „lűktetett” a nagy önállóságot biztosító holding és az új típusú szövetkezet között a lacházi Kiskun, míg 1995-re a sok kis szövetkezetben történő szétválás mellett döntöttek. Ugyanitt a Pereg szövetkezet új típusú szövetkezetből kft.-ken alapuló holdinggá alakult 1995 végére. *Az aprózódás-függetlenedés folyamata tehát napjainkban is folyik.*

A vagyonesztés ebben a körzetben legalább 60–70%-os a szövetkezetek oldalán, ami azonban ugyanekkor arányú „vagyonynerést” jelent az új gazdasági társaságok és magángazdálkodók oldalán, ahol a szövetkezetekből kivitt vagy értékesítésre kerülő eszközök hasznosulnak. *A „destrukurálódás” tehát „strukturálódást” is jelent, s ma már a stabilizálódás kétségtelen jegyei is megmutatkoznak:* jelentős arányú *üzletrészfelvásárlások* történtek a térségben, számos utódszervezet megszabadult az elődjétől rámaradt adósságoktól, és a legerősebb cégek kisebb *beruházásokra* is sort kerítettek. E jelek kétségkívül mutatják, hogy vannak, akik hosszú távon a mezőgazdaságból akarnak megélni, erre tudásuk és tapasztalatuk alkalmassá is teszi őket, s ami a legfontosabb, saját tőkét is áldoznak a hosszú távú sikerért.

A Pest megyei Homokhátság szövetkezeti átalakulása

A harmadik vizsgálatba vont térség a *Pest megyei Homokhátság*. Termőhelyi adottságait tekintve ez a körzet a Duna-völgyhöz áll közel: csekély táji differenciákkal, alapvetően kedvezőtlen adottságok jellemzik, s ez egyet jelent a kertészetek, a magángazdaság jelentős szerepével. A magánhasználatú földek aránya ebben a körzetben a legmagasabb. Itt találjuk azokat a szántóföldi zöldségkertészeteket, amelyek átvészelték a szocializmus időszakát is: a legjellemzőbben Alsónémediben, ahol szakszövetkezetként működött a helyi szövetkezet, de Bugyi községben, Ócsán, Dabason, Hernádon is Budapest ellátására specializálódott számos kistermelő. A körzet mutatói valamelyest jobbakká, mint amit a Duna-völgye mezőgazdálkodóinál tapasztalhattunk, de nem számottevően, és nem minden vonatkozásban. Mert igaz ugyan, hogy 8%-kal kisebb mértékű volt a *foglalkoztatottság* visszaesése, de így is drámai méreteket öltött: 1994-ben az 1990. évi létszámnak csak 18%-át foglalkoztatták adózásra kötelezett mezőgazdasági vállalkozások. A gazdaságok *árbevétele* négy év alatt az 1990-es szint 32%-ára esett vissza: ez az arány ugyan magasabb az előbb tárgyalt tájörzetben tapasztaltakénál, de alig több, mint fele a megyei átlagnak. A *szétaprózódási folyamat* alacsonyabb volt a megyei átlagnál 1994-ben, akár az *eszközértékre jutó veszteség*: –3,61%.

A visszaesés oka ebben a térségben is ugyanaz, mint a Duna völgyében: a szövetkezetek nagy részében összeomlottak az ipari ágazatok, mert nagyrészt csődbe jutott budapesti üzemekhez kötődtek. Nem jártak jobban a szolgáltató csoportok sem (minden

szövetkezetnek volt számos Budapesten tevékenykedő csótányirtó, takarító stb. brigádja). Elvértve találkoztunk csak olyan szövetkezettel, amely meg tudta tartani pluriaktivitását – a Duna-völgyében ilyen Szigetcsép, a Homokhátságon Bugyi és Kocsér.

Az ipari ágazatok vesszőfutasának a fent említett egyszerű képlet mellett a tevékenységek eltérő jellegéből fakadóan különböző okai voltak. Meglehetősen elterjedtek például a szövetkezetekben a faipari üzemek, a faipar azonban magas forgóeszköz-igényű ágazat, s kevés gazdálkodó volt képes az általános likviditási válság s az alaptevékenység forgóeszközhiánya mellett még ezt is biztosítani. Tetézte a bajt, hogy a kényelmesebb és biztonságosabb időkhöz szokott tsz-vezetők több helyen óvatlan döntésükkel, mindent egy lapra feltevő hazardírozó magatartásukkal vitték reménytelen helyzetbe szövetkezetüket: ez történt az imént bemutatott tájörzetben a lórévi Dunamente szövetkezettel, a Homokhátságon a csemői szövetkezettel, sőt a hajdan hatalmas dabasi Fehér Akáccal is: valamennyien – közvetve vagy közvetlenül – nyugati üzleti partnerek „áldozatai lettek”.

A tárgyalt mikrorégió a Budapestet közvetlenül övező agglomerációs településektől Bács-Kiskun megye határáig húzódik. Szélső kistérsége, *Nagykőrös és környéke* a megyehatár menti belső periféria számos vonását mutatja. A mezőgazdaságnak óriási jelentősége van e települési körben; a hagyomány okán éppen úgy sokan gazdálkodnak – ne feledjük, a híres mezővárosok egyikéről van szó –, mint vállalkozói megfontolásokból, vagy jobb híján, a megélhetés kényszerétől hajtva. Amit a Duna-völgye mezőgazdálkodóiról mondtunk, hogy t.i. nagyfokú rugalmasság, vállalkozói hajlam, par excellence gazdasági megfontolások jellemzi őket, az a Homokhátság térségében enyhébb formában érvényesül, különösen ebben a fővárostól távol eső alrégióban. Itt mintha összességében nagyobb nyomásgyakorló, kontrolláló képességgel rendelkeznének a helyi társadalmak és/vagy egyes erős személyek, mint amilyen a kocséri Petőfi szövetkezet elnöke, aki tüzön-vizen át egyben tartotta szövetkezetét, méghozzá a hagyományos szocialista formák között, ágazati rendszerben, központi irányítással, erős ipari ágazattal. A nyársapáti szövetkezet éppen csak egzisztál, ötödére fogyatkozott létszámmal, megcsappant ipari tevékenységi körrel, vesztéségesen gazdálkodva. Ebből a szövetkezetből csak hat személy vált ki (az előző elnök és még néhányan), *a magántermelés mindazonáltal itt is, Kocséron is, a szövetkezet nélkül maradt Csemőn (felszámolás alá került a szövetkezet) éppen olyan jelentős mint a körzetközpont Nagykőrösön.*

Ebben a térségben a föld minősége „foltonként” változik. Ezért erős a széttagoltság, és talán ezzel is összefügg, hogy megfogyatkozva bár, de ma is *jelentős számban léteznek tanyák*. A tanyák nagyobb része szegény és idős családok lakóhelyüül szolgál, változó méretű családi gazdálkodással vagy anélkül. Ugyanakkor vannak gazdasági telephelyként működő tanyák is, akár újraeledő tanyás bérlet formájában (a tulajdonos szállásért, ellátásért, jószágért és földhasználati jogért valamint kialakított bérért „kiadja” a tanyát és a körülötte lévő gazdaságot), akár családi gazdaságok, reménybeli magyar „farmok” központjaként.

Nagykőrösön a szövetkezeti átalakulás még nem került nyugvópontra; egyik volt tsz utódszervezetére sem lehet azt mondani, hogy szervezeti formáját tekintve stabilizálódott volna. A városban 1990-ben két szövetkezet működött. Egyikük újtípusú szövetkezetté alakult, másikuk 1992-ben a holding formát választotta. Utóbbiból a kiválások során a vagyon 30%-át kivitték, gyakorlatilag az egész gépparkot, a szarvasmarha állomány jelentős részét – s amit csak vinni lehetett. A gyümölcsös egy kicsiny hűtőházzal önálló szövetkezetként vált ki; az állattenyésztés és a növénytermesztés társasági formában működik a holding ernyője alatt; a foglalkoztatotti létszám negyedére olvadt, de

1994-95-ben a gazdálkodás összességében nullszaldós volt. Az újtípusúvá alakult szövetkezetből ugyan szám szerint sokan váltak ki (110 személy), ők azonban csak a vagyonszerzés 5-6%-át vitték magukkal. Ennek a szövetkezetnek, a mindenáron való egybentartást célzó rossz döntések következtében, nem sikerült stabilizálnia gazdálkodását. A vagyonszerzés drasztikusan leértékelődött, a szövetkezetet négy év veszteséges gazdálkodás után 1995-re a felszámolás veszélyeztette. Ekkor a vezetők a tevékenységek kft.-be szervezése mellett döntöttek, azaz a szövetkezet holdinggá alakult. Holdingként azonban bizonyosan csak átmeneti jelleggel működik majd a szövetkezet, nem valószínű, hogy sikerül megakadályozni a szétesést.

Rogyzadozó szövetkezetek állnak a mérleg egyik serpenyőjében, amelyeket lassan fel-növekvő, a szövetkezeti átalakulás után indult kisebb társaságok illetve egyéni gazdaságok igyekeznek kiegyensúlyozni: *1995-ben Nagykőrösön a határ 60%-át magántermelők hasznosították.*

Cseppben a tenger: érdekkonfliktusok és túlélési stratégiák a térség mezőgazdálkodó szervezeteiben

Amint azt a vizsgált térségek mezőgazdasági szervezeteinek tájanként eltérő intenzitása, de folyamatos mozgása, szervezeti változása mutatja: a *szövetkezeti átalakulás* még korántsem tekinthető lezártnak. Egy, a rendszerváltozást tíz évvel megelőzően indult alkalmazkodási folyamatról van szó, amely a racionális, gazdaságos működési körülmények megteremtésére irányult az önálló elszámolású ágazati majd az általánnyújtás elszámolási rendszerek kialakulásával, végül egyes üzemekben – a társasági törvény megszületését követően – a szövetkezeteken belüli gazdasági társaságok megalakításával. A rendszerváltozás radikális irányváltáshoz vezetett, s *miközben a gazdasági összeomlás körülményei között nem sikerült megoldani a termelési feltételek terén fennálló súlyos problémákat, az 1992-es évben a törvény szerint lezárult átalakulás újabb ellentmondásokat, érdekkonfliktusokat teremtett, amelyek a szervezeti átalakulások mögött is tettenérhetők.*

A független vagy a holdingok ernyője alatt működő gazdasági társaságok születése kapcsán nem az agrárértelmiség sikeres vagyonszerzési és pozíciómentési kísérlete érdemel figyelmet, hanem az, hogy ezek a szervezeti formák egy differenciálódási folyamat megfelelő szakaszát jelentik. Kétségtelen ugyanakkor, hogy e szervezetek vezetőiként a felső- és középszervezők nagyobb esélyt kaptak arra, hogy a szövetkezetek felbomlása után, szakmájuknál maradva, jó pozícióba kerüljenek. E *differenciálódási, függetlenedési folyamat* szempontjából már a holding forma is több vonatkozásban óriási előrelépést jelent az ágazati vagy akár az önálló elszámolási rendszerben működő szövetkezetekhez képest. A holdingok kebelében működő kft.-k menedzserei már önállóak a vagyonszerzési tevékenységével kapcsolatos döntések tekintetében, maguk szerzik piacukat, stb., de még *nem hitelképesek*. Ebben szorúlnak a holding szolgálatára, hiszen legtöbbször bérlik a holding tulajdonában álló vagyontárgyakat és/vagy a holding tulajdonosi többséget tart fent a kft.-kben. Ez nagyban korlátozza a kft.-ket vezető menedzserek önállóságát, akik ugyanakkor sokkal függetlenebbek, mint bármikor a megelőző szakaszban, részben az előbb felsorolt tények alapján, részben azért, mert a központ nem vonhat el tőlük minden további nélkül forrásokat. A teljes függetlenedéstől már csak egy lépés választja el a holding alá tartozó kft.-ket, és ezt a lépést – a kiválást – 1992-ben nem

kevés helyen megtették a szövetkezetek átalakulása illetve az állami gazdaságok decentralizált privatizációja ügyén. A regisztrálásra kerülő új gazdasági társaság e folyamat végeredményként készen van, a menedzsereknek nem kell vállalkozást alapítaniuk. Ilyen értelemben *a gazdasági társaságok megalakulási folyamata a majdani tulajdonosi polgárság pozícióinak megszerzésére leginkább esélyes menedzser réteg kialakulásának iskolájaként funkcionál.*

Az érdekeltek persze más közvetlen okok miatt döntöttek e szervezeti forma mellett, pl. azért, hogy a szövetkezeti vagyon gazdaságos működtetését biztosítsák, vagy az aggasztó méretűvé vált likviditási gondokon enyhítsenek. (Ha például egy vállalkozás egy évben 100 milliós hitel törlesztésével adós maradt, az két-három év alatt 2–300 milliósra növekedett – a nagy forgóeszközigényű szövetkezetek általában ezért kényszerültek csődbejelentésre 1993-ban.) A szövetkezetek vezetősége a túlfoglalkoztatottság problémájának megoldását, a dolgozói létszám szükséges és elkerülhetetlen leépítését is a gazdasági társaságok vezetőitől várta, az ő kezüket ugyanis sem a szövetkezet tagjainak 1992-ig kötelező foglalkoztatását előíró törvény, sem a szövetkezeti elnökökre háruló erkölcsi, és tegyük hozzá, politikai felelősség nem kötötte meg.

A holdingok talapzatát képező kft.-k kialakítása sehol nem volt zökkenőmentes, épp ellenkezőleg, *érdekek nyílt ütközéséhez, nem egyszer indulatos összecsapásokhoz vezetett.* Azok a vezetők, akik e változások gyakorlati végrehajtóinak szerepét magukra vállalták, ha kellett, többé-kevésbé nyíltan fenyegettek, zsaroltak; a szövetkezeti vezetőség nagyobb hányada ugyanis legalább annyira ódzkodott az új gazdálkodási formától, mint a tagság, amely nagyjából félelemmel és bizalmatlanul tekintett a változások elébe.

Ma már a holding szövetkezetek is gyökeresen különbözhetnek egymástól: a volt szövetkezeti központok átalakulásával született vagyonkezelő központok mellett megjelentek az általunk „tulajdonosi holdingnak vagy tulajdonosi szövetkezetnek” nevezett szervezetek, amelyeket egy, a szövetkezettől szervezetenként elkülönülő gazdasági társaság által működtetett vagyonegyüttes tulajdonosai alapítanak, s nem látnak el sem termelői, sem vagyonkezelői funkciókat. Az ilyen szervezetekben a formailag „újtípusú” szövetkezet vagy a „holding” névleges hatalmat jelentett, hiába többségi tulajdonosai a szövetkezeti tagok egy gazdasági társaság által működtetett vagyonnak, a feltételeket minden általunk ismert esetben a bérló diktálja. Egyrésztől azért, mert a vagyont működtető gazdasági társaságok menedzserei és a „tulajdonosi” szövetkezetek tisztségviselői között személyi átfedések vannak, másrésztől az üzletrésztulajdon kvázi-tulajdon jellege miatt. Az üzletrészek ugyanis, bár „értékpapírok”, értékesíthetőségük korlátozott, s a velük lefedett vagyon tipikus kollektív tulajdonként funkcionál a tulajdonjog rendkívüli elapórozottsága folytán.

A tulajdonosi (holding)szövetkezetek tipikus átmeneti alakulatok, amelyeknek a létrehozását az 1992. évi átalakulást követő politikai bizonytalanság és a kölcsönös veszélyérzet indokolta olyan esetekben, ahol nagyértékű szövetkezeti vagyont működtettek teljes mértékben függetlenedett gazdasági társaságok.

Az általunk ismert esetekben az alapító üzletrésztulajdonosok, akiknek már csak kis hányadát foglalkoztatták a vagyont működtető gazdasági társaságok, engedtek a nyomásnak, ami paradox módon a menedzserek felől érkezett, hogy t.i. alakítsanak újra szövetkezeteket. A menedzserek is a nagyobb és a könnyebb befolyás érdekében kezdeményezték a tulajdonosok szövetkezetbe tömörülését, mondván: így nem több száz tulajdonossal, hanem csak néhány választott képviselővel kell rendszeres kapcsolatot tartaniuk. Ráckeven, a volt Aranykalász utódszervezeteiben találtunk példákat egymástól is eltérő karakterű tulajdonosi szövetkezetekre, amelyek az alapításuk óta eltelt rövid

két év alatt is különböző irányokba fejlődtek. Az alaptevékenységet végző kft. által üzemeltetett vagyon tulajdonosainak szövetkezete a stabilizálódás irányába lépett; a kft. végelszámolásra került, a szövetkezet termelő típusú szervezetté vált. A hűtőház tulajdonosai által létrehozott szövetkezet szervezetiileg nem változott, de a vagyont feltehetőleg az üzemeltető kft. fogja bekebelezni az ötéves bérleti szerződés lejártá után, hacsak csődbe nem kerül. (A tulajdonosok azonban ebben az esetben még kevesebbre számíthatnak, mint ha a kft. vásárolja ki üzletrészeiket.) Egy főként nyugdíjas tagok által létrehozott új típusú szövetkezet pedig egy év sikertelen próbálkozás után felhagyott a termeléssel, és nyíltan vagyonfelélésre rendezkedett be, sorsa a végelszámolás lesz.

Összességében: Az általunk vizsgált termelői körben az *új típusúnak* nevezett, de lényegében termelőinek maradt szövetkezetek csak a Zsámbéki medence térségében stabilizálódtak, azaz jó természeti adottságok között, könnyen és magas áron értékesíthető ingatlanvagyonnal a hátuk mögött. A másik két, kedvezőtlen adottságú térségben stabil szövetkezetek ritka kivételként maradtak meg (Dömsöd, Kocsér), a többség vagy radikális összeszűkülés árán működik még (Szigetbecse), vagy a differenciálódás útjára lépett s holdinggá alakult, esetleg darabjaira hullott 1995-re (Kiskunlacháza, Nagykőrös) illetve nyílt vagyonfelélést folytat.

1994–1995-ben azoknak a szövetkezeti vagy társasági formában dolgozó mezőgazdasági vállalkozásoknak sikerült helyzetüket stabilizálni, amelyek

- képesek voltak megszabadulni az átalakulást megelőző időktől görgetett adóterhektől (vagyonfelélés, kárpótlási jegyek értékesítése, állami segédletek: reorganizációs hitelek, adóskonszolidáció);

- (és/vagy) csökkenteni tudták forgóeszközhitelüket;

- képesek voltak a racionális üzemméret (munkaszervezet és foglalkoztatotti létszám) kialakítására.

Ahol ez megtörtént, vagy ahol erre más irányú lépések kudarcjai alapján most tesznek kísérletet, 1994–95-ben nagyarányú üzletrészfelvásárlások indultak. Az üzletrészek piaci értéke mindenütt alacsony, maximum 10–20%. Van, ahol magánszemélyek vásárolják fel az üzletrészeket, van, ahol a szövetkezet, vagy egy e célra alakult befektető társaság; a cél az üzletrészeket felvásárlók részéről vagy egyszerű adóviisszatérítési manőver, amire 1995-tel bezárólag lehetőség volt, és/vagy koncentrálni a tulajdonosok körét, s a lehető legnagyobb mértékű egybeesést elérni a vagyon tulajdonosai és használoi között. Már most is számos olyan gazdasági társaság van, ahol ez az egybeesés nagyarányú, de széleskörű és gyors változások ebben a tekintetben különösen azon szervezeti körben várhatók, ahol a nyugdíjas tagság befolyása csekély.

Az utódszervezetek számára a szövetkezeti átalakulás súlyos teherképe a *tulajdonosi kör összetétele* (kivüállók és nyugdíjasok nagy aránya) és az üzletrészek örökölhetősége folytán egyre gyarapodó száma. A vizsgált térségekben az üzletrészek koncentrációjára, és az idős tagok tisztességes „végkielégítésére” két kombinált megoldási kísérlet született: az egyik üzleti alapú, és a térségben másutt már alkalmazott módon az önálló vagyoncsoporttal való leválást szorgalmazta (Kiskunlacháza), a másik megoldás szerint a szövetkezet a nyugdíjas tagok üzletrészeinek életjáradék formájában történő folyósítását szorgalmazta az üzletrésztérték 80%-ának erejéig (Tök).

A nyugdíjas tagság szociális segélyezésére irányuló nyomásra a klasszikus szocialista időket idéző mértékben csak a Zsámbéki medence szövetkezeteiben reagáltak az utóbbi években, de van olyan utódszervezet is, ahol alapítványt hoztak létre a nyugdíjasok javára (Szigetcsép), míg másutt az évi egyszeri pörköltnél és ajándécsomagnál maradtak, megint mások még ezt sem tudják/akarják biztosítani idős tulajdonosaik részére.

Az egyéni kiválások során általában gépeket vittek ki a kiválók, legyen szó traktorról, szippantókocsiról vagy autóbusról. Bár számos kivitt vagyontárgy továbbértékesítésre került, a gépek és épületek esetében nem beszélhetünk rosszabb hasznosulásról, mint az utódszervezeteknél maradt rész tekintetében: egy aratógépet csak mezőgazda tud hasznosítani, s a rendszer működőképességét tekintve mindegy, hogy az eredetileg jogosult valamikori tag-e a mai tulajdonos, vagy az a személy, akitől gépét vásárolta. Forgalmában lévő olcsó eszközkészlet híján még nehezebb volna a mezőgazdaság stabilizációja. Bántó mértékű pocskolásról csupán a kivitt állatok kapcsán beszélhetünk: Nagykőrös kivételével (ahol ez az arány kb. 50%-ot tesz ki,) mindenütt úgy becsülik, hogy a jószágok 80%-a vágóra került.

A földnek mindhárom vizsgált térségben valós piaci értéke van, még akkor is, ha távolról sem mondható, hogy valamiféle reális földpiaci ár kialakult volna: ugyanabban az átlagos minőségű határrészen kárpótlási árverésen 10 000 forintos (20 x 500 Ft) áron is elkelhetett egy hektárnyi terület, és több millió forintért is az átalakulási folyamatot megelőző időkben. (A részarány-földek ára a kárpótlási földek árverési árai szerint alakult.) Eme valós, de ma még nem fixálódott piaci érték a fővárosközeli helyzetből adódik, amelyet helyenként más természeti érték tetéz, míg a megye távolabbi területein a föld termelési eszköz (termőföld) vagyontárgy mivolta került előtérbe. Ezért, továbbá az elmúlt negyven évben bekövetkezett migrációs folyamatok következtében *jelentős földhiány* lépett fel majd mindenütt a megyében, de különösképpen a nagyobb mezővárosokban (mint amilyen Nagykőrös) és az agglomerációs övezetben.

A piaci oldal, az élelmiszeripari láncok kialakításának lehetőségéről e három mezőgazdasági tájörzetben szerzett tapasztalatok alapján úgy látjuk, hogy azok nem, vagy csak véletlenszerűen működnek helyi üzemi szinten. Kevés kivételtől eltekintve illúziósnak bizonyult, hogy a nagyobb termelékenységet a mezőgazdasági termékek feldolgozottsági fokának emelésével üzemi szinten lehet biztosítani. Az élelmiszeripari tevékenységek vagy megszűntek, leváltak, vagy az eddigiekben nem váltották be a hozzájuk fűződő reményeket. A termelőknek a helyi élelmiszeripari cégekkel való kapcsolatai sok esetben rosszak, terheli őket a szövetkezeti átalakulások során szerzett sérelmek sora (Ráckeve), vagy csak bizonyos termékek tekintetében nyújtanak a helyi gazdálkodók számára piacot (Nagykőrösi Konzervgyár). Az élelmiszeripar beszállítói köre továbbra sem helyi, legfeljebb kistérségi szinten szerveződik.

Ugyanakkor *nem beszélhetünk piaci válságról*, hiszen a főtermények piacát biztosítják a független kereskedelmi vállalkozások, a termelést finanszírozó szervezetek (volt termelési rendszerek, cukorgyárak stb.), a privatizált malmok stb.: mint a kereskedelem általában, a mezőgazdasági termékek kereskedelme is a sikerágazatok közé tartozik, legalábbis a gabona, a gyümölcs és a zöldségfélék piacán. Az állatok és állati termékek értékesítésénél más a helyzet: a sertésértékesítés vonatkozásában viszonylag jelentős számú kisvágóhíd működik (főleg a Homokhátság körzetében), míg a tejipari vállalatok koncentrációja a régi szinten maradt. Részben ezért, részben a minőségi garanciák hiánya miatt a kistermelők versenypozíciója ebben az ágazatban jelentős mértékben romlott.

Zárszó

Azt reméljük, tanulmányunkkal sikerült bizonyítanunk, hogy milyen bonyolult, elmentmondásokkal és súlyos ellenérdekeltségekkel terhelt helyzet alakult ki a kilencvenes évek első felében az agrárgazdaság szereplői között. Az évtized közepén jellemző, a

kibontakozásnak legfeljebb halvány jelét mutató állapotok egyrésztől gazdasági és politikai döntések (v.ö. a mezőgazdasági szövetkezetek felülről irányított átalakulását és a támogatási rendszereket) következményei, másrésztől a piaci viszonyok térnyerésének természetes velejárói.

Pest megyében bizonyos folyamatok markánsabban hatottak, mint az ország más vidékein, de a megyén belüli átalakulás táji differenciáltsága kicsiben az országos nagytájak szerinti képet mutatja: az előző struktúra lebomlásának módja és intenzitása éppen úgy, mint a kialakuló új szerkezet hasonló módon és végeredménnyel történt a Dunántúlon, mint a bemutatott Pilis-Budai-hegyvidéken, míg a másik két mikrokörzetben zajló átalakulás alföldi mintákat követ, a főváros hatásából adódóan hol erőteljesebb, hol gyengébb eltérésekkel. Az utóbbi térségben már csak elvétve találunk olyan termelői típusú szövetkezeteket, amelyek egy, a megváltozott körülményekhez igazított önálló rendszerben működnek; a termelés nagyjából gazdasági társaságokban folyik, amelyek önálló vállalkozásként vagy egy-egy szövetkezeti holding ernyője alatt működnek. Mind a szövetkezeteknek, mind az egyes gazdasági társaságoknak számos, különböző gyökerekből fakadó típusa él eme régióban, s őket egymáshoz eltérő jellegű kapcsolatok fűzik.

Éppen ezért tartjuk veszélyesnek és károsnak, ha egyik vagy másik üzemkategóriához elosztási döntések ideológiai háttereként megkülönböztetett értéket kívánnak kapcsolni, ami pedig – váltakozó előjellel – valamennyi szóbanforgó szereplő, de különösen a szövetkezetek vonatkozásában megmutatkozott a vizsgált periódusban. Hívják bár szövetkezetnek, részvénytársaságnak, kft.-nek vagy Kovács Jánosnak a termelőt, gazdasági szereplőként való létét versenyképes vállalkozás működtetésével kell igazolnia, s mi úgy látjuk, hogy ebben a tekintetben csak nagyon átgondolt és kivételes esetekben engedhető meg egyik vagy másik szereplő versenyelőnyhöz való juttatása.

Jegyzetek

¹ Adataink forrása: Társasági adó fizetésére kötelezett vállalkozások adatai.

PORTRAITS FROM PEST COUNTY DURING THE TRANSFORMATION OF THE CO-OPERATIVES

**ZSUZSANNA BIHARI – KATALIN KOVÁCS
– MÓNICA VÁRADI**

The authors of the study paid attention to the transformation of the co-operatives in three small regions of Pest county: In the Zsámbék Basin that is part of the Pilis-Buda Mountains, in the Danube-valley and in the Homokhátság (Sandy Hill Ridge) in 1993-1996. The cases demonstrated in the study prove that a complicated situation burdened with serious contradictions and disharmonies of interests evolved in the early 1990s, partly because of economic and political decisions and partly because of the penetration

of market conditions. In Pest county some processes were more significant in their effects than in other regions of Hungary, at the same time, the regional differences of the transitions within the county reflects the same picture as the large regions of Hungary show. The way and intensity of the disintegration of the former structure and the shaping new structure were similar in their processes and results in Transdanubia to the case in the Pilis-Buda Mountains, while in the other two small regions the transitions follow the patterns of the Great Hungarian Plain with either stronger or weaker differences, deriving from the effect of the capital city. In the production sphere examined by the authors, the so-called renewed but actually still productive co-operatives were only stabilised in the Zsámbék Basin region, due to their natural endowments which are more favourable than the average and their high-value and easily sellable estates. In the other two regions with less favourable endowments, stable co-operatives are the rare exceptions, the majority either function at the cost of a radical contraction or started strong differentiation and were transformed into holdings – or they fell into pieces or simply consume what is left of their properties. In these two regions the proportions of the private businesses and smallholders are high and the actors of the agriculture, i.e. co-operatives, businesses or individuals, are linked by different connections.

Translated by Zoltán Raffay

Szüret (Kovács T.)

A SZŐLÉSZET ÉS BORÁSZAT HELYZETE AZ 1990-ES ÉVEKBEN

(The condition of wine-growing in the 1990s)

BODNÁR LÁSZLÓ

A szőlő-bor vertikum – a kimutatható fejlődési pálya ellenére is – évtizedek óta a különböző termelési-értékesítési szektorokból származó feszültségek színtere. Klímaviszonyaink között rendszeresen ismétlődnek az elemi – néha katasztrofális – károk, de ugyanúgy kiugró szőlőtermések is. Termőhelyenként – még nevezetes borvidéken is – évjáratok függvényében nagy tehát a mennyiségi, még inkább a minőségi ingadozás. Ennek következtében egyes években borhiány, máskor feldolgozási, tárolásai problémák jelentkeznek. Rendszeresen ismétlődnek a pénzügyi gondok főként a termelés, a feldolgozás gazdaságossága, máskor a károk felszámolása, de ugyanúgy az új termelőkapacitások létesítése, vagy a meglévő korszerűsítése, illetve a készletek finanszírozása területén. A 90-es évekre olyan piaci helyzet alakult ki, hogy az értékesítési lehetőségek jelentősen, sőt messze elmaradnak a szőlő- és bortermelésünktől.

A külpiacon telítettség, de a hazai értékesítés nehézségei miatt is létfontosságú a jól végiggondolt, a változó piaci igényekre is tekintő termelés. Ennek feltétele egyfelől a termelők kapcsolata a feldolgozással, másfelől a teljes vertikum – beleértve a külkereskedelmet is – érdekeltiségének a közelítése. Csak így tud a termelés gyorsan és pontosan megfelelni a kívánt színvonalnak és az értékesítés is a nagy áldozatokkal megszerzett piaci pozícióknak.

A bel- és külpiacon pozíciók megőrzéséhez és kihasználásához sokféle nemzetgazdasági érdek fűződhet. Az általános gazdaság- és agrárpolitikával összefüggésben időnként más és más szempontok kaptak hangsúlyt. Ilyenek pl. a racionális földhasznosítás, vagy a szőlőtermelés dinamikus növelése, illetve a borászat fejlesztése, máskor térségi-borvidéki fejlesztési célok, vagy a nagyüzemi szempontok előtérbe helyezése, megint máskor foglalkoztatási, jövedelemszerzési és -növelési szempontok stb.

A múltira visszatekintve megállapítható, hogy a vertikumra ható tényezők együttes hatásának eredményeként összességében javult az ültetvények szerkezeti összetétele, még inkább termőképessége, de a termelési és borászati kapacitások összhangja is lényegesen jobb ma, mint az 1970-es években volt. Azaz a szőlészet és borászat korszerűsége, ezáltal hatékonysága is sokat javult.

A 70-es években indult és a 80-as évek elejéig tartó élénkülő termelési kedvet jeleztek a viszonylag kiegyensúlyozott üzemi és az ismét lendületet vett kistermelői telepítések. Viszonylag egyenletes ütemben emelkedett az átlagtermés mégpedig úgy, hogy közben területcsökkenés ment végbe. Az átlagtermések emelkedése többé-kevésbé kompenzálta a termelési költségek gyors növekedését. A jövedelmezőség azonban – főleg a

monopol felvásárlási árak hatására – mégis erősen ingadozott. A megvalósított borászati fejlesztések révén azonban végeredményben javult a termelő és a feldolgozó kapacitások összhangja.

A korábbi évtizedek fejlődését kétségkívül az akkori kedvező értékesítési lehetőségek (KGST-piac) motiválták. A viszonylagosan kiegyensúlyozott – lassan csökkenő – hazai borfogyasztás mellett dinamikusan emelkedett a borexport. Tartósan állt fenn olyan piaci helyzet, amelyben az értékesítési lehetőségek – és azok kihasználása – lényegesen meghaladták a bortermelésünket. Az ágazat termelési tervelőirányzatai az értékesítési lehetőségekből indultak ki, de a termelés korlátaira nemigen tekintettek. Ez sajnos egyoldalúan mennyiségcentrikus szemléletet honosított meg az egész vertikumban. És még így is a borforgalmazás rendre elmaradt az előirányzatoktól, a hazai szőlőtermelés „hiányát” olcsó borimport sz az ún. kiegészítő termelés pótolta. Csak ezzel lehetett a VI. ötéves tervidőszak végéig sikerrel teljesítettnek tekinteni a szőlészet-borászat feladatait. Egyidejűleg azonban – sajnos – több vállalatnál fellazult a szakmai igényesség. Alacsonyabb minőségi kategóriájú termékeket – „feljavítva” – magasabb minőségként hozták forgalomba, máskor a feltüntetett termőhely és fajta nem felelt meg a tényleges származásnak és az is előfordult, hogy különféle termékekhez nem természetes (szőlő) eredetű anyagokat használtak fel. Az ebből és a borimportból származó „előnyök” sajnos szervesen beépültek a borászatra szakosodott szervezetek gazdálkodásába.

Az ellentmondásos „fejlődési” folyamat a 80-as évek második felében megtört. A sorozatos fagykárosodás átmenetileg 50 ezer ha-on, tartósan pedig 25 ezer ha-on csökkentette az ültetvények termőképességét és szinte egyidejűleg drasztikusan beszűkültek a korábbi „jó” – mert nem igényes – piacok is. Az utóbbit egyfelől a Szovjetunió importkorlátozása, a KGST viszonylatú árucseré-forgalmi aktívumunk kialakulása, másfelől a hazai fizetőképes fogyasztói kereslet, illetve a termelés mennyisége rövid átmeneti időszakra összhangba került. Ugyanakkor árdiszparitás alakult ki, ami abban jutott kifejezésre, hogy a fagykáros évek viszonylag magas felvásárlási árait a fogyasztói vagy a külkereskedelmi árak már nem viselték el. Növelte a feszültséget a közgazdasági szabályozás módosulása (1988. január 1-jétől), ami a fogyasztói árak növelésére, az adóztatási rendszer megváltoztatására és a hitelezési gyakorlatra egyaránt vonatkozott. Növelte a problémát az is, hogy a belkereskedelem a csökkent forgalom árrés tömegét az árréskulcs növelésével igyekezett kompenzálni. Kétséget kizáróan hozzájárult a vázolt „borpiaci” helyzet romlásához, hogy a fogyasztók bizalma okkal ingott meg a forgalomban levő borok iránt. Mindez együttesen a forgalom lanygulásához, túltermelés látszatához, a likviditási és felvásárlási-finanszírozási feszültségek éleződéséhez vezetett.

Más oldalról viszont a mennyiségi szempontok kerültek túlsúlyba és eltorzultak az értékviszonyok. És nemcsak a szőlő- és borárakban mutatkozott meg a bizalomvesztés, de a szakmai fegyelem is fellazult az ágazat az igénytelen – esetenként nyereszkeskedő – piac kiszolgálójává vált. Így aztán napjainkra olyan helyzet alakult ki, amely egyidejűleg hozza felszínre az összes ellentmondást. A felhalmozódottakat és az új keletű feszültségeket együtt.

A szőlő-bortermelési ágazat válsághelyzetbe került. Kialakulásában csak másodlagos szerepe volt az ültetvényeket ért súlyos *fagykársorozatoknak*, döntő válságtényezőnek azonban az államilag korábban garantált, ezért biztosnak és tartósnak hitt KGST – főleg szovjet – piac beszűkülése, majd teljes összeomlás bizonyult. A kialakult helyzetben a borászati üzemek többsége időlegesen átvállalta az általa integrált szőlőtermelők többletköltségeit és a készletezés költségeit is. E kényszer miatt jelentős veszteségek leírására kényszerült.

Kedvezőtlenül hatott az 1983/84-es gazdasági év, amikor 2,6 millió hl bort és pezsgőt exportáltunk a Szovjetunióba. Ennek a mennyiségi tömeg-árutermelésnek a káros következményeit máig sem sikerült megszüntetni. Ezek az évek a „borszerű áruk” korlátlan eladásának időszakai voltak.

Az ágazat túlzott exportérdekeltsége érvényesült, amikor évente 5 millió körüli volt az átlagtermés, s ennek 60–70%-át exportálták. A nagyobb hagyományokkal, borkultúrával rendelkező országok mint pl. Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Németország az évi termés 60–70%-át belső piacaikon értékesítik, illetve a minőségi áru „érleléséhez” szükséges tárolókban tartják. Messzebb menve a Dél-Afrikai Köztársaságban az exportképes bor 10%-át szállítják külföldre.

A hazai viszonyok nem viselték el azokat a korlátozó tényezőket, melyek a minőség és az eredetvédelem rendszerének működését biztosították volna.

Az 1989-ig érvényben lévő borkereskedelem az állam monopóliuma, s az ezzel kapcsolatos rendszerszemléletből hiányzott a tényleges bor-nagykereskedelem. A szőlő- és borértékesítésben a külkereskedelmi vállalatok az exportban, belföldön az élelmiszer nagykereskedelmi vállalatok és az „árnyékgazdaság”-nak nevezett csatornák uralták. A termelő tüzemek borkimérői is csak választékbővíítő funkciót tölthettek be.

A Szovjetunió utolsó évében már csak kb. 670 000 hl palackos bort és pezsgőt vettek át. Ugyanakkor megszűnt a „második” legnagyobb áruátvevő az NDK kb. 450 000 hl áru-elhelyezési lehetőséggel. A tradicionálisan tőkés exportértékesítési lehetőségünk is tartósan 450 000 hl alá esett.

Az egy főre eső borfogyasztás a 60-as évek végén prognosztizált 35 liter/főről, 21 liter/főre redukálódott hazánkban.

A hagyományosan nagy borfogyasztó országokban is csökkenés következett be a 80-as évek második felére. Franciaországban, Olaszországban 10–15 liter/fővel esett vissza a borfogyasztás évente.

Alapvető változás 1991. január 1-jén lépett életbe, amikor a borkereskedelmet liberalizálták. Ettől az időtől már természetes személyek, tehát magántermelők és egyéni vállalkozók is folytathatnak kereskedelmi tevékenységet.

A bor nemzetközi kereskedelmében az utóbbi években új piacok is jelentkeztek, így a borfogyasztó államok sorába lépett Anglia, Japán, a skandináv országok stb.

A magyarországi borfogyasztás visszaesése részben a tradíciók nem megfelelő ápolásában, részben a rosszul értelmezett kereskedelmi etika és reklámtilalom együttes kedvezőtlen hatásában keresendő.

Magyarországon a 70-es és 80-as évtizedben elsősorban a mennyiségi szemléleten alapuló termelés- és kereskedelempolitika érvényesült, amely a borászat szerkezeti lemerevedését vonta maga után. Ez egyrészt megmutatkozott a fajtaösszetétel nem kellően rugalmas és piacérzékeny kezelésében, másrészt a hagyományok és a nagyüzemi ültetvénykultúra nem szerencsés kezelésében, egy harmonikus rendszer kiépítésének hiányában.

Az exportszerkezet nem megfelelő átrendeződését jelzi, hogy a legjelentősebb tőkés piacon, Németországban – ahová évente 200–220 000 hl bort exportálunk, az áru több mint 50%-át még mindig a hordós bor adja. Ez lényegében alapanyag szállítói pozíciót jelent, melyből a német nagykereskedők húznak hasznot.

Az 1990. évi exportadatok jól tükrözik az importált és exportált mennyiséget, a bor- és bortermékek struktúráját.

Jelentős változás a borexportban 1991-ben következett be, amikor az Egyesült Királyságban vásárlás-növekedés következett be, míg a egyesített Németországban a pa-

lackozott borok vásárlásának aránya ugyan növekedett, azonban nem közelítette meg a korábbi exportált mennyiséget.

A borimport 1986-ban érte el a csúcspontját a súlyos fagykárok miatt. Jelentősebb importra került sor 1995-ben is, amikor a peronoszpóra, s ezzel összefüggésben a rossz minőségű növényvédő szerek importja idézett elő nagy termés kiesést.

1991-ben az import alig haladta meg a 100 ezer hl, amely leginkább a barter (árucsere) szerződéseken alapult. Az importnak csak kis része érkezett globálkvóta keretén belül hazánkba.

A külpiazi tendenciák egyértelművé teszik, hogy a régebbi, számunkra kedvező exportarány nem fog visszatérni. Ez pedig a hazai fogyasztásra irányítja a figyelmet, felértékelve az eddigiekhez képest a magyar fogyasztót. Érdekessé válik, hogy milyen bort keresnek a hazai fogyasztók, mennyi pénzt tudnak érte adni. Az eredetvédelem, a minőség megbecsülése helyett a kommersz típusú borok uralják a piacot. Az is megfigyelhető, hogy a magyar fogyasztók reagáltak az exportból visszamaradt tömegárak elterjedésére, 20–30 év alatt felére csökkent az egy főre jutó borfogyasztás. A motorizáció elterjedésével vagy a növekvő üdítőital fogyasztással magyarázzák többen ezt a csökkenést. Valójában ez nem igazi ok. A fordulópontra a hazai piacon is 1991-ben következett be, amikor is a folyamatos csökkenés és stagnálás helyett jelentős növekedés következett be a borfogyasztásban. Ennek fő oka az olcsó kannás borok elterjedése volt. Olyan helyzet alakult ki, hogy egy liter olcsó bor ára ugyanannyi lett, mint egy fél liter átlagos minőségű söré.

A „tizes” élbolyban 1995-ben Magyarországon már 34,7 literre emelkedett az egy főre jutó fogyasztás, ahol a nyolcadik helyet foglaltuk el. Megelőzött bennünket Franciaország (63,5 liter), Olaszország (60,4 l), Portugália (58,4 l), Luxemburg (58,2 l), Argentína (43,8 l), Svájc (43,6 l) és Spanyolország (36,3 l). Utánunk következik Görögország (34,5 l), Ausztria (32 l).

A társadalom jelentős mértékű polarizálódása a keresletet polarizálódását is magával vonta. Egyes rétegeknél mind nehezebb a megélhetés, ők a minél olcsóbb bort keresik. A hirtelen meggazdagodottak a legdrágább borokat a legelőkelőbbnek vélt helyeken vásárolják meg. Tehát a legolcsóbb és a legdrágább borok iránt van a legnagyobb kereslet.

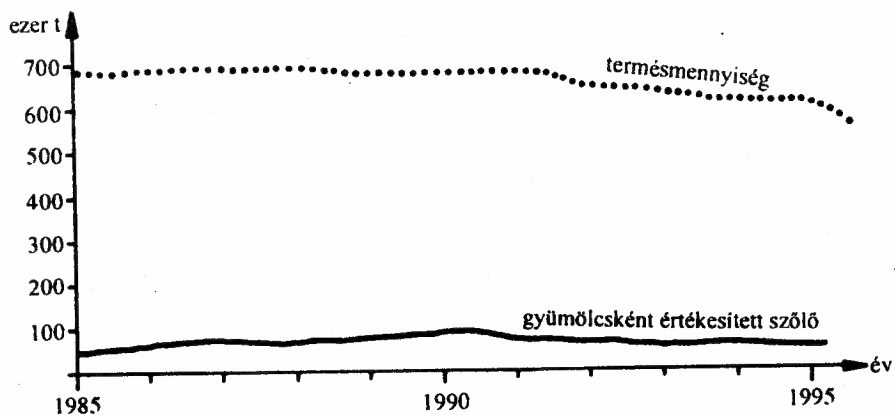
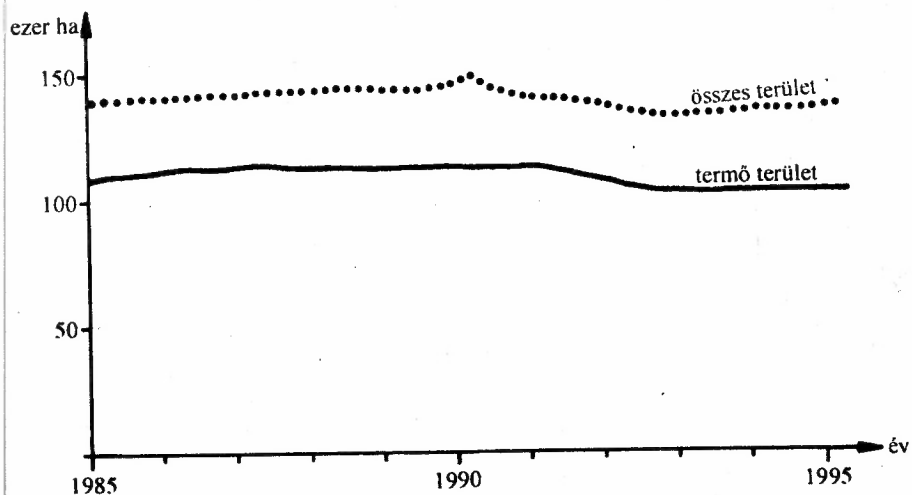
A külföldi statisztikák szerint a minőségi borok fogyasztói leginkább a középosztály tagjai közül kerülnek ki. Hazánkban ez a réteg sajnos még nem erősödött meg kellő mértékben és nem engedheti meg magának azt, hogy az étkezésekhez egy-két pohár jó bort megigyon. Még inkább nincs lehetősége arra, hogy rendszeresen vendéglőkben étkezhessen. A magyar borok csupán 1%-a értékesül a vendéglátóiparban és ha a borozókat és a talponállókat is figyelembe vesszük, ez akkor sem több 5%-nál.

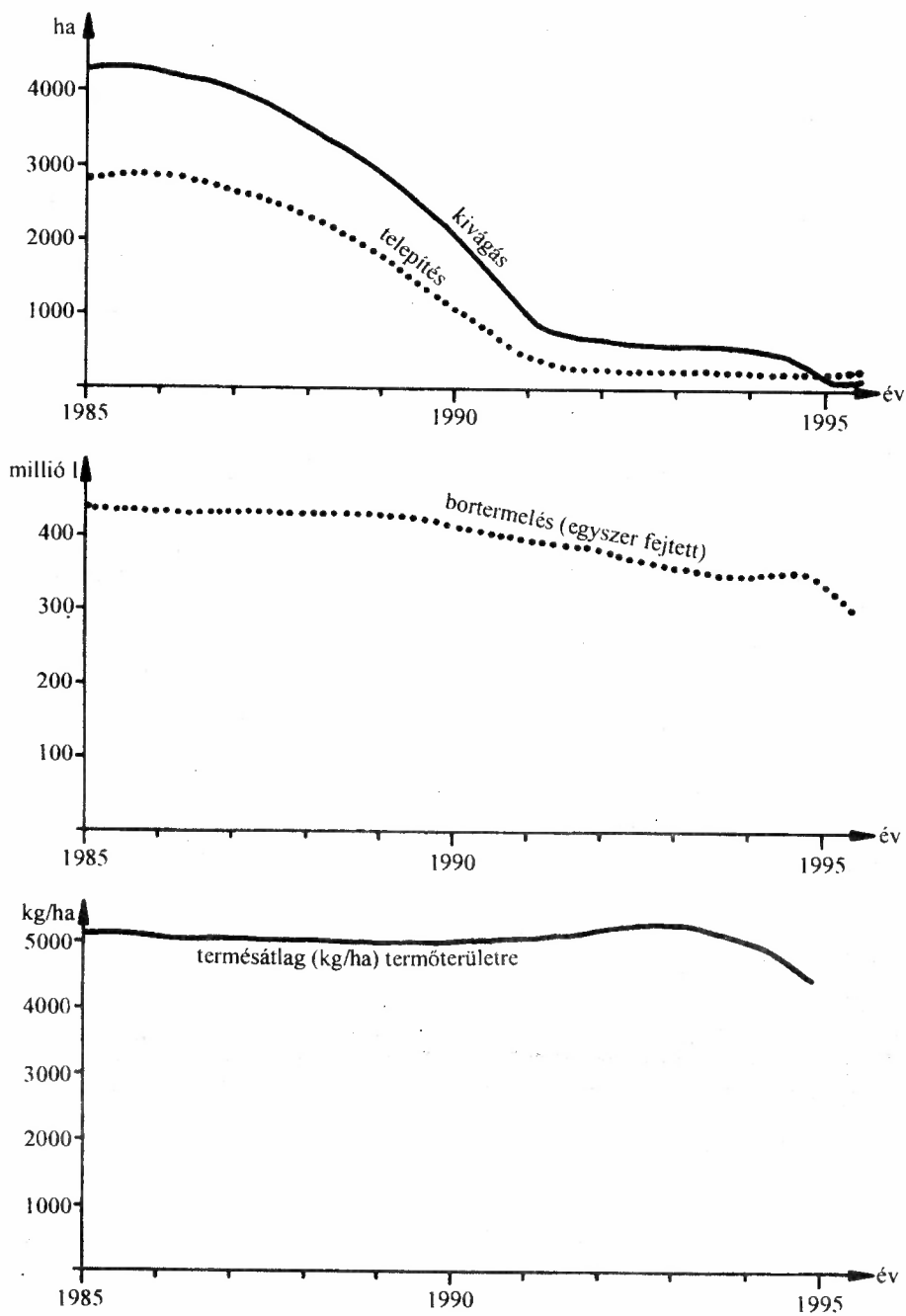
A borfogyasztás klasszikus színterei a különböző vendéglátóipari egységek. Magyarországon ezek közel sem töltik be azt a funkciót, amely a borkultúra növelésében, a borfogyasztás mennyiségének és színvonalának emelésében rájuk hárulna. Jelentős hiányossága a vendéglátóipari borértékesítésnek, hogy kevés és laza kapcsolat van a borászati vállalatok és vendéglátóipari egységek között. Így könnyen előfordulhat, hogy egy vendéglőben az adott tájegységre jellemző borokat nem lehet megvásárolni.

Az 1991–1995 közötti időszakban is tovább folytatódtak a nem kívánt irányzatok, tovább csökkent az összes szőlőterület, ezen belül is a termőterület (1. ábra, 1. táblázat). Bár a termésátlag kis mértékben nőtt, de a termésmennyiség a termőterület csökkenésével párhuzamosan csökkent. A bortermelés jelentős visszaesést mutat. Az 1986–1990 évek átlagához viszonyítva, amikor is 4 millió 310 ezer hl volt, 1991–1995 évek átlagában 3 millió 820 ezer hl volt.

1. ÁBRA

A szőlőtermelés alakulása 1985 és 1995 között
(The development of viticulture in 1985–1995)

1. TÁBLÁZAT

*A szőlő- és bortermelés alakulása a számok tükrében
(Grape- and wine production as reflected by figures)*

Megnevezés	1986–1990. évek átlaga	1991–1995. évek átlaga	1994	1995
Összes terület, ezer ha	143	133	132	131
Termőterület, ezer ha	112	106	101	100
Termésátlag, kg/ha (termőterületre)	5100	5210	5003	4810
Termésmennyiség, ezer t	676	637	614	544
Gyümölcsként értékesített szőlő, ezer t	45	48	42	36
Bortermelés (egyszer fejtett), millió l	431	382	369	329
Telepítés, ha	2702	173	72	56
Kivágás, ha	4030	851	404	49

Az 1991–1995 évek átlagában megyénkénti összehasonlításban a Dunántúlon a legnagyobb szőlőterülettel Veszprém, Zala, Tolna, Somogy és Baranya rendelkezett. Kiseb területre volt Fejér, Győr-Moson-Sopron, Vas megyének.

Az Alföldön Bács-Kiskun, Pest, Csongrád megye után Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés megye következik. Észak-Magyarországon Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megye után Nógrád megyében jelentéktelen a szőlőterület aránya.

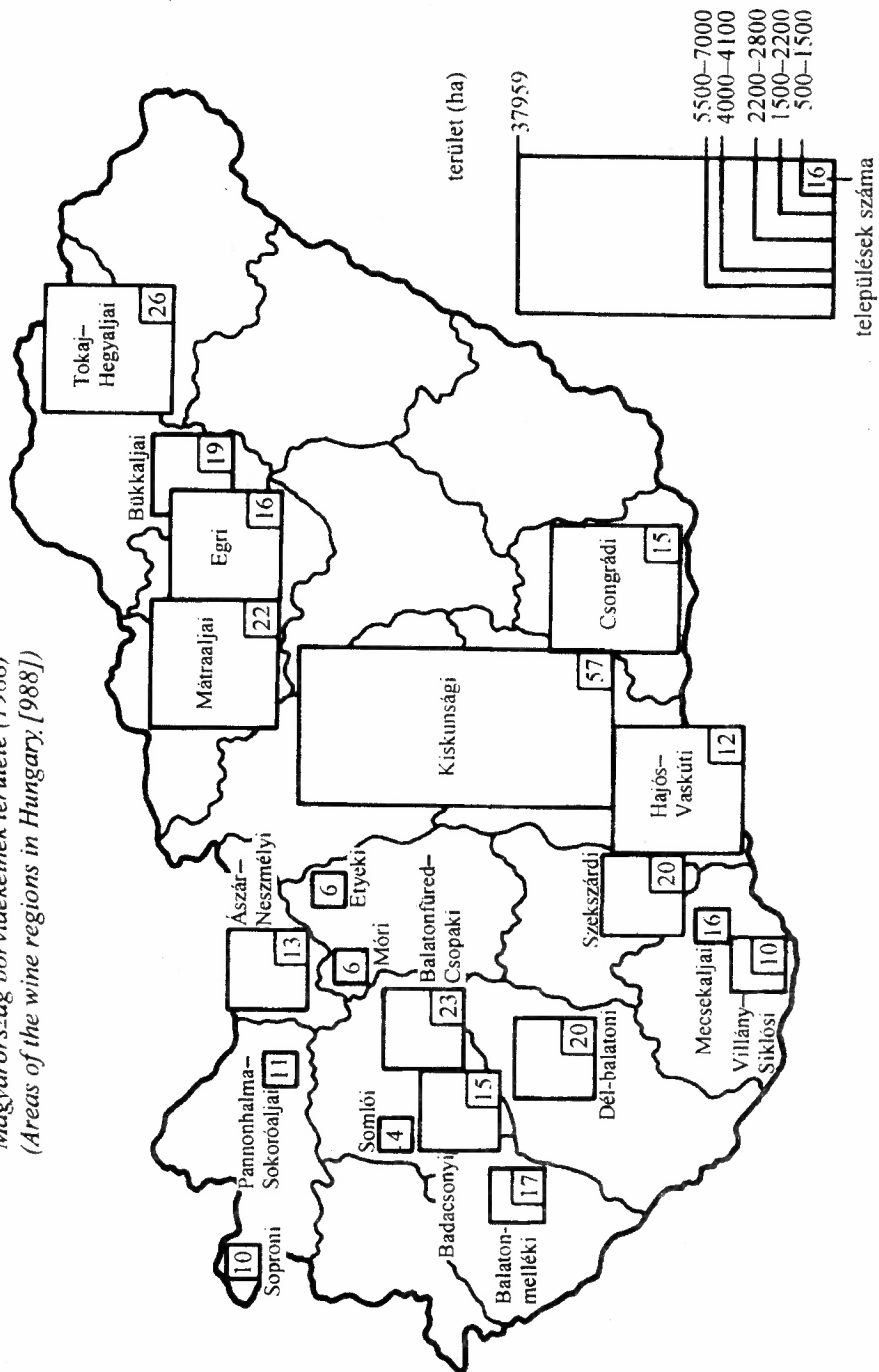
Az 1991–1995 évek átlagában az összterületen belül a szőlőterület aránya 79,48%, amelyen belül a Dunántúlon 86,28%, az Alföldön 73,9%, Észak-Magyarországon 80,69%. Az országos átlagot jóval meghaladja Heves megye, ahol 87,78% a termőterület aránya. Ez egyben jelzi azt, hogy a két történelmi borvidéken – a Mátraalján és az egri borvidéken – még most is kiemelt szerepet tulajdonítanak a szőlő- és borkultúrának (2. ábra).

A termőterület termésátlaga országosan 5207 kg/ha volt az 1991–1995. évek átlagában. Kiugróan magas értéket mutat Heves megye 8025 kg/ha, majd Somogy és Tolna következik. Igen alacsony az Alföldön, így Csongrád, Békés, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok megyében (2. táblázat).

Az utóbbi években más gondok is jelentkeztek. A szüret után a szövetkezetek, de ugyanúgy az egyéni gazdák sem kapták meg idejében a szőlőért járó pénzt. Ezáltal arra sincs anyagi biztositék, hogy a tavaszi munkálatok idejében és megfelelő minőségben elkészüljenek. Romlik a termelési kedv, csökken a telepítések nagysága, uralkodóvá válik a szőlő kivágása. A növényvédelmi teendők elmaradása is ronthatja vagy tönkretelheti a történelmi borvidék állapotát. Szőlőtelepítésről pedig már nem is igen beszélnek, mert annak költsége meghaladja az egymillió forintot hektáronként.

Az egri hegyközség területén már 1996 őszén vita alakult ki a kékszőlőfajták mustjának exportjáról. A szüret időszakában a must egy részét Csehországba, Lengyelországba, Szlovákiába, Szlovéniába szállították. Ez károkat okozhat, mert pl. az egri Bikavér alapanyagát szállítják ki és idehaza nem készült belőle bor. Ez az akció a piacok elvesztését is jelentheti. A hegyközségeknek viszont nincs jogi eszköze arra, hogy ezt megakadályozza. Ezért meg kell találni azt az összhangot, amely a minőségnek megfelelően fogalmazza meg a felvásárlási árakat. Csakis így érhető el a garantált minőség a világpiacra. Természetesen más gondok is jelentkeztek. Akadt olyan felvásárló az egri borvi-

2. ÁBRA
Magyarország borvidégeinek területe (1988)
(Areas of the wine regions in Hungary [1988])

2. TÁBLÁZAT

A szőlőtermelés helyzete 1991–1995. évek átlagában megyénként
(The situation of viticulture in 1991–1995, by counties)

Megye	Szőlőterület (ha)	Ebből termő- területek	Összes ter- més mennyiség (tonna)	Ebből termő- területen termett (tonna)	Termőterület termésátlaga (kg/ha)
Baranya	4 989	4 101	24 200	21 498	5 242
Fejér	3 766	3 603	18 758	16 471	4 571
Győr-Moson-Sopron	3 559	3 430	23 482	18 876	5 503
Komárom-Esztergom	3 779	3 275	19 743	18 056	5 514
Somogy	6 081	5 357	39 418	37 271	6 957
Tolna	6 354	5 406	36 026	33 653	6 225
Vas	1 594	1 565	8 537	7 049	4 504
Veszprém	8 190	6 852	42 836	36 807	5 369
Zala	7 017	5 524	28 306	25 468	4 610
Dunántúl	45 329	39 113	241 306	215 149	5 007
Bács-Kiskun	37 767	25 842	150 569	121 465	4 700
Békés	236	231	2 819	747	3 234
Csongrád	5 419	5 050	16 973	15 431	3 055
Hajdú-Bihar	2 755	2 180	7 921	7 760	3 560
Jász-Nagykun-Szolnok	2 501	2 410	12 355	9 466	3 928
Pest	9 269	6 909	37 767	31 129	4 510
Szabolcs-Szatmár-Bereg	2 790	2 264	7 780	7 526	3 324
Alföld	60 737	44 886	236 184	193 524	4 311
Borsod-Abaúj-Zemplén	12 951	9 802	54 409	49 381	5 038
Heves	11 690	10 262	91 055	82 357	8 025
Nógrád	1 115	721	3 844	3 205	4 445
Észak	25 756	20 785	149 308	134 943	6 492
VIDÉK ÖSSZESEN	131 822	104 784	626 798	543 616	5 187
Budapest	1 478	1 257	10 581	8 856	7 045
ORSZÁG ÖSSZESEN	133 300	106 041	637 379	552 472	5 209

déken aki már a szőlő biológiai érése előtt kezdte meg az átvételt. Ezzel még súlyosabb károkat okozott, mint akik a must külföldi értékesítésére szánták el magukat. Az így készített must minősége is erősen megkérdőjelezhető.

Az elmondottakból következik, hogy először is egy stratégia kialakítására van szükség. Vagyis a szőlőből, borászatból élők rétegének megfelelő perspektívát kell látnia maga előtt a szőlészetben és a borászatban. Ebben kölcsönösen segíthetnek az érdekelt települések önkormányzatai, a szőlő- és bortermelők egyesületének helyi tagjai, valamint a szövetkezetek. Ha így életképes tulajdoni hányad, tulajdonosi szervezet jönne létre, akkor kezdeményezően léphetnének fel a korábbi hitelezőkkel, a bankokkal szemben. Úgy például, hogy követeléseiket tulajdonosi részre váltsák át. Vagyis, hogy a történelmi borvidék iránt lojális tulajdonosként lépjenek be egy majdani társaságba.

Az eredetvédelem intézményi háttere a hegyközségi törvény életbelépésével, a hegyközségek újrászerveződésével vált ismét lehetővé. Ez a rendszer a termelők önszabályozó és önellenőrző szervezete, amely az állami szabályozást és ellenőrzést is kiegészíti.

A fogyasztás jelenlegi helyzete, a gazdasági környezet és annak várható alakulása indokolttá teszi egy olyan marketing stratégia kialakítását, amely képes választ adni a kihívásokra.

A magyar szőlő- és bortermelők számára az eredetvédelem fejlesztése nemcsak a Közös Piac által igényelt tevékenység, hanem gazdasági kényszer is. A termelés csökkenéséből adódó veszteségek részleges vagy jelentős pótlása csak akkor képzelhető el, ha a védett eredetű borok egy nagyobb hazai és exportpiaci részesedést érnek el, ott termelői, szabályozási garanciájuk következtében jelentős árbevételt jelenthetnek. A termelőknek és a kereskedőknek meg kell találni a származási hely megnevezése és a márkák közötti harmóniát is. Az eredetvédelem a borászati feldolgozást, a borvidégeket, a hazai és exportpiacot, valamint a fogyasztást is erőteljesen differenciálja.

Meggyőződésem, hogy a szőlő- és borágazat jelenlegi súlyos helyzetéből is képes a megújulásra, a hatékony piacentrikus termelés megvalósítására. Erre a megújulásra annál is inkább szükség van, mert területi elhelyezése mindig is nagyszámú munkahelyet, gazdasági felvirágzást biztosított, illetve hozott, különösen a történelmi borvidékeknek. Más termelési kultúrával a szőlészet itt nem is helyettesíthető. A borgazdaságok feldolgozó kapacitása is nagy érték és más célra nem is igen konvertálható. A szőlészet és borászat volt itt a legfontosabb agrárágazat, a nagyüzemek, az egyéni termelők pénzeszközeit ebbe a „legeredményesebb” ágazatukba, a bortermelésbe fektették, amihez még jelentős hitelek is igénybe vettek.

Megjegyzendő, hogy a világ ismert „zárt” borvidégein kb. 35–45 millió hektoliter bor terem. Ezek a minőségi borok folyamatosan növekvő áron találnak vevőre a világpiacon. A szigorúan szabályzott termelés is elősegíti a piaci egyensúlyt. Ebbe a minőségi piaci körbe kell a magyar történelmi borvidégeket bejuttatni, s a még el nem feledett eredet- és minőségvédelmével, hatékony piacszervező (marketing) tevékenységgel a magyar bor hírnevét ott megőrizni.

Irodalom

- Bodnár L. (1987) Az egri és a mátraaljai történelmi borvidék. Heves Megyei Tanács Mg. Osztálya, Eger.
- Bodnár L. (1990) A szőlő és borértékesítés gondjai Heves megye történelmi borvidégein. In: *Tér-idő-társadalom*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 418–430. o.
- Bodnár L. (1991) A szőlő és bortermelés gondjai, különös tekintettel az egri és a mátraaljai történelmi borvidékre. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XX.* 21–36. o.
- Bodnár L. (1994) A szőlészet és borászat helyzete az 1990-es években. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXI.* 5–20. o.
- Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv. KSH, Budapest, 1987.
- A gyümölcs- és szőlőtermelés 1990. évi főbb eredményei. KSH Mg. Statisztikai Főosztály, Budapest.
- A borkereskedelem ABÉCÉJE. Pelsovin Trade BT. Balatonfüred, 1993.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv. KSH, Budapest, 1995.

THE CONDITION OF WINE-GROWING IN THE 1990S

LÁSZLÓ BODNÁR

Nowadays we can witness a rearrangement process in the field of wine-growing and wine-producing. One of the reasons is the significant slackening of market possibilities, and also the growing quality requirements. The mistakes, unclassified questions of profit-process become more and more acute. Exportation-centredness of wine-producing should remain, it is of great importance. It can be realized through a more standardized requirement-system in the field of both foreign and home Trade ensure this we need a fixed production basis, carefully elaborated concepts concerning our activity in the foreign market. Sooner our exportation was characterized by a one-channel sale-system. Nowadays, however, wine is delivered to the foreign market by more trade and exporting companies. The development of wine-growing and wine-producing, which could meet the necessary demands, is possible in perspective only. The present situation, on the one hand, defines the next measures, but in the perspective, on the other hand, it also limitations the size and pace of the development.

To restore the harmony between production and consumption, to make distorted price and value relations meet market value standards, to provide a profitable production on ground of utilizing oecological, biological and technological reserves, to validate the points of view of origin, naming and quality-loyalty in the product-structure are urgent tasks in the field of wine-producing. We need differentiated consumer prices in the country which would be in harmony with consumption prices and solvent demands. The exportation orientated character of wine-producing requires grounded foreign trade activity.

A TERMŐFÖLD PRIVATIZÁCIÓJÁNAK REGIONÁLIS VETÜLETE*

(Regional aspects of the privatisation of arable lands)

KOVÁCS TERÉZ

A magyar mezőgazdaság történelmi fejlődése az elmúlt egy emberöltő alatt fordulatokkal volt tele. 1945-ben a földreform révén 600 ezer család kapott földet, és országosan akkor összesen 1,4 millió gazdaságot jegyeztek. 1959–1961-ben megtörtént a mezőgazdaság teljes kollektivizálása. Ezután három évtizeden keresztül a szocialista közigazdaságtan nem sorolta a mezőgazdasági üzemek vagyonához a termőföldet. Az 1990-es rendszerváltás teljes körű tulajdonrendezést hozott a mezőgazdaság területén. Ez a tulajdonrendezés mélyebb és gyorsabb volt, mint amit az ágazat jelentős részének szereplői zökkenőmentesen el tudtak volna viselni.

A hagyományos paraszttársadalomban a föld a hatalmat jelentette. A mai agrotechnológiai és piaci viszonyok között már nem állja meg a helyét az az állítás, hogy „akié a föld, azé a hatalom”, mert a jövedelmezőség sokkal inkább függ a szaktudástól, mint a földterület nagyságától. Ugyanakkor a termőföld Magyarország legjelentősebb természeti erőforrása. A rendszerváltás táján a föld az egyik legvitatottabb politikai kérdéssé vált. Bár Magyarországon nem alkalmazták a kuponos kisprivatizációt, mégis a földprivatizáció egy ilyen típusú privatizációba sorolható. Hiszen 2,5 millió esetben voltak az állampolgárok a földprivatizációban érintve. Ennek politikai vonatkozásáról sokan, regionális vetületéről azonban kevesen írtak. A tanulmány ezen a hiányon kíván enyhíteni.

Nagyrégiók és kistérségek

A magyar mezőgazdaság a múltban térbelileg is nagyon differenciált volt. A különbségek a szocializmus idején nemhogy megszűntek volna, hanem tovább mélyültek.

Mezőgazdasági szempontból az ország három nagy régióra osztható: a Dunántúl, az Alföld és Észak. A nagyrégiók megyehatárosak és eltérő nagyságú területeket foglalnak magukba. A Dunántúl 3577,3 ezer, az Alföld 4389,4 ezer, Észak 1336,3 ezer hektár területre terjed ki. A nagyrégiók között a földterületek művelési ágak szerinti arányának eltérése jelentős. A legjellegzetesebb mezőgazdasági régió az Alföld, ahol a szántó, a

* A tanulmány az OTKA T 017843 sz. kutatási téma keretében készült.

szőlő és gyümölcsös, valamint a legelő aránya az átlag felett van. Ezek az átlagtól való pozitív eltérések az erdősültség kárára vannak. Ezzel szemben Észak a legerdősültebb régió, de ott még a gyepterület aránya is az átlag feletti, míg a szántók, halastavak, nádasok aránya messze az átlag alatt van. A Dunántúl áll legközelebb az országos átlaghoz, bár a gyepek, a szántók és a szőlő és gyümölcsös aránya kissé az átlag alatt van, az erdősültség pedig az országos átlag felett.

A két világháború között a Dunántúlon és Északon inkább a nagybirtokrendszer, az Alföldön pedig a kis- és középbirtok volt a jellemző.

Településszerkezetét illetően a Dunántúl és Észak jelentős része aprófalvas térség (1. ábra). Ezek a régiók jórészt dimbes-dombos térségek, szántóföldi növénytermesztésre egy részük nem alkalmas. A falvak és városok között a határban megtalálhatók még a majorok, illetve puszták, ahol egykor a nagybirtokok cselédei, a szocializmusban pedig az állami gazdaságok dolgozói és azok családtagjai laktak. Az Alföldön a nagyfalvak és a városok – amelyek a múltban többnyire mezővárosok voltak – határában található tanyák a parasztgazdák és családjuk lakhelyét is képezték.

Magyarországon a szántók átlag 19 aranykorona-értékűek. Az ország a szántóterületek minősége szempontból 82 kistérségre vagy tájkörzetre van felosztva. Ezeket a mikrorégiókat a volt tsz-ek szántóterületeinek átlag aranykorona-értéke alapján alakították ki. A kistérségek hat típusáról lehet beszélni (2. ábra).

A leggyengébb, azaz a rossz adottságú tájkörzetek átlag 14 aranykorona alatti szántóterületűek. Az ország 4 összefüggő térségében található az ide sorolható 18 mezőgazdasági mikrorégió.

– Az első, a legnagyobb az Alföld közepén húzódik, és magába foglalja a Bács-Kiskun megyei homokhátságot, a Csongrádi-homokhátat, a Tiszazugot, a Nagykunságot és a Tisza melléket. Mindannak ellenére, hogy ebben a térségben nagyon gyengék a földek, a homokhátságon az ott élő emberek igyekeztek a földből való megélhetés legkedvezőbb formáját megtalálni, így pl. a múlt század végétől, e század elejétől gyümölcs- és szőlőtelepítésbe fogtak, a két világháború alatt egyes településeken még szántóföldi zöldéskultúrával, majd a szocializmus ideje alatt a primőrzöldség természetével foglalkoztak. Ehhez hasonló rossz termőhelyi adottságú térségekre mindez nem mondható el, tehát a Bács-Kiskun és Csongrád megyei homokhát ilyen szempontból egy pozitív kivételnek számít.

– A második legnagyobb összefüggő gyenge adottságú szántóterület a Dél-Dunántúlon található és magában foglalja a Keszthelyi-hegységet és környékét, az Észak- és Dél-zalai-dombságot, a Göcsej–Hetést, a Somogyi-dombvidéket és a Mecsek–Zselic hegységet.

– A harmadik leggyengébb adottságú összefüggő övezet Észak-Magyarországon van: a Cserhát vidéke, a Mátra–Bükk északi vidéke, Észak-Borsod és a Hegyköz.

– A negyedik leggyengébb adottságú övezet az ország legkeletibb részén található: a Szatmár-beregi-síkság, az Északi- és a Déli-Nyírség.

A következő típusba sorolhatók a gyenge termőhelyi adottságú kistérségek, ahol a szántóföldek átlagosan 14,1–17,0 aranykorona-értékűek. E gyenge adottságú tájkörzetek kiterjedésük révén egy-két szakaszon „összekötik” az előbbi rossz adottságú tájkörzeteket. Minőségi sorrendben a leggyengébbektől kezdődően a következő 18 tájkörzet tartozik ide: Pest megyei homokhátság, a Börzsöny vidéke, a Gerecse–Pilis-hegyvidék,

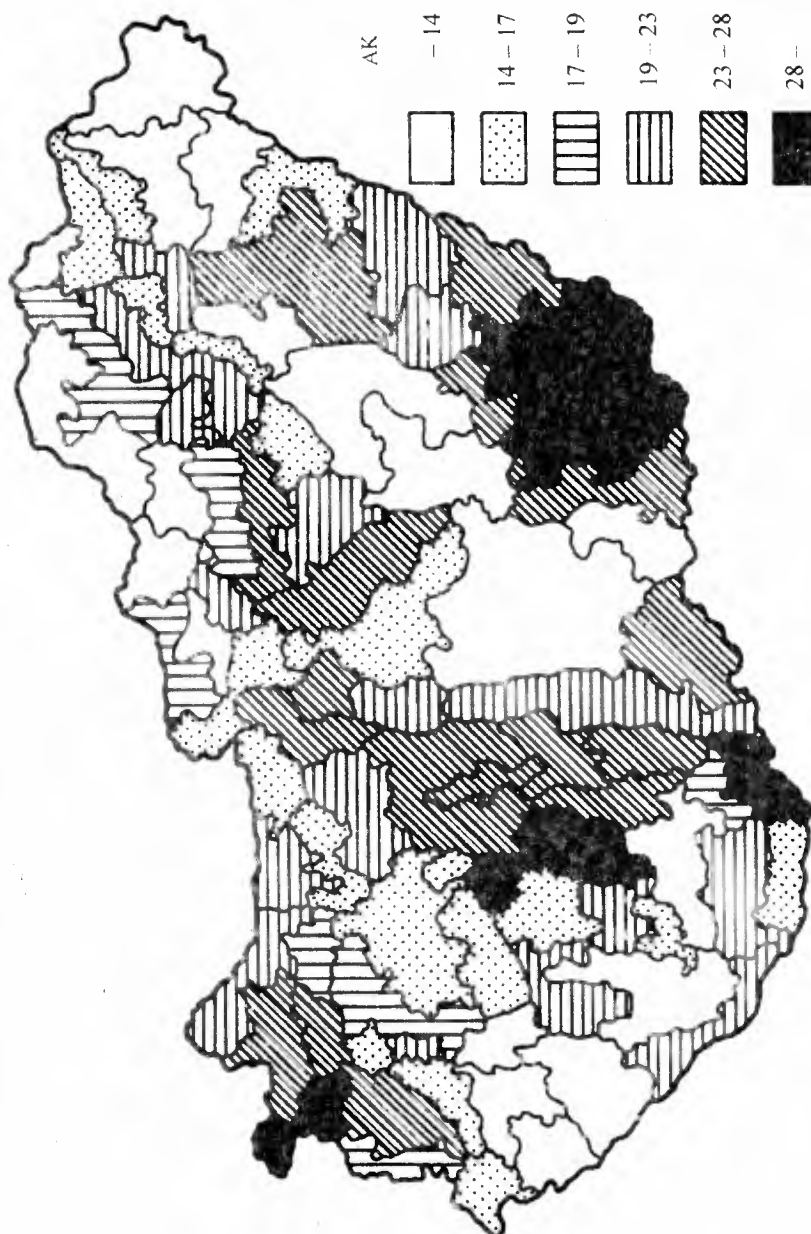
1. ÁBRA

500 lakos alatti települések aránya a megyék települései között
(Proportion of villages with less than 500 inhabitants within the settlements of the counties)

2. ÁBRA

A szántók átlag aranykorona értéke alapján kialakított mezőgazdasági tájkörzet
(Agricultural small regions defined by the average golden crown value of the plough-lands)

a Bársonyosi-dombvidék, a Bakonyi-hegyvidék, a Balaton-felvidék, a Tabi-dombvidék, a Zselicség, az Ormánság, az Őrség, a Hegyhát, a Cser, a Hevesi Tiszavidék, a Tiszamente, a Taktaköz, a Bodroghöz, a Rétköz és a Nyírség–Erdőpuszták.

Az elmúlt szocialista rendszerben először azok a tsz-ek, ahol a szántók átlag aranykorona-értéke 14-ig terjedt, kaptak állami támogatást „rossz termőhelyi adottságok közepette gazdálkodók” címen. Később ezt a határt 17 aranykoronára emelték fel. Szám szerint a mezőgazdasági tájkörzetek 44%-a sorolható ebbe a két kategóriába. E területeknek vélhetően a felén a mai költségek és piaci viszonyok közepette biztos nem éri meg gazdálkodni. Ezen a területen célszerű lenne fokozatosan erdősíteni vagy gyepesíteni.

A rendszerváltás után eltörölték a kedvezőtlen adottságú térségek után járó állami támogatást, amit először csak 1996-ban vezettek be újra. Ezúttal a 19 aranykorona-értékig terjedő szántóterületek után lehet állami támogatásért folyamodni. Hét további mezőgazdasági tájkörzet a szántók átlag aranykorona-értéke alapján ide sorolható. Ezek a tájkörzetek minőségi sorrendben: a Baranyai–Geresdi-dombság, a Határmente, a Marcal-medence, a Sokorói-dombvidék, az Ipoly völgye a Mátra–Bükk déli lejtője, a Sajó és Hernád völgye. Az ide sorolható szántók magyar viszonylatban *közepes*, de európai viszonylatban már jó minőségű földeknek számítanak.

Az átlag feletti földek minősítésére nincs elfogadott kategorizálás. Elképzelhető, hogy az átlag alattihoz hasonlóan itt is három típust képezünk.

*Átlag feletti*ek mindazok a tájkörzetek, ahol a szántók átlag aranykorona-értéke 19,1–23,0 között van. 17 ilyen mikrokörzet van az országban: a Szeghalmi körzet, a Bihar–Sárrét, Tiszavasvári vidéke, a Mezőség, a Bükkalja, a Jászság Szolnok megyei része, a Mátra alja, a Dunavölgy, a Dunamellék, a Vértes hegyvidék, a Komáromi-síkság, a Szigetköz, a Mosoni-síkság, a Folyók völgye II., a Marcali hát és környéke, a Kapos völgye, a Drávamelléke és Csurgó környéke és a Drávavölgy a Pécsi-medencével.

A következő 16 kistérségben már *nagyon jó*nak mondhatók a szántóföldek (átlagosan 23,1–28,0 aranykorona-értékűek): a Hanság–Fertővidék, a Rábaköz, a Folyók völgye I., a Pilis–Budai-hegyvidék, a Mezőföld I., a Mezőföld II., a Sárvíz környéke, a Sárköz–Dunamenti-síkság, a Völgység hegyhát, a Bácska, az Alsó-Tisza völgye, a Szarvasi körzet, a Békés–Gyula–Sarkad körzet, a Hajdúság, a Jászság Pest megyei része és a Közép-hevesi térség.

Ezeknek a körzeteknek a szomszédságában találhatók a *kiváló* földjeiről híres kistérségek (átlagosan 28,1 aranykorona-érték feletti). Hat ilyen mikrokörzet van az országban. Minőségi sorrendben a következők: a Mezőföld III., a Soproni-hegyvidék–Cseri-táj, a Tolnai-dombvidék, a Maros–Körös köze, a Baranyai-lőszsziget és a Békési-síkság.

A szántók átlag aranykorona-értéke alapján összességében a legjobb földek Békés megyében, továbbá Tolna, Fejér és Csongrád megyében találhatók. A legrosszabb földek pedig Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, illetve Zalaiban vannak.

A termelőszövetkezetek földterületeinek privatizációja

A termelőszövetkezetek földterületeinek privatizációja befejezettnek tekinthető, bár a tulajdonformák telekkönyvi bejegyzése még várat magára. Ez a munka a földhivatalok tulajdon-nyilvántartásának modernizációs függvénye.

A rendszerváltás előtt a tsz-ek 5,5 millió hektáron gazdálkodtak, ez 93 millió aranykorona-értéknek felel meg (1. táblázat). Akkor a szövetkezeti földeket a tulajdonformát illetően négy kategóriába lehetett osztani. A negyedik csoport kivételével a többi föld mind a szövetkezetek közös használatában volt. Ezek a kategóriák:

1. Szövetkezeti osztatlan közös tulajdonban lévő termőföldek. Ezekhez a földekhez a tsz-ek úgy jutottak, hogy az elhunyt vagy kilépett tagoktól megváltották, azaz szimbolikus összeg ellenében megvették a földet.

2. Részaránytulajdonú termőföldek. Részaránytulajdonosoknak a szövetkezetbe földet bevitt és ott maradt tagok (és velük azonos jogállású személyek) tekinthetők.

3. A magyar állam tulajdonában lévő termőföldek, amelyeket az állam adott a szövetkezeteknek ingyenes és határidő nélküli használatba.

4. A szövetkezeti közös tulajdonú, de magánhasználatban lévő termőföldek. Ezeket főleg szakcsoportok, szakszövetkezeti tagok és haszonbérlok használták. Ők még a földalapok kijelölése előtt – és ha az első kárpótlási törvény meghozatala után egy záros határidőn belül a vételi szándékot bejelentették, továbbá ha legalább 5 évig használták a szövetkezeti tulajdonú földet, akkor – elővásárlási jogot élveztek.

1992. február 28-ig a tsz-eknek ki kellett jelölni négy földalapot, ezzel elindult a szövetkezeti földek tulajdonváltása. A következő földalapok voltak: 1. a részaránytulajdonú, 2. a tagok és alkalmazottak 20–30 AK értékű földalapjai, 3. a kárpótlási, és 4. az állami tulajdonú földalapok.

Az 1991. évi XXV. tv. (az ún. első kárpótlásról szóló törvény) szerint az állami tulajdonú termőföldek tulajdonviszonyait a kárpótlási árverés eredménye alakítja ki, vagyis földhiány esetén ezeket a területeket is fel lehetett volna használni kárpótlásra. Ellenkező esetben, azaz, ha nem lett volna ilyen jellegű igény a földre, akkor az a föld fekvése szerinti település önkormányzatának tulajdonába került volna, kivéve, ha erről az önkormányzat lemond. Ez utóbbi esetben a föld megmaradt volna az állam tulajdonában és a korábbi használó művelésében. Ezzel a törvénnyel ellentétben az 1992. évi II. tv. ugyanerről a földalapról úgy rendelkezett, hogy azt a mostani tsz-tagok feloszthatják maguk között. A szövetkezeti átalakulások folytán ezeknek a földeknek a tulajdonosítására ez utóbbi törvényt alkalmazták és teljesen jogszerűn azt a jelenlegi tsz-tagok (aktívak és nyugdíjasok) között osztották fel. Vagy vagyonarányosan, vagy minden tag egységesen, azonos aranykorona értékű földet kapott. Ezek a földek részei voltak az ún. maradék földeknek, amelyek becslés szerint országosan a volt tsz-földek aranykoronában számított 10%-át jelentették.

Részaránytulajdonú földek

A szövetkezetek földterületének hektárban számított, 40,0%-át aranykoronában kifejezve pedig 42,6%-át tették ki a részaránytulajdonban lévő földek aránya. A szövetkezetek összes aranykoronájának 31%-ától (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) 56,6%-áig (Győr-Moson-Sopron megye) terjed a részaránytulajdonú földek aránya (3. ábra). Az 1 465 691 részaránytulajdonosnak 2 246 751 hektár földterülete volt (1. táblázat). Ez egy tulajdonosra vetítve átlagosan 1,5 hektár 17,7 aranykoronás földet jelent.

Ha a részaránytulajdonosok megszerzett aranykoronáját nézzük, akkor látható, hogy az első helyen álló Békés megyében 8,7-szer több aranykorona van a részaránytulajdonosok kezében, mint az utolsó helyen álló Komárom-Esztergom megyében.

1. TÁBLÁZAT
Szövetkezeti földtulajdon felosztása*
(Distribution of the co-operative lands)

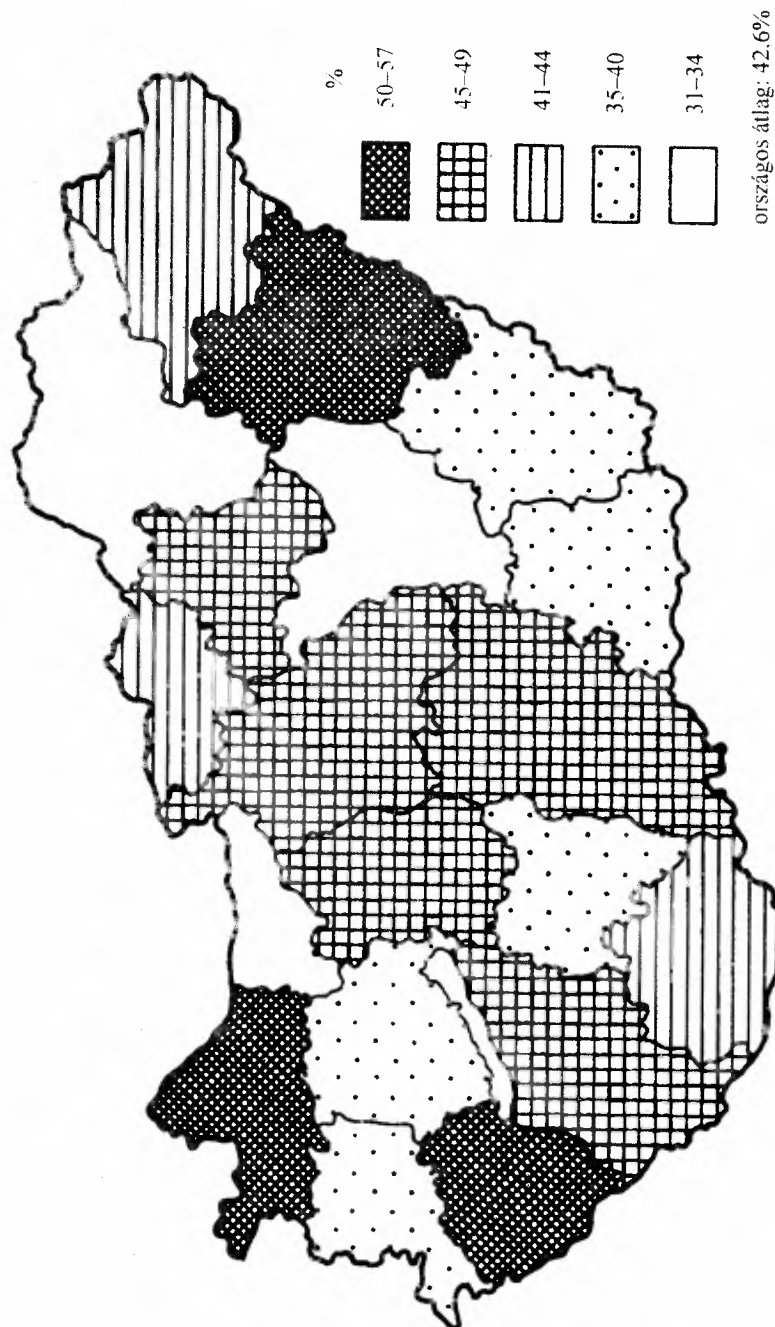
Megyék	Részarány		20–30 AK-sok			Kárpótlási		A szövetkezetek összes	
	Tulajdonosok száma	Térület, ha	AK	Tulajdonosok száma	Térület, ha	AK	térület, ha	AK-ja	területe, ha
Baranya	40 149	89 114	1 634 019	20 816	34 095	492 642	66 190	1 075 811	255 196
Bács-Kiskun	154 299	243 045	3 745 616	44 931	86 010	1 164 493	144 021	2 276 869	528 574
Békés	94 399	137 166	3 965 089	29 719	26 024	745 395	178 538	4 897 764	395 978
Borsod-Abaúj-Zemplén	78 976	154 897	2 067 585	17 847	53 633	646 817	123 072	1 682 279	401 313
Csongrád	80 844	116 981	2 284 679	25 843	30 463	636 894	115 557	2 727 012	295 387
Fejér	54 902	103 457	2 402 069	11 621	12 555	311 656	94 955	2 128 795	239 853
Győr-Moson-Sopron	95 223	112 613	2 639 102	7 684	8 585	180 552	90 828	1 660 304	232 205
Hajdú-Bihar	133 429	190 049	3 476 098	–	23 057	378 181	133 615	2 526 484	412 305
Heves	67 314	97 300	1 678 719	23 436	34 111	520 591	65 615	1 135 933	227 783
Jász-Nagykun-Szolnok	77 397	125 517	2 523 233	24 169	40 806	811 528	173 406	3 371 729	402 625
Komárom-Esztergom	17 226	26 170	451 754	11 437	18 721	276 576	37 632	605 526	95 167
Nógrád	42 396	54 219	620 059	11 913	30 663	294 781	47 749	540 798	148 839
Pest	86 095	151 816	2 534 166	–	57 237	838 883	82 561	1 483 666	340 294
Somogy	63 849	130 174	2 090 510	25 050	45 312	603 247	79 775	1 209 386	329 717
Szabolcs-Szatmár-Bereg	168 465	166 252	2 112 763	69 612	107 313	1 278 089	102 591	1 297 757	419 319
Tolna	44 700	81 561	1 899 499	21 426	25 615	547 752	90 201	2 018 366	224 882
Vas	50 984	74 250	1 257 516	–	27 147	424 742	83 641	1 487 936	199 871
Veszprém	56 058	84 157	1 191 690	18 159	32 605	451 554	82 719	1 159 955	233 235
Zala	58 986	108 013	1 369 124	–	32 187	355 943	47 227	611 260	210 424
Összesen	1 465 691	2 246 751	39 943 290	363 663**	726 139	10 960 316	1 839 893	33 892 630	5 592 967
									93 862 514

* A megyei földhivatalok adatai alapján

** Az összeg, adathiány miatt 4 megye adatait nem tartalmazza., ténylegesen 420–450 ezer fő tesz ki ez a csoport

3. ÁBRA

A részaránytulajdonosú földek aránya az összes szövetkezeti földekben belül (AK)
(Share of part-owners within the total of co-operative-owned lands [calculated in golden crown])

Legtöbb részarány-tulajdonos a nagy létszámú alföldi mezőgazdasági megyékben van, Bács-Kiskun, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékkel az élen.

Az elmúlt esztendőök során a részarány-tulajdonú földek tulajdonba adása haladt a legvontatottabban. Jellemző, hogy eddig csak annak kijelölése történt meg, hogy melyik táblában van a föld. Így ma a tulajdonosok aranykorona-értékét tudják csak nyilvántartani, és esetleg azt, hogy a határ melyik földtáblájában van az. Várhatóan hosszú idő telik el addig, amíg a hektárban kifejezett értékhez és a föld helyrajzi számmal ellátott megjelöléséhez is hozzájutnak az érintettek.

A résztulajdonosok kérhették ugyan a földkiadó bizottságoktól földjeik kimérését. A földkiadó bizottságok munkája vontatottan haladt. Nincsenek pontos adatok arról, hogy milyen munkát végeztek az 1996. év végén megszűnő földkiadó bizottságok. Csak becsülni lehet, hogy a részaránytulajdonú földterületek 10–15%-át mérték ki.

A részarány-tulajdonosok földjeinek egy része is gazdát cserélt. Ez az „adásvétel” tsz-en belül történt. Az idős és anyagilag rossz helyzetben lévő tsz-tagok részarányföldjeiket eladták az arra igényt tartó fiatalabb, rendszerint vezető, de legalább diplomás szövetkezeti tagoknak. A vételár általában aranykoronánként 500 Ft volt. Ezek az adásvételek legnagyobb mértékben közvetlenül a tsz-ek átalakulása után zajlottak le. E folyamat jogi értelemben a privatizáció révén felaprózott termőföldek koncentrációjához, kevesebb tulajdonos kezében való összpontosításához vezetett. A földtulajdon átcsoportosításának forrása az elhalálozás és az elszegényedés. Eredménye pedig az lesz, hogy az iskolázatlan és idős rétegek kezéből a föld átkerül az iskolázott középkorú és fiatal rétegek kezébe.

A részaránytulajdonú földek legnagyobb része a sok kis magántulajdonos kezében marad, de ezeket bérbe adják az átalakult tsz-eknek. Többek között ebből áll az átalakult szervezet közös földalapja.

A tagi és alkalmazotti 20–30 AK értékű földjei

Az Antall-kormány ideje alatti koalíciós pártok nem akarták teljesen szembeállítani az egykori és a mai tsz-tagokat és alkalmazottakat, ezért találták ki azt, hogy a jelenleg ott dolgozók ha nem rendelkeztek kárpótlási vagy részaránytulajdonú földdel, akkor az ország területén mindenütt egységesen tagonként 30, az alkalmazottanként pedig 20 AK értékű földet kapnak a tsz-ek közös tulajdonú földjeiből. Ilyen alapon 420–450 ezer ember jutott földhöz Átlagosan 25,2 Ak/ha föld jutott nekik. Vagyis nekik jutottak a minőségileg legjobb földek. Ez azért is alakult így, mert általában szántót kaptak, aminek közismerten magasabb az aranykorona-értéke, mint a gypé vagy az erdő. A megszerzett földterület átlagosan 1,6 ha-t tesz ki, ami nagyobb ugyan, mint az egykori háztáji föld, de a megélhetéshez semmiképpen sem elegendő. Ezekből a tulajdonosokból a legtöbb Szabolcs-Szatmár-Bereg, majd Bács-Kiskun megyében, a legkevesebb pedig Győr-Moson-Sopron megyében volt (1. táblázat). 30, illetve 20 AK-jú földhöz Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében kilencszer többen jutottak, mint Győr-Moson-Sopron megyében. Aranykoronában kifejezve is a két megye között 7-szeres különbség tapasztalható. Ha magas az ilyen tsz-tagok aránya, az azt jelenti, hogy ott nagy volt a munkaerő-elvándorlás, és fordítva, az ő alacsony arányuk arról tanúskodik, hogy a térség szövetkezeteiben egy stabil munkaerő dolgozott.

E földek tekintetében is megindult egy újabb tulajdonváltás. A 20–30 aranykoronás tulajdonnal bíró tsz-tagok és alkalmazottak ha nehéz anyagi helyzetbe jutottak, akkor eladták a földjeiket a tsz-en belül. A vevő az agrárértelmiség korábban említett csoportja volt. Az ár is hasonló volt, mint a kárpótlási vagy részarány-tulajdonú földek esetében.

A nagy eladások a tsz-átalakulásokat követő első évben voltak. Ez a folyamat még jobban oda vezetett, hogy a mezőgazdaságban dolgozó iskolázatlanabb és szegényebb csoportok kezéből a föld az iskolázottabb és gazdagabb rétegek kezébe került.

Kárpótlási földek

A rendszerváltást követően az Antall-kormány négy kárpótlási törvényt hozott meg. Ezek végrehajtása ma gyakorlatilag befejezettnek tekinthető. A szövetkezeti közös tulajdonú földekből kellett a szövetkezeteknek elkülöníteni a kárpótlási földalapokat. Ezeknek a földeknek a tulajdonosait az árverés lebonyolítása, illetve annak eredménye alakította. Az árverésen eladott föld a kárpótlásra jogosult árverési vevő tulajdonába került, míg az árverés lebonyolítása után megmaradó szövetkezeti tulajdonú földek a tagok tulajdonába kerültek.

Ami a kárpótlási földalapok kijelölését illeti, elmondható, hogy az első kárpótlási törvény alapján beérkezett igények révén a megyei kárrendezési hivatalok a gazdálkodó szervezetek felé 47 millió aranykorona értékű kárpótlási földalap kijelölését kérték. Az akkori tsz-ek, állami és erdőgazdaságok hozzávetőlegesen 38 millió aranykorona értékű kárpótlási földalapot jelöltek ki. Ebből a tsz-ek kárpótlási földalapja 33,8 milliót tesz ki (1. táblázat).

A kárpótlási árverések 1992. augusztus 20-án kezdődtek. A legtöbb árverés 1993 tavaszától 1994 tavaszáig, a második a szabad választásokig volt. A választások után szinte megállt a kárpótlási földek eladása. Ennek oka részben a kormányváltásban, részben abban keresendő, hogy elfogyott a kárpótlási földalap. Az újabb kárpótlási földalap kijelölést a Boross-kormány már nem vállalta, a Horn-kormány pedig a kárpótlás gyors befejezését ígérte, amibe nemigen fér bele további kárpótlási földalapok kijelölése. Ráadásul napjainkra nagyon lecsökkent az állami földek aránya is.

Összehasonlítva a megyéket a részarány, a tagok és alkalmazottak, továbbá a kárpótlottak aranykoronája tekintetében, a legnagyobb regionális különbségek a kárpótlási földek terén mutatkoznak.

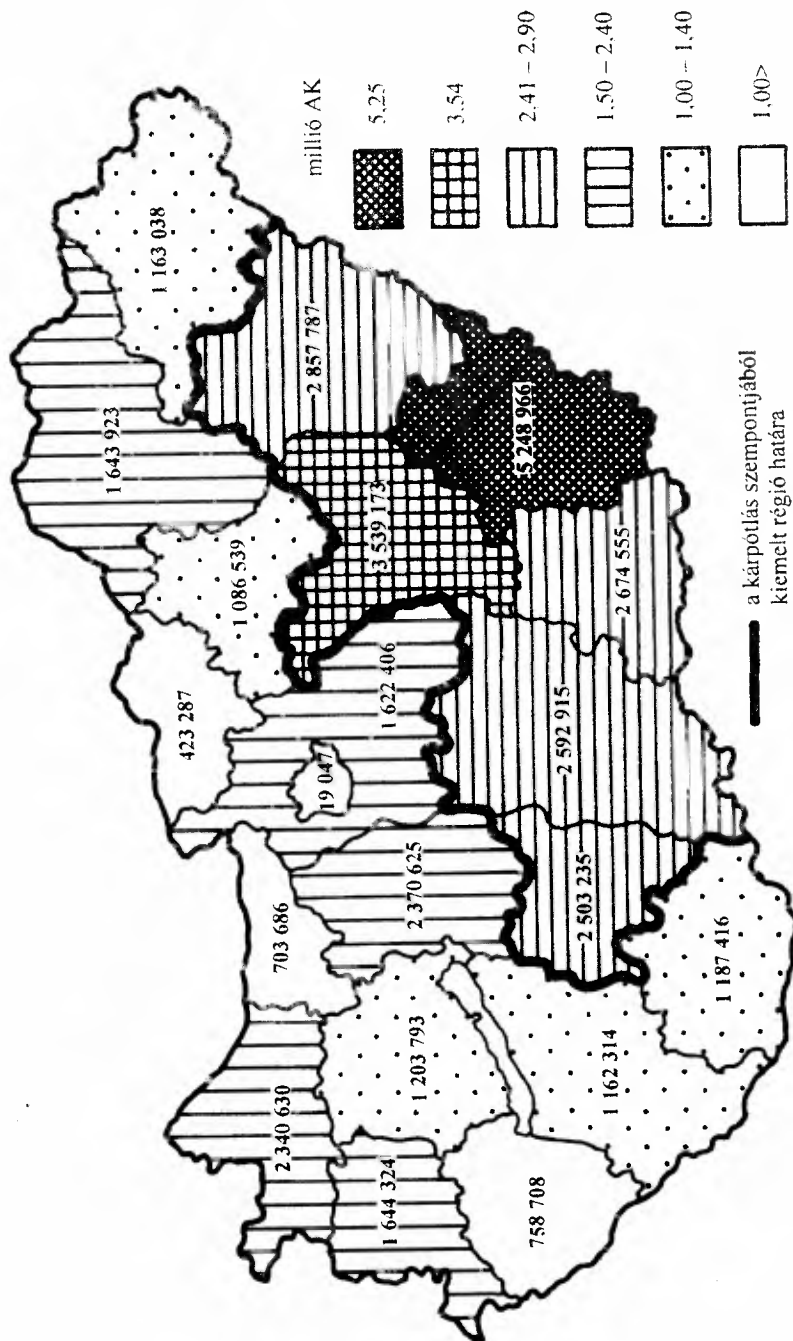
A kárpótlási árveréseken 1994. november 9-ig 36,7 millió aranykorona értékű föld kelt el. Az eladott aranykorona-értékek alapján a megyék között első helyen álló Békés (5,2 millió AK) és az utolsó helyen álló Nógrád (423 ezer AK) között 12,5-szeres különbség van (4. ábra).

Az eladott kárpótlási földterületek nagysága 1994 novemberében 36,7 millió AK, ami 2,1–2,4 millió hektárnak felel meg. A kárpótlási árveréseken félmillióan vásároltak földet.

A legnagyobb vásárlási igény a kárpótlási földek iránt a három dél-alföldi megyében, továbbá a tőlük északra eső Jász-Nagykun-Szolnok megyében és a velük keleten határos Hajdú-Bihar, illetve a nyugaton határos Tolna megyében volt. Ez a terület egy összefüggő régiót alkot, amelyet *délkelet-magyarországi agrárrégió*nak nevezek. Ez hagyományosan mezőgazdasági térség, amely egy sajátos történelmi utat járt be. Már a török kiűzése után tanyarendszer jött létre, és az országban itt bontakozott ki először egy szá-

4. ÁBRA

Kárpótláson elért aranykorona-értékek (1994. nov. 7.)
(Golden crown values sold at compensation auctions [7 November 1994])

bad paraszti árutermelés, amely főként a szürkemarha tartására és exportjára alapozódott. Erre a vidékre a kis- és középbirtok volt a jellemző. A két világháború között a parasztpolgárosodás terén is a legmesszebbre itt jutottak. A tsz-rendszer fénykorában is valahány kistérségben intenzív gyümölcs-, szőlő- vagy zöldségtermesztés folyt, mert a magánszféra sok helyütt rá tudott épülni a tradicionálisan kialakult évszázados kertészeti kultúrára. A zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermelésnek szükségszerűen megteremtődött a háttér szolgáltatása és a kisipara is. A magánszféra e mezővárosok, nagyfalvak és tanyák térségében nagyságrendileg fejlettebb volt már a 70-es években, mint a tipikus magyar falvak nagy részében. A térségben napjainkban magas a munkanélküliség, de ezeknek a munkanélkülieknek egy jelentős része tud legalább főlegzisztenciát teremteni a mezőgazdasági vegyes gazdaság működtetése révén. Ezen túlmenően e délkelet-magyarországi mezőgazdasági régió néhány megyéjében még sajátos tényezők is hozzájárultak az átlagot meghaladó kárpótlási igények megjelenéséhez. Békés és Tolna megyében magasak a földek aranykorona-értékei, Békésben ráadásul kevés (mindössze 4%) az erdők aránya, amelyeknek közismerten alacsony az aranykorona-értéke. Végül ebben a megyében az átlagnál erősebb a Kisgazdapárt, amely propagandájával a kárpótlási igények növelésének malmára hajtotta a vizet. Jász-Nagykun-Szolnok megyében a teljes kollektivizálás idején nagyon kemény tsz-szervezés folyt. Ebben a megyében a tanyákat, a középparaszti birtokok utolsó mentsvárait, mind lebontották, nem úgy, mint a szomszédos Bács-Kiskun, Csongrád vagy Békés megyében. Mivel a kártevés nagyobb volt, ezért most, 30 év után, amikor mód nyílt rá, a volt egykori birtokosok, illetve azok leszármazottai restaurálni akarták birtokukat, és az ahhoz kapcsolódó politikai hatalmukat is. Ugyanakkor fellepnek azok az erők is, amelyek meg akarták és meg is tudták akadályozni ezeket a törekvéseket.

Az említett délkelet-magyarországi agrárregión kívül még Fejér és Győr-Moson-Sopron megyében volt az átlag felett a kárpótlási földvásárlási igény. Fejér megyében szintén magasak a földek aranykorona-értékei, és emiatt tűnik soknak a kárpótlás. Győr-Moson-Sopron megyében, hasonlóan Jász-Nagykun-Szolnok megyéhez, visszaüt a kemény téjeszesítési politikai. Ez volt ugyanis egykor az első szocialista megye, vagyis itt sikerült először minden településre kiterjedő tsz-t szervezni. Általában érvényes, hogy ha a földet egykor erőszakosabban vették el, akkor most a volt tulajdonosok azt jobban kérték vissza, mintha csak egyszerűen, simán elvették volna.

Vas, Pest és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben átlagos, míg a többi megyében az átlag alatt van a kárpótlási földvásárlás. Közülük mindenképpen kiemelkedik Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, amely végül is mindazon tulajdonságokkal rendelkezik, mint az említett délkelet-magyarországi agrárregió, kivéve a parasztpolgárosodási hagyományokat. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye szegényparaszti múlttal bír. Az ilyen hagyományok nem vezetnek a kárpótlási földvásárlások növekedése felé.

Somogy megyében a beadott kárpótlási földigények (2,4 millió AK) és a ténylegesen megvásárolt kárpótlási földek (1,1 millió AK) között az országban egyedülállóan nagy különbség van, ami részben magyarázható az előreledő népesség magas arányával és a gyér népsűrűséggel, de nyilván egyéb tényezők is hozzájárultak ennek a jelenségnek a kialakulásához.

A többi megyében – Veszprém, Baranya, Heves, Zala, Komárom-Esztergom és Nógrád – többek között azért is alacsony a földkárpótlási igény, mert az átlagnál nagyobb

területet tesz ki az erdő, továbbá a terület szempontjából ezek többnyire a kisebb megyék.

A kárpótlási földvásárlásban részt vettek nem csak az egykori földtulajdonosok, hanem a politikai kárpótlási jeggyel, illetve az elvett ház vagy vállalkozás alapján kárpótlási jeggyel bíró tulajdonosok is. Gyakran az eredeti kárpótolta kárpótlási jegyeiket eladták a névérték 70–80%-áért. E földvásárláson – zsebszerződés révén a vevők lettek a tulajdonosok. Ezen a „piacon” nem kis számban jelentek meg a külföldi (ausztriai, szlovéniai, szerbiai) vásárlók is, és sajnos, nem csak a határ menti településeken. Napjainkban vélhetően 40 ezer ha föld van zsebszerződések révén a külföldiek tulajdonában.

A földek iránt a legnagyobb érdeklődés a nagyvárosok és az üdülőkörzetek határában volt, ahová az elmúlt évtizedekben nagy volt a bevándorlás. Ott befektetési céllal vásároltak az emberek. A nagyvárosiak tájékozottabbak, mint a vidéki lakosság. Ők nagyon jól tudják, hogy ha az EU tagjai leszünk, akkor a földek értéke Magyarországon is a mainak többszöröse lesz. Mostani befektetésük révén egykor majd jelentős haszonra tesznek szert.

Az állami földtulajdon privatizációja

A rendszerváltás előtt Magyarországon a földterületek 29%-a volt állami tulajdonban, ugyanaz pl. Hollandiában 1,2%-ot tesz ki.

Legtöbb állami tulajdonú föld az állami gazdaságok, az erdő- és fafeldolgozó vállalatok kezelésében volt. Jelentős volt még a nem mezőgazdasági jellegű állami földterület.

Az állami gazdaságok földterületeinek kb. 20%-a kárpótlási alapba került, és hozzávetőlegesen ugyanannyit tesz ki az ott dolgozó alkalmazottaknak juttatott föld, ami személyenként 20 aranykoronát tett ki. A volt állami gazdaságok földjei, pl. a tangazdaságok az egyetemekhez, iskolákhoz kerültek. Jelentősek még a természetvédelmi övezetekhez került állami földek.

2. TÁBLÁZAT

*Az állami földtulajdon megoszlása (1989)
(Division of agricultural fields in state property [1989])*

Kezelők	ha (ezer)	%
MÉM-hez tartozó 124 állami gazdaság	976,2	36,6
Más tárcához tartozó 5 állami gazdaság	23,1	0,9
Egyéb mezőgazdasági vállalatok és költségvetési szervezetek (18 gazdaság)	12,5	0,5
Egyéb gazdasági ágak vállalatai és költségvetési szervei (31 gazdaság)	69,1	2,6
Erdő- és fafeldolgozó vállalatok	848,5	31,8
Egyéb erdőgazdasági vállalatok és költségvetési szervek	167,3	6,3
Egyéb állami, nem mezőgazdasági jellegű földterület	570,9	21,3
Összesen	2667,6	100,0

Forrás: Csete L. (1995) Gazdálkodás, 5. 28. o.

Az állami gazdaságok részvénytársaságokká alakultak. Az itt dolgozók is kaptak egy kisösszegű részvényt, majd privatizálták a gazdaságokat. Kivételt képez az a 28 állami gazdaság, amelyek többségi tartós állami tulajdonban maradtak, a biológiai alapok őrzése, a vetőmagtermelés és a tenyészállat-nevelés céljából. Az ország nyugati részén a volt állami gazdaságok vegyes tulajdonosok (magyar és külföldi) kezébe kerültek, a korábbi-nál kisebb szervezetként (rt., kft., bt., holding) működnek, a földet pedig bérlik az ÁPV Rt.-től.

Ugyanakkor a volt állami gazdaságok jelentős részét, illetve azok jogutódait felszámolták a csődeljárások során.

Az erdő- és fafeldolgozó vállalatok földterületeinek kb. 20%-a került a kárpótlási alapokba. Ezek a vállalatok is részvénytársasággá alakultak, és bérlik az erdőket az ÁPV Rt.-től. Magyarországon ma az erdőterületeknek közel 40%-a magántulajdonban, 60%-a állami tulajdonban van. Egyúttal ez azt is jelenti, hogy ma a legtöbb állami tulajdonban lévő földön erdő van. A magántulajdonú erdők korábban főleg tsz-kezelésben voltak, és most ezeken erdőbirtokosságok alakulnak az erdők kezelése céljából.

Nincsenek pontos adataink arról, hogy a kárpótlási törvény végrehajtása során az állami gazdasági alkalmazottak közül hányan kaptak 20 AK értékű földet. (Becslés szerint 100 ezer körül van ez a szám.) Tehát őket nem számítva, 2 434 550 földprivatizációs eset volt. (Természetesen előfordult, hogy valaki kétszer is érintett volt, de ezt leszámítva mintegy 2 millióra becsülhető a földprivatizációban szereplő állampolgárok száma.) Átlagosan az állampolgárok 23,8%-a volt érintve a földprivatizációban. A területi különbségek e tekintetben jelentősek (5. ábra). A földprivatizációban érintett állampolgárból arányaiban Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében volt a legtöbb, 46,5%, a legkevesebb (12,3%) pedig Komárom megyében.

Három nagyobb térség rajzolódik ki a földprivatizációban részt vettek magas aránya tekintetében:

- Az ország keleti részén Szabolcs-Szatmár-Bereg, Békés, Hajdú-Bihar és részben Heves megye is. Ez egy hagyományosan elmaradott agrártérség.

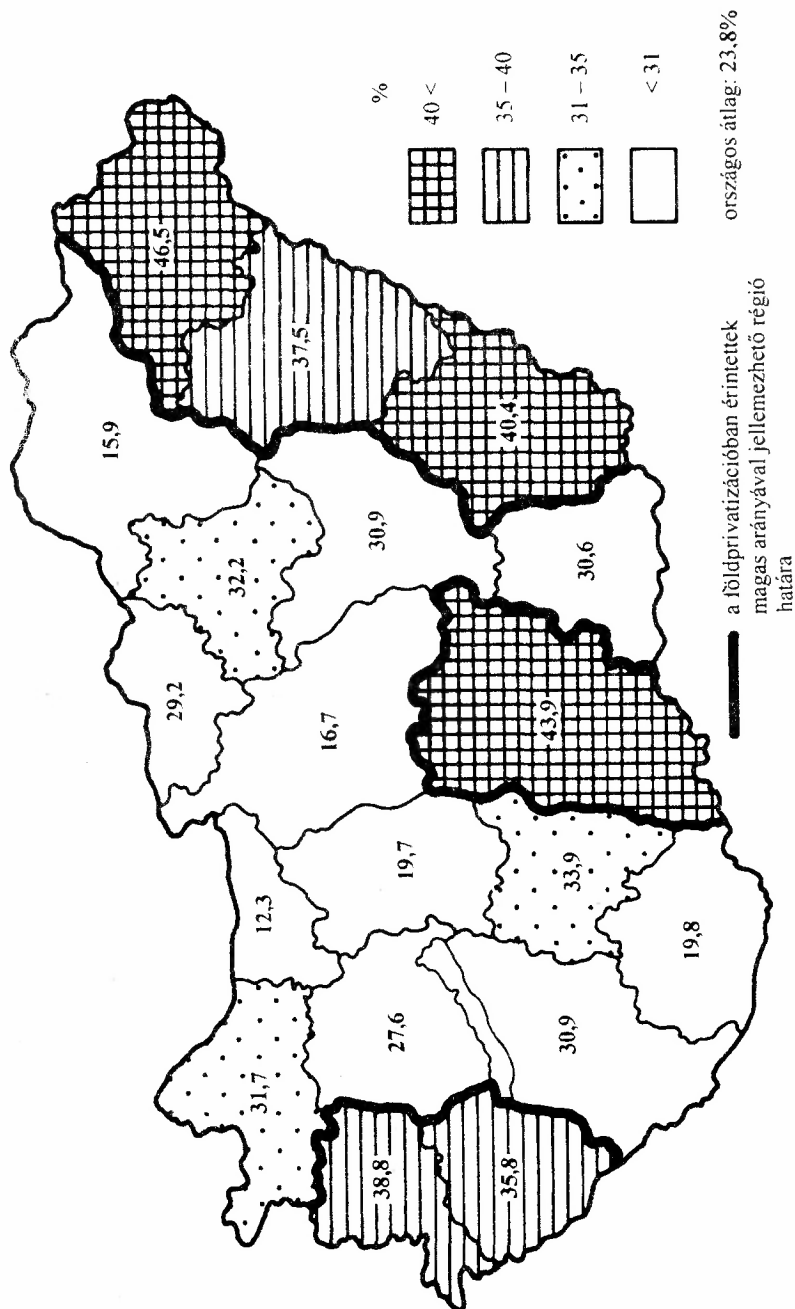
- Az ország nyugati részén Zala, Vas és részben Győr-Moson-Sopron megye. Itt vélhetően a külföldiek földigénye megteremtette azt, hogy a földre mint piaci értékre tekintsenek.

- Az ország középső, déli részén Bács-Kiskun és részben Tolna megye. Ez egy hagyományosan jó agrárvidék, ahol a földnek –többek között – azért van értéke, mert a zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermesztés sok családnak biztosítja a kiegészítő, vagy esetleg a fő jövedelmi forrást.

Ami kimaradt ebből, az az iparosítás, elsősorban a szocialista iparosítás révén preferált térségek, mindennek előtt a bányavidékek, Komárom-Esztergom, Borsod-Abaúj-Zemplén, Baranya, Nógrád megyék.

5. ÁBRA

A földprivatizációban érintett állampolgárok aránya
(Proportion of citizens concerned in the privatisation of lands)

A földprivatizáció hatása a földhasználatra

A mezőgazdaság privatizációja nemcsak a földtulajdon dekoncentrációjához, hanem az egész ágazatban a gazdálkodási szervezetek számának megsokszorozódásához vezetett (ami csak részben magyarázható a privatizációval). Példaként említhető, hogy míg 1990-ben 535 jogi személyiségű gazdasági társaság volt, addig 1995-ben már 3848 ilyen társaság létezett országszerte. 1990-ben 1405 szövetkezetről tudunk, öt évvel később számuk 2117-re szaporodott. 1995-ben további 2727 jogi személyiség nélküli gazdasági társaság és 29 976 egyéni vállalkozás működött. Öt évvel a rendszerváltás után az összes mezőgazdasági, vad-, erdőgazdálkodási és halászati szervezet száma 39 385 volt. Ez egy olyan dekoncentrációs folyamat, amely még nem fejeződött be. A szocializmusban jellemző nagy- és kisüzemek helyett fokozatosan egy kiegyenlítettebb hármass struktúra kialakulását fog érvényesülni. A földhasználat szempontjából ez azt jelenti, hogy egy-egy nagyüzem művelésében lévő átlag földterület tovább csökken. Így azok a nagyüzemek, amelyek megmaradnak, azok is kisebbek lesznek, mint eddig voltak. Ugyanakkor a nagyobb méretű kisüzemek száma is pedig növekszik. Következésként megjelennek a középzemek vagy középbirtokok, amelyeket leggyakrabban egyéni vállalkozás, kft. és bt. formájában működtetnek.

Ma Magyarországon a földhasználat sokkal ésszerűbb formát ölt, mint ahogy arra a tulajdonformák alapján következtetni lehetne (3. táblázat). Vagyis a földhasználók száma lényegesen kisebb a tulajdonosokénál.

3. TÁBLÁZAT

Az összes földterület gazdálkodási formák szerint^{a)}
(Total land area divided by corporate forms of farming)

	1994		1995	
	ezer ha	%-os megoszlás	ezer ha	%-os megoszlás
Gazdálkodó szervezetek	5813	62,5	4801	51,6
– gazdasági társaságok	3086	33,2	2893	27,9
– szövetkezetek	2727	29,3	2208	23,7
Egyéni gazdálkodók és a lakosság más csoportjai	2785	29,9	4035	43,4
– egyéni gazdálkodók ^{b)}	2074	22,3	2700	29,0
Nem mezőgazdasági hasznosítású ^{c)}	705	7,6	467	5,0
Összesen	9303	100,0	9303	100,0

a) Földhasználat; b) becsült terület; c) üdülők, hobbi- és egyéb területingatlanok.

Forrás: Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1995. KSH, 1996. 176. o.

Tehát 1995-ben a földterületeknek a bő negyedét, 27,9%-át a gazdasági társaságok, 23,7%-át pedig a szövetkezetek művelik. Az egyéni gazdálkodók a földterületek 29%-án gazdálkodnak. Ez utóbbiak művelésében lévő földterület 1994-ről 1995-re jelentősen, 6–7%-kal nőtt.

A vetetlen szántók aránya a földprivatizáció során megnőtt, amit rendezetlenség jeleként kell értékelni. Bíztható azonban, hogy az utolsó évek e területen javulást hoztak, főleg a szövetkezetek esetében érvényes ez. Legtöbb vetetlen szántót az egyéni gazdálkodók mondhatnak magukénak.

4. TÁBLÁZAT
Vetetlen szántó (ezer ha)
(Uncultivated land [1000 hectares])

	1986–1990. évek átlaga	1991–1995. évek átlaga	1994	1995
Gazdasági társaságok*	19	39	34	32
Szövetkezetek	60	116	53	24
Egyéni gazdálkodók	3	99	149	135
Összesen	82	254	236	191

*Vállalatokkal és költségvetési szervekkel együtt

Forrás: Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1995. KSH, 1996. 180. o.

A termőföld privatizációja Magyarországon a földtulajdon és a gazdasági szervezetek felaprózódásához, dekoncentrációjához vezetett. A termőföld-privatizációval kapcsolatos jogszabályok végrehajtásával a dekoncentráció egyrészt befejeződött, másrészt viszont a jelenlegi örökösödési törvény következtében az elhalálozások révén tovább folytatódik. A gazdasági szervezetek felaprózódása napjainkban is tart, ami egyrészt a politikai indíttatású privatizációnak, másrészt a piaci viszonyok térnyerésének tudható be. Ugyanakkor a tulajdonváltozással egyidőben spontán módon megindult egy földkoncentráció is. Ez nem csak a művelésre, hanem a tulajdon koncentrációjára is érvényes. A nehéz anyagi helyzetben lévő, sok előregedett vagy szakképzetlen tulajdonos ahogy megszerezte a földtulajdonát, eladta azt a fiatalabb, szakképzetesebb agrármenedzser rétegnek. Bár ezeknek az új tulajdonosoknak a nagy része ma még egyéni gazdálkodást nem, vagy csak részben folytat, mégis ők és a jelentős paraszti múlttal rendelkező középső- és felsőfokú végzettségű és ma már gazdálkodó személyek lesznek a majdani agrártulajdonosi polgárság fő képviselői.

Tehát az egykori földtulajdonosok leszármazottai és a közelmúlt agrár nagyüzemi értelmiségei ezen a ponton találkoznak. Felvetődik a kérdés, hogy mi készíteti a mai nagyüzemi agrármenedzsmentet majdan a magángazdálkodásra? A válasz a várható EU-csatlakozásban keresendő. Nehéz, szinte lehetetlen olyan szövetkezeti törvényt megfogalmazni, amely megfelel az EU-normáknak, és egyúttal a magyar mezőgazdasági szövetkezetek mai formában való (elsősorban termelő, csak kis részben szolgáltató és értékesítő szervezet) fennmaradásának. Ráadásul az EU agrártámogatási rendszerébe nemcsak a kis, hanem a nagy gazdaságok nem férnek bele. A Közös Agrárpolitikában (CAP) a támogatások elsősorban a józan méretű vállalkozásokhoz, amelyek lehetővé teszik, hogy a hagyományos gazdálkodó család gazdaságilag elfogadható módon fennmaradjon, jutnak el. A mindenkor agrárpolitikának számolnia kell ezzel.

Irodalom

1991. évi XXV. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról
1992. évi I. törvény a szövetkezetekről.
1992. évi II. törvény a szövetkezetekről szóló 1992. évi I. törvény hatálybelépéséről és az átmeneti szabályokról.
1992. évi XXIV. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-jétől 1949. június 8-ig terjedő időben alkotott jogszabályok alkalmazásának igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról.
1992. évi XXXII. törvény az életüktől és szabadságuktól politikai okokból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról.
1994. évi XXXII. törvény az ún. pótkárpótlásról.
- Csete L. (1995) A magyarországi állami gazdaságok privatizálása és átalakítása. *Gazdálkodás*, 5. 20–35. o.
- Egyéni gazdálkodás a mezőgazdaságban. KSH, Budapest, 1994.
- Enyedi Gy. – Tasnádi P. (1996) Az átalakuló magyar mezőgazdaság. *Info Társadalomtudomány*, 36. Budapest.
- Halmi P. (1995) *Az Európai Unió agrárrendszere*. Mezőgazda, Budapest.
- Kovács T. (1994) A kárpótlás területi sajátosságai. In: *A magyar mezőgazdaság helye Európában. I. kötet*. XXXVI. Georgikon Napok, Keszthely, 51–57. o.
- Kovács T. (1995) A mezőgazdaság privatizációjának és szervezeti átalakításának hatása a regionális fejlődésre. In: *Regionális politika a piacgazdasági átmenetben*. (Szerk.: Hegedűs M.) Gazdaságkutató Intézet, MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest–Pécs, 87–106. o.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1995. KSH, Budapest, 1996.
- Tóth L. (1995) Globalizáció és regionalizáció. Szeged.

REGIONAL ASPECTS OF THE PRIVATISATION OF ARABLE LANDS

TERÉZ KOVÁCS

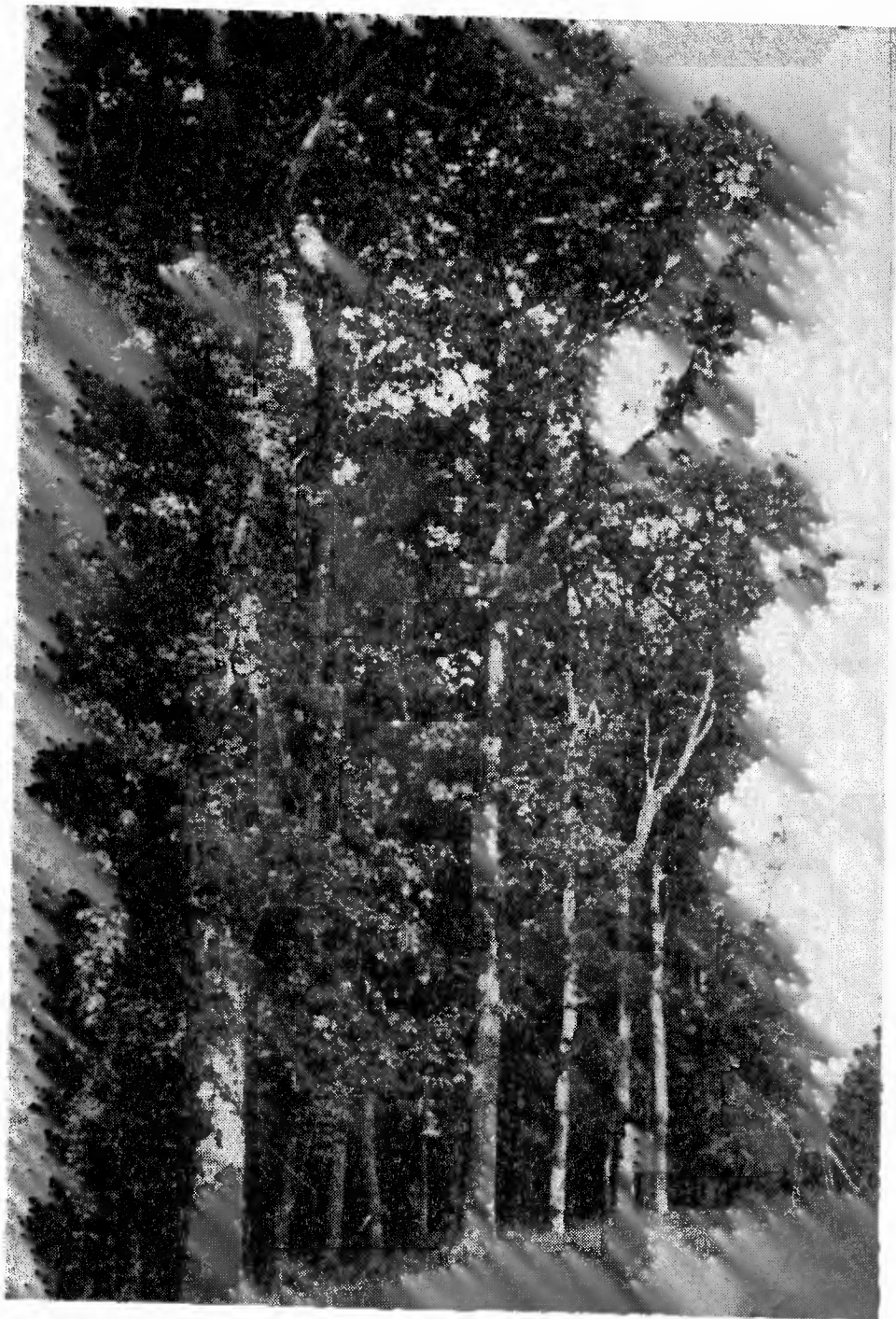
In Hungary, in the past half a century radical changes took place in land ownership three times. The last one was carried out during the period of the first freely elected government after the change of the political system. In theory, 2 million people, i.e. every fifth citizen acquired some land. For want of skills and capital, many did not use their right and sold their lands as soon as they obtained it. Others lend the gained land.

In Hungary there is a very high number of land owners at the moment, but in the land use a concentration can be seen. This led to an equalisation replacing the small home-steads and giant estates typical in the socialist era: There are large, medium size and small estates, as well. The farmers, the co-operatives and the different types of businesses have equal one third shares of the land. The area of lands cultivated by farmers increased by 6–7% from 1994 to 1995. In this period it was mainly the co-operatives that lost some of their lands, which is surprising because the socialist-liberal government, elected in 1994, supported the co-operatives and not the farmers, even if not in a declared way.

The proportion of the citizens interested in land privatisation is not even throughout the whole of Hungary. Three regions are spectacular from this aspect:

- The first one is in the eastern part of Hungary, which is an economically underdeveloped region;
- The second one is in the western part of the country, where, due to the illegal land purchases of the foreigners, land is a valuable property;
- The third region is in the south-middle part of Hungary. It is a traditional agricultural region with a high share of vegetable- and fruit growing and viticulture.

The counties where land privatisation was less important were mainly the mining counties preferred in the socialist era.

Szlavón tölgyes keményfaliget a Dráván (Pálfai L.)

KÖNYVJELZŐ

A MEZŐGAZDASÁGTÓL A VIDÉKFEJLESZTÉSIG

III. Falukonferencia

Kovács Teréz (szerk.) MTA RKK, Pécs, 1995. 541 o.

1995. szeptember 7-8-án került megrendezésre a III. Falukonferencia, mellyel az MTA RKK immár hagyományt teremtett. A kétévente Pécssett sorra kerülő találkozókat egyre növekvő érdeklődés kíséri. A harmadik alkalommal a közel 150 résztvevő öt szekcióban vitatta meg az aktuális kérdéseket. Újításnak számít, hogy erre a konferenciára a szervezők külföldi előadókat is meghívtak. A két nap alatt több mint száz előadás és korreferátum készített együttgondolkodásra a falu és a vidék iránt elkötelezett szakembereket. Az előadók többsége elkészítette előadásának írásos változatát. A 100 szerző által írt 80 tanulmányt – melyek a falusi élet minden területére kiternek – Kovács Teréz szerkesztette köteté.

A plenáris ülés első előadásában Sipos Aladár akadémikus az agrárgazdaság jövőjével foglalkozott. Az ágazat fellendülésére az ezredforduló körül lát esélyt, azzal a feltétellel, hogy a kormány időben kialakítja gazdaságpolitikai koncepcióját és tesz is valamit a vidéki foglalkoztatás érdekében.

Kovács Teréz „Agrárpolitika – vidékpolitika” című előadásában a két fogalom értelmezésére és szerepére tért ki, majd részletesebben foglalkozott a vidékfejlesztés alapját képező kistérségi fejlesztési koncepciók kidolgozásának és megvalósításának kérdéseivel.

„Az eredményes agrárpolitika nem nélkülözheti a regionális különbségek naprakész ismeretét” – vetette fel előadásában Fehér Alajos, aki egy, az agrárjellegű

regionális különbségek mérésére kidolgozott új módszert ismertetett, majd azt vizsgálta, hogy az agrárpolitikának milyen szinten, milyen eszközökkel és hogyan kell kezelnie a területi különbségeket.

Illés Iván, a konferenciaszervező intézmény főigazgatója előadásában a magyar falu válságának gyökereit elemezte. A krízis okaiként a falupolitika és agrárpolitika ellentmondásait és ellentétes ciklusait, valamint a „késleltetett” urbanizációt jelölte meg. Felhívta a figyelmet – többek között – arra, hogy a falusi foglalkoztatási és jövedelmi helyzet stabilizálása érdekében módosítani kell a finanszírozási rendszert, valamint a vidékfejlesztésben az infrastruktúrafejlesztés helyett a munkahelyteremtésre kell koncentrálni.

Pfeil Edit „Kistérségi társulások lehetőségei a falvak fejlesztéséért” címet viselő előadásában az 1990-ben létrehozott önkormányzati rendszer gazdaságossági és hatékonysági elemének hiányát szemléltette egy költségelemzés segítségével, melyben számszerűsítette a jegyzőség és körjegyzőség igazgatási költségárányainak különbségeit. A nyugat-európai országok társulási jogának rövid áttekintése után a hazai kistérségi szerveződések egyik központi problémájáról, a szervezetek jogi formájának megválasztásáról szolt.

Szakál Ferenc „Mezőgazdaság és vidékfejlesztés az újabb európai irányzatok tükrében” című kritikus hangvételű előadásában számos olyan kibontakozást akadályozó problémát vetett fel, amiért a „mezőgazdasággal és a vidéki térségekkel

foglalkozó tudományos kutatás is felelős". A hibás döntések elkerülése érdekében szükségét látja a hazai kutatók szemléletváltásának, amihez segítséget is kínál néhány európai irányzat bemutatásával.

Philip Lowe a brit vidékpolitikát mutatta be előadásában. Bevezetőjében a vidéki Nagy-Britannia néhány jellegzetességével, majd a 70-es évektől bekövetkezett változásokkal foglalkozott. A vidéki Magyarország és a vidéki Nagy-Britannia között meglevő jelentős különbségek elismerése mellett azokra a közös kihívásokra hívta fel a figyelmet, melyekkel mindkét országnak szembe kell néznie.

A „Nagyüzemi gazdaságok – családi vállalkozások” szekcióban elhangzott előadások a nemzetgazdasági szintű áttekintéstől a helyi sajátosságok elemzéséig terjedtek. A szekcióban elhangzottak a következő gondolatok köré csoportosíthatók:

Magyarország esetleges EU-csatlakozásának egyik lényeges előfeltétele a versenyképes agrárgazdaság kialakítása. A megbomlott egyensúlyi folyamatok helyreállításához szükséges feladatok közül *Lenner Csaba* a jelenlegi agrárfinanszírozási rendszer gyökeres átalakítását emelte ki. Megoldásként egy – döntően a földjelzálog alapján hitelező – földhitelintézet létrehozását javasolja, amely az ágazat nemzetgazdasági presztízsének visszaszerzéséhez is nagymértékben hozzájárulna.

Tóth László és *Richard W. Howarth* arra vonatkozóan fejtették ki véleményüket, hogy „az EU és annak agrárpolitikája milyen kérdésekkel, kihívásokkal kerül szembe, ezekre várhatóan hogyan reagál az elkövetkezendő öt-tíz évben, mindezek hatására milyen lesz az az EU, amelyhez Magyarország – és benne a mezőgazdaság – csatlakozhat, illetve csatlakozhatna.”

A gazdaság fejlődésének előmozdításában nagy szerepe van a gazdasági kamaráknak és más érdekképviseleti szervezeteknek is, amelyek megalakulásáról, tevékenységéről, működési tapasztalatairól is olvashat az érdeklődő.

Pachinger Zoltán a cégek közötti gazdasági-pénzügyi-piaci kapcsolat fontosságára helyezve a hangsúlyt egy olyan modellt mutatott be, amelyben megismerhetők egy holland takarmánygyár integrációs törekvései.

Az elhangzott előadások többsége empirikus felméréseken alapult, amelyeken keresztül a szerzők bepillantást engednek a családi vállalkozások indításának hátterébe, döntéshozatali problémáiba, infrastruktúralis viszonyaiba, munkakörülményeibe, szakképzettségi és jövedelmi helyzetébe, valamint több térségben nyomomonkövethető az agráralakulás folyamata is.

A „Fenntartható fejlődés” címet viselő szekció több előadója is körüljárta e kifejezés jelentését, tartalmát, hozzájárulva a fogalom további pontosításához.

Somogyi Sándor kiemelte, hogy „a fenntartható fejlesztés elveit különösen hatékonyan és következetesen kell érvényesíteni a mezőgazdaságban és erdészetben”, majd felvázolta azokat a változtatásokat, melyeket a fenntartható mezőgazdaság, mint célállapot eléréséhez végre kell hajtani.

A fenti elv gyakorlatba való átültetésére még kevés példa akad, pedig utánosztható minták sokaságára lenne szükség ahhoz, hogy e divatossá vált és mindenhol hangoztatott kifejezés ne üres szólam maradjon csupán. A kisszámú példa közül egyet azonban e kötet olvasója is megismerhet: *Gyulai Iván* munkája nyomán megismerhető az elv gyakorlati alkalmazásának modellkísérlete egy tipikus magyar aprófalu példáján.

A fenntartható fejlődés filozófiája az értékrend általános és környezet szempontú újrendezésével felértékelíti a táj és a természeti értékek szerepét. Az e témakörben elhangzott előadások közül *Kupai Károly* és *Tirczka Imre* tájértékelési módszert bemutató munkáját emelem ki, amely hasznos segítséget nyújthat a vidéki térségek fejlesztési terveinek elkészítése során.

Az állattenyésztés fejlesztéséről, mint a vidék és a táj jövője szempontjából alapvetően fontos gazdasági kérdésről több szerző is írt. Néhány nemzetgazdasági szempontból is kedvezőtlen tendencia kihangsúlyozása mellett felvillan egy-egy olyan lehetőség is, melynek kihasználása egyszerre eredményezhet gazdasági és környezeti hasznot.

„A falusi gazdaság fejlesztési alternatívái”-val foglalkozó szekció iránt volt a legkisebb az érdeklődés, ami mutatja, hogy ezen a területen indul el a legnehezebben a fellendülést jelentő változás. A rurális agrártérségekben – a mezőgazdaság rendbetétele mellett – sürgető feladat a mezőgazdaságon kívüli tevékenységek, vállalkozások gyarapítása. A munkacsoport előadói az élelmiszeripar és a turizmus vidékfejlesztésben betöltött, illetve betöltendő szerepére helyezték a hangsúlyt.

A falusi gazdaság fejlesztésének „puha” tényezője a helyi társadalom aktivitásában rejlik. E tényező jelentőségét ma már hazai tapasztalatok – pl. a Magyarországon négy éves múltra visszatekintő 4H klubok – is bizonyítják.

Ez a gondolat azonban már átvezet az „Önkormányzatok – falumenedzselés” szekció témájába.

Közösség, kapcsolat, együttműködés – e három kifejezés szerepelt talán leggyakrabban az előadásokban. A helyi- és kistérségi együttműködésekkel, társadalmi kezdeményezésekkel kapcsolatos általános megállapítások mellett több reményre alapot adó példa, követendő gyakorlat is közkinccsé vált. Pl. *Faludi Erika* a Baranya megyei Kispad alapítvány munkájáról számolt be. „Az alapítvány beszélgetőkörök, térségi hálózatok, tanfolyamok szervezésével foglalkozik azzal a közvetlen szándékkal, hogy segítse az együttműködést, a helyi cselekvés kibontakozását, hogy bátorítsa, megerősítse, kapcsolatokhoz és információkhoz juttassa

az aprófalvak szerveződéseit, nem tévesztve szem elől azt a hosszú távú célt, hogy mindez a falusi térségek harmonikus fejlődése, megerősödése, valós értékeinek felismerése és megőrzése érdekében történik.” *Juhász Erika* pedig egy Komárom-Esztergom megyei falu „kiugrását”, a siker hátterét (vállalkozás, falumenedzselés, közösségi kohézió) elemezte.

A „Szociális problémák – szociális kapcsolatok” szekcióban a munkanélküliségről esett a legtöbb szó, ami a falusi térségekben eddig súlyánál kisebb jelentőséget kapott. A megoldatlan probléma az idő múlásával csak mélyítette a válságot, egyre inkább csökkentve a kilábalás esélyét. A problémák ecsetelése mellett néhány megoldási javaslat is elhangzott: *Serafin József* a szociális földprogramok hálózatát – mint hat megyére kiterjedően működő rendszert – ismertette, amely az agrártérségek munkanélküliségének kezelésében alkalmazható hatékonyan.

A szociális problémák számbavételénél elkerülhetetlenül felmerültek a cigánysággal kapcsolatos gondok is. „A cigányságnak ma nincs meg a saját képzett értelmiségi rétege, mely integrálhatná, útmutatásával ösztönözve kisegíthetné e népcsoportot tespedt állapotából... A jelenlegi katasztrofális helyzetből való kilábalás egyetlen útjának a cigányság kulturális felemelkedése látszik” – véli *Cserti Csapó Tibor* és *Wilhelm Zoltán*, akik bemutatják a pécsi Gandhi Gimnáziumot, mint egy, a cigányság problémáinak kezelésére irányuló megoldási kísérletet.

E közel 550 oldalas konferenciakötet, melyet számos ábra, táblázat, irodalomjegyzék is gazdagít, nemcsak az elméleti szakemberek számára hasznos, hanem a vidékfejlesztésben közvetlenül résztvevő szereplők is találhatnak benne új információt, másutt már bevált, adaptálható ötleteket.

Göbl Edina

AZ EURÓPAI UNIÓ AGRÁRRENDSZERE

Halmi Péter (szerk.) (1995)

Mezőgazda Kiadó, Budapest, 303 o.

A Halmi Péter szerkesztésében megjelent könyv ugyan deklarálta „az agrár-egyetemen és főiskolákon javasolt tankönyv”, ami azonban nem azt kívánja jelezni, hogy kizárólag az agrár felsőoktatás számára készült. Szerkesztésénél, tartalmánál fogva kitűnően használható más, elsősorban közgazdasági és jogi jellegű felsőoktatási intézményekben is. A kötet átfogó témaegközelítése kézikönyv jellegűt kölcsönöz a tankönyv számára, s így tananyagként való felhasználása mellett hasznos lehet a külgazdasági illetve az agrárgazdasági kérdések iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönségnek is.

„E munka – amely az FM európai felkészülési programjának keretében készült – nemzetközileg is példa nélküli vállalkozás. Régióink egyetlen EU-csatlakozásra készülő országában sem készült még ehhez hasonló tankönyv illetve kézikönyv.” – írja a könyv előszavában dr. Szerdahelyi Péter. Valóban, e hiánypótló mű átfogó, s egyben közérthető formában próbálja az EU agrárrendszerét, az európai integrációt agrármegközelítésből elemezni, s a súlypontokat az agrárösszefüggésekre helyezve egyúttal az EU-val kapcsolatos alapismereteket is összefoglalja. A kötet értékét növeli, hogy az alkotók a nemzetközi és hazai szakirodalom, dokumentumok és statisztikák igen széles körét dolgozták fel, igyekezve hazánkban eddig még publikálatlan anyagokat, illetve „legfrissebbnek” minősíthető tudományos eredményeket is beépíteni.

„Az európai integráció meghatározó jelentőségű feltételrendszer a magyar gazdaság, a társadalom és szükségképpen az agrárium számára is.” – áll az előszóban. A nemzetállamok integrációja során mindig is külön hangsúlyt kapott az agrár-

gazdaság kérdése. E hangsúly jogosságát támasztják alá a nap mint nap hallható, az egyes tagállamok mezőgazdasági termelőinek különféle megmozdulásairól tudósító híradások éppúgy, mint az a tény, hogy az agrárstruktúra az EU egy sajátos, relatíve elkülönített alrendszereként működik. A magyar fél teljes európai integráció iránti elkötelezettsége külön kihívás elé állítja az amúgy is változó struktúrájú, piacgazdasági átalakulás útján járó, erőteljesen exportorientált magyar agrárgazdaságot. Ahhoz, hogy e kihívásnak megfelelhessen, alapvető az EU rendszerének, azon belül agrárrendszerének és annak (át)alakulásának fő irányait, lehetséges mozgáspályáit széles körben megismertetni.

Az elhangzottakkal összhangban kerül feldolgozásra az Európai Közösség megalkulása, intézményi felépítése, céljai, valamint a közösségi jog alapjai az első két fejezetben. Végigkísérhetjük az integráció útját a Római Szerződéstől az Európai Unióig, megismerve az integráció intézményeit, azok működését és kapcsolatrendszerét. A közösségi jog, mint sajátos jogrendszer eltér a hagyományos nemzetközi jogtól mind jellegében, mind forrásaiban. A különböző nemzeti jogrendszerek közelítése, harmonizálása a jogharmonizáció keretén belül, annak sajátos eszközeivel valósulhat meg, s megfigyelhető egy nemzetek feletti jog, az ún. szupranacionális jog kialakulása, mely a közösségi mezőgazdasági politika esetében már működik.

A kötet tulajdonképpen hét fejezetben fogja át és elemzi konkrétan az EU agrárrendszerét. Az elemzés mással nem is kezdődhetne, mint az EU agrárrendszerének vázát alkotó, a Közösségek egyik legfontosabb és legbonyolultabb közös

politikájával, a Közös Agrárpolitikával. Az alapító Hatok megfogalmazta alapelvektől, a belső és külső nyomás hatására 1992-ben megreformált Közös Agrárpolitikáig. Az EK-agrárpiaci rendszer általános tárgyalása után a főbb agrárpiaci szervezetek egyenként kerülnek áttekintésre; az egész rendszer alapját képező gabona illetve szántóföldi növények piaci rendtartásaitól a tej, a marhahús, a sertés- és baromfihús, a bor, a zöldség és gyümölcs piaci szervezetén keresztül egészen a feldolgozott termékek szabályozásáig. Mivel a szervezetek jelentős módosulását hozta a GATT-megállapodás 1995-ös hatályba lépése, fontos a megállapodás fő intézkedéseit és az EU-piaci szervezetekre gyakorolt hatását is összefoglalni.

A Közös Agrárpolitika bonyolultsága és kiemelt szerepe a tagállamok sokszínűségével, a mezőgazdasági termelés természeti, gazdasági és társadalmi sajátosságainak, valamint a termelői és fogyasztói érdekek rendkívüli változatosságával függ össze. A teljes képhez, éppen ezért, hozzátartozik az egyes tagállamok agrárstruktúrájának összevetése, kiindulva a mezőgazdaság gazdaságban elfoglalt helyétől, a termelési tényezők sajátosságain, a gazdaságok és a termelés szerkezetén át egészen az agrár-külkereskedelem szerkezetéig.

Gyakorlati értelemben is rendkívül fontos kérdésekkel foglalkoznak a kereskedelmi feltételeket, szabályozási és igazgatási rendszert ismertető fejezetek. Az agrártermék-értékesítés piaci struktúrájának megismerése mellett alapvető a kereskedelem technikai akadályainak elhárítása céljából az agrártermékek és élelmiszerek szabályozási rendszerének és minőségbiztosítási módszereinek ismerete, valamint a Közösségek állat- és növényegészségügyi előírásainak és igazgatási rendszerének feldolgozása.

A könyv utolsó része a magyar-EU változó-változatos kapcsolatának agrárvonatkozású fejezeteit tekinti át. Értékeli a magyar agrárkereskedelem Európa nyugati

(de nem elfelejtve a keleti!) feléhez fűződő viszonyának alakulását, és ezáltal világossá válik az Európai Megállapodások formájában megkötött társulási szerződés jelentősége is. Az a jelentőség, melyet a viszony rendezettsége, viszonylagos egyértelmősége, a kínált lehetőségek köre és mértéke nyújt. Egyúttal felszínre hozva azokat a szervezetbeli, szervezési és vezetési, irányítási hiányosságokat és eltéréseket is, melyek a kapcsolat folyamán hol közeledtek, hol távolodtak, de mindvégig jelen voltak és vannak. Jelen vannak olyannyira, hogy a Megállapodás keretében a Közösségek nyújtotta preferenciák kihasználására sem képes a magyar fél; a külkereskedelmi egyenleg tekintetében kiemelkedő jelentőségű magyar agrárkiviteli többlet aránya folyamatosan, a Megállapodás aláírásától pedig – paradox módon – drámaian csökkent. Nem érvényesül a természetesnek gondolt egyértelmű kapcsolat a piacra jutási feltételek és a tényleges exportteljesítmények között sem. Egyetlen pont felé mutat mindez, mégpedig a belső feltételek sürgős rendezésének szükségességére, mindenekelőtt egy valóban orientáló agrárpolitika megalkotásával és egy mezőgazdasági érdekelttségű piaci intézményrendszer kiépítésével. Mivel az EU piacaira kikerülő magyar mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeknek rendkívül éles versenyhelyeztetel kell számolniuk, kiemelkedő jelentőségű a harmonizáció megteremtése a Közösség termelési és minőségi előírásaival, mely új szabályok, politikák és gyakorlat átvételével, új jogintézmények és fogalmak megismerésével és bevezetésével jár.

Annak ellenére, hogy a kvóták csak részlegesen kerültek kihasználásra és így a kedvezmények tényleges hatásai jóval korlátozottabbak az eredetileg remélnél, e preferenciák segítettek a magyar export piacon maradását akkor is, ha annak nagysága egészében csökkent.

Az EU-hoz való csatlakozás szándékának hivatalos kinyilvánításával erősen

meghatározottá vált a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar, de egyben az egész ország fejlődésének útja is. Az integráció a társadalom és a gazdaság egészére átforgató erővel hat. A külföldi szaktudás, technika, tőke szabad áramlása, a nemzetközi gazdasági folyamatokba történő beilleszkedés, a különféle hátrányos megkülönböztetések megszűnése, a gazdaság modernizálódása. Mindez jótékony hatással lenne az ország gazdasági egyensúlyára, a gazdaság növekedésére, a foglalkoztatási és regionális problémákra, tulajdonképpen az életszínvonal növekedésére. Természetesen e jótékony áramlások a magyar agrárgazdaság feltételeit is befolyásolják. Nem szabad azonban elfelejteni, ahhoz, hogy az „integrálódottság” előnyeit, jótékony hatásait élvezhessük, hogy addig egyáltalán eljuthassunk, számos áldozatot, fájdalmas áldozatot kell hozni. És az áldozatok nem kis száma a magyar

agrárgazdaságot fogja tovább gyengíteni. Ahhoz viszont, hogy az ágazat e számos korlátozás és „vérvettség” mellett is jelentőségének megfelelő szerepet kapjon, a csatlakozás küszöbére olyan állapotot kell teremteni, hogy a Közösségen belülről kerülve a nemzeti agrárpolitika döntési szabadságának korlátozása idején erős, versenyképes, a követelményekre rugalmasan és sikeresen reagálni képes agrárágazat legyen.

Mivel a kötet az 1994. december végi helyzetet tükrözi, viszont az európai integrációs folyamat konkrét viszonyai, szabályai rendkívül gyorsan változnak, az e könyvben foglaltak egyfajta „kulcsot” adhatnak a Közös Agrárpolitika és az ahhoz kapcsolódó újabb, olykor rövid időn belül is módosuló új jelenségek megértéséhez, rendszerbe illesztéséhez.

Csató Péter

ÁTALAKULÓ MAGYAR MEZŐGAZDASÁG

INFO-Társadalomtudomány 36.

Kissé rendhagyó módon most nem egy megjelent könyv, hanem egy folyóirat – Info-Társadalomtudomány 36. száma – ismertetésére kerül sor. E szám fontosságát tartalma indokolja. Az átalakuló mezőgazdaságról (1990-től napjainkig) kevés olyan tudományos mű ad hiteles információt, mint e folyóirat, amely igen széles vertikumban foglalkozik a mezőgazdaság jelenével, jövőbeni kilátásaival.

A változásokat, változtatási törekvéseket nagy mértékben meghatározó olyan okok is, amelyek a közel, illetve a távolabbi múltban gyökereznek. Erre hívja fel a figyelmet Sipos Aladár: A magyar mezőgazdaság öröksége és jelene c. tanulmányában. A szerző egészen 1945-től figyelemmel kíséri és az olvasó elé tárja a téma

szempontjából fontosnak tartott fejlődési irányokat. Konkrét számadatok szólnak az adott időszak termelési színvonaláról, a gépesítettség arányáról, a kis- és nagygazdaságok eredményes együttműködéséről, továbbá a 80-as évek elejére az állami támogatást elvesztő mezőgazdaság sorsáról. A 90-es évek változásait követően olyan számadatok is rendelkezésre állnak, amelyek azt mutatják, hogy a mezőgazdaság teljesítménycsökkenése csaknem azonos az 1938–39. valamint az 1946–47. évi termelés visszaeséssel. A problémák mellett olyan teendőkről is szó esik, mint pl. a hazai piac védelme, a főként Európai Unióból származó és magas exporttámogatást élvező termékekkel szemben, valamint az állami szerepvállalás, a támogatási

meghatározottá vált a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar, de egyben az egész ország fejlődésének útja is. Az integráció a társadalom és a gazdaság egészére átforgató erővel hat. A külföldi szaktudás, technika, tőke szabad áramlása, a nemzetközi gazdasági folyamatokba történő beilleszkedés, a különféle hátrányos megkülönböztetések megszűnése, a gazdaság modernizálódása. Mindez jótékony hatással lenne az ország gazdasági egyensúlyára, a gazdaság növekedésére, a foglalkoztatási és regionális problémákra, tulajdonképpen az életszínvonal növekedésére. Természetesen e jótékony áramlások a magyar agrárgazdaság feltételeit is befolyásolják. Nem szabad azonban elfelejteni, ahhoz, hogy az „integrálódottság” előnyeit, jótékony hatásait élvezhessük, hogy addig egyáltalán eljuthassunk, számos áldozatot, fájdalmas áldozatot kell hozni. És az áldozatok nem kis száma a magyar

agrárgazdaságot fogja tovább gyengíteni. Ahhoz viszont, hogy az ágazat e számos korlátozás és „vérvettség” mellett is jelentőségének megfelelő szerepet kapjon, a csatlakozás küszöbére olyan állapotot kell teremteni, hogy a Közösségen belülről kerülve a nemzeti agrárpolitika döntési szabadságának korlátozása idején erős, versenyképes, a követelményekre rugalmasan és sikeresen reagálni képes agrárágazat legyen.

Mivel a kötet az 1994. december végi helyzetet tükrözi, viszont az európai integrációs folyamat konkrét viszonyai, szabályai rendkívül gyorsan változnak, az e könyvben foglaltak egyfajta „kulcsot” adhatnak a Közös Agrárpolitika és az ahhoz kapcsolódó újabb, olykor rövid időn belül is módosuló új jelenségek megértéséhez, rendszerbe illesztéséhez.

Csató Péter

ÁTALAKULÓ MAGYAR MEZŐGAZDASÁG

INFO-Társadalomtudomány 36.

Kissé rendhagyó módon most nem egy megjelent könyv, hanem egy folyóirat – Info-Társadalomtudomány 36. száma – ismertetésére kerül sor. E szám fontosságát tartalma indokolja. Az átalakuló mezőgazdaságról (1990-től napjainkig) kevés olyan tudományos mű ad hiteles információt, mint e folyóirat, amely igen széles vertikumban foglalkozik a mezőgazdaság jelenével, jövőbeni kilátásaival.

A változásokat, változtatási törekvéseket nagy mértékben meghatározó olyan okok is, amelyek a közel, illetve a távolabbi múltban gyökereznek. Erre hívja fel a figyelmet Sipos Aladár: A magyar mezőgazdaság öröksége és jelene c. tanulmányában. A szerző egészen 1945-től figyelemmel kíséri és az olvasó elé tárja a téma

szempontjából fontosnak tartott fejlődési irányokat. Konkrét számadatok szólnak az adott időszak termelési színvonaláról, a gépesítettség arányáról, a kis- és nagygazdaságok eredményes együttműködéséről, továbbá a 80-as évek elejére az állami támogatást elvesztő mezőgazdaság sorsáról. A 90-es évek változásait követően olyan számadatok is rendelkezésre állnak, amelyek azt mutatják, hogy a mezőgazdaság teljesítménycsökkenése csaknem azonos az 1938–39. valamint az 1946–47. évi termelés visszaeséssel. A problémák mellett olyan teendőkről is szó esik, mint pl. a hazai piac védelme, a főként Európai Unióból származó és magas exporttámogatást élvező termékekkel szemben, valamint az állami szerepvállalás, a támogatási

rendszer újragondolása, a politikában és pénzügypolitikában való megfelelő elhelyezése.

A tulajdonviszonyok, valamint a termelési struktúra változásáról csaknem minden szerző szól, azonban Varga Gyula által írt cikk kifejezetten e problémakörből meríti témáját. A szerző szerint az átalakítás igen nagy károkat okozott a mezőgazdaságban, s ennek szerves részeként negatívan érintette az abból élők életviszonyait is. A cikk írójának jó néhány megállapításával nem tudok egyetérteni, mint pl. „az a sehol sem bizonyított állítás volt, amely szerint az államnál nem lehet rosszabb tulajdonos” (23. o.). E tény bizonyítására – véleményem szerint – az elmúlt közel negyven év igen jó adalékul szolgált. Igaznak tekinthető a szerző azon megállapítása, mely szerint a változtatások felülről jövőek és ideológiai töltetűek voltak. Az a megállapítás viszont ismét vitatható, hogy ez alapján véve csak kudarccal járt. A jelenleg eredményesen működő nemzetgazdaságok alapja a magántulajdon. Azt a gazdasági formációt ez ideig nem találták ki, ahol a tulajdonosok szerepét az állam veszi át, illetve kitalálták csak annak bevezetése teljes kudarccal járt.

Az államnak – ha nem is tulajdonosként – igen fontos szerepet kellene betöltenie (főként a jogi szabályozás útján) a mezőgazdaság fejlesztésében, az egyensúlyi helyzetek megerősítését célzó folyamatokban. Ezt, illetve ennek hiányát emeli ki *Halmi Péter*: Agrárpiazi szabályozás és piacgazdasági átmenet c. tanulmányában. A cikket olvasva úgy tűnik, hogy az állam még e feladata ellátása során sem állt a helyzet magaslatán, a szerzőt idézve a „rendszer eddigi működésének mérlege kiábrándító”. E megállapítást igen sok ténnyel igyekszik alátámasztani, pl. a minimálárort képtelenek piacsabályozó funkciót betölteni, ugyanis azokat irreálisan alacsony mértékben állapították meg. Hasonlóképpen tisztázatlanok a piacpolitikai célok, hiányosak, bizonytalanok a

piaci információk. A rendtartási kassza nem funkciójának megfelelően működik, hiszen egyes támogatások, mint pl. a gázolaj fogyasztási adójának visszatérítése, természeti káresemények következményeinek elhárítása, a piacsabályozási feladatoktól igen távol állnak. A szerző állításai szerint a rendtartási törvény módosításai sem hozták meg a várt eredményt, pontosabban „a piac építése helyett annak működését korlátozó szabályokra került a hangsúly”. Úgy tűnik, hogy a rendtartás területei közül az egyedül működőképes rész az exporttámogatási rendszer. Fontos megállapítása a cikknek, hogy egyes beavatkozások nincsenek szinkronban – vagy éppen kapcsolatban – az azok alapjául szolgáló eseményekkel, melynek fő oka a torz, vagy hiányzó információ. A beavatkozások gyakran nemcsak hogy információk nélkül, de az egyes érdekelték nyomására, illetve azok érdekérvényesítő képességétől függenek. A döntéshozók – adott esetben – azt sem képesek megítélni, hogy felesleg vagy hiány van-e a piacon.

Hiányzik a csoportos értékesítés és a koordináció. Ezzel a témával foglalkozik behatóbban *Szabó Márton*: Intézmények, szervezetek, integráció c. cikkében. A problémát elsősorban a kereskedelem aspektusából közelíti meg. A szerző rámutat arra, hogy a 90-es években a mezőgazdasági, kereskedelmi szervezetrendszer több szereplője megszűnt létezni, illetve a régi piaci szereplők a változó körülményeknek megfelelő új szerepet töltenek be. A régi szereplők mellett új piaci intézmények jöttek létre (pl. árutőzsde), melyek hatást gyakoroltak a mezőgazdasági kereskedelem dinamikus fejlődésére.

Mezőgazdaságunk fejlődése elválaszthatatlanul összefügg a termékek külföldön történő értékesítési lehetőségeivel is. Ezt a problémakört járja körül *Kiss Judit*: Agrárkültgazdaságunk változásai c. tanulmányában. A szerző sorra veszi azokat a tényezőket, amelyek a közelmúltban mezőgazdasági külkapcsolatainkra negatív

hatást gyakoroltak. Ilyeneknek tekinthetők pl. a külpiacok megváltozott fogadókészsége (a recesszió következtében létrejött keresletcsökkenés), a fejlett országok protekcionista intézkedései, a hazai termelés minőségi és mennyiségi romlása, továbbá új EU-tagok (korábbi piacot jelentő országok) csatlakozása. Fontos megállapítása a szerzőnek a volt KGST-tagállamok külpiaci részesedésére vonatkozó kijelentés. Ez azt tartalmazza, hogy a közhiedelemmel ellentétben „ezen országcsoporthoz súlya mindvégig 30% körül ingadozott, majd a 90-es évek közepére 45%-ra emelkedett”. Bővebben olvashatunk a tanulmányban, olyan aktuális kérdésekről is, mint az EU csatlakozás problémája. A kérdés azért is fajsúlyos, mert az EU költségvetés több mint 50%-át fordítják agrártámogatásra. A szerző felveti azt a kérdést, hogy vajon Európai Uniónak érdekében áll-e a hazai mezőgazdaságot saját forrásaiból fejleszteni, amikor a mezőgazdaság az Unión belül is folyamatosan gondokat okozó ágazatot képvisel. Esélyeink mindeképpen akkor válhatnak kedvezőbbé, ha mezőgazdaságunk a csatlakozási tárgyalások kezdetére nagy mértékben modernizált, versenyképes termékekkel kerül az EU vizsgáló szemei elé.

Olyan fontos témával, mint a mezőgazdasági átalakulás társadalmi hatásaival fog

lalkozik *Kovács Imre* azonos c. tanulmánya. A szerző a 90-es évek változásait a jobbágyfelszabadításhoz az 1945-ös földosztáshoz, vagy éppen a 60-as évek kollektívizálásához hasonlítja. Külön foglalkozik a mezőgazdasági magánszektorral – amely a szocialista időkben a családi termeléssel volt azonos – továbbá a családi gazdaságok fejlődésével 1992-ben és 1992–95 között. A kutatások kiindulási alapjául az ún. farmergazdaságok szolgáltak, amelyek az imént jelzett időszakban erős differenciálódáson mentek keresztül. A tanulmányból kitűnik, hogy Magyarországon két meghatározó típusú családi gazdálkodás van kialakulóban: az egyik főként önellátásra szakosodik, jellemzője a szakértelem, a tőke, a modernizáció hiánya, míg a másik esetben a specializációnak a magas szakképzettségnek és nagyfokú termelékenységnek lehetünk tanúi.

A folyóirat tanulmányaiból néhány és elkerülhetetlenül önkényesen kiragadott pillanatkép talán alkalmas arra, hogy felkeltse az érdeklődését azoknak, akik valamilyen módon érdeklődnek a magyar mezőgazdaság jelene és jövője iránt. Az adatokban és a tudományos megközelítések sokszínűségében gazdag cikkek tanulságos olvasmányul szolgálhatnak a hozzáértők számára.

Finta István

Tartalom

- KOVÁCS TERÉZ Agrárgazdaság – regionális szempontból /1
- DORGAI LÁSZLÓ Gondolatok az agrárgazdaság regionális fejlesztési koncepciójához /3
- TÓTH LÁSZLÓ Az EU-csatlakozás lehetséges előnyei és hátrányai a magyar agrárgazdaságra /15
- SOMOGYI SÁNDOR Közép- és Kelet-Európa átalakulási, integrációs dilemmái és a mezőgazdaság fenntartható fejlesztése /27
- FERTŐ IMRE A mezőgazdaság átalakulása Közép- Európában és az Európai Integráció /39
- SÁNTHA ATTILA A magyar mezőgazdaság környezeti és regionális problémái /51
- KOVÁCS TERÉZ A termőföld privatizációjának regionális vetülete /61
- FEHÉR ALAJOS Új módszer a gazdasági tér agrár szempontok szerinti felosztására /81
- SZÉLES GYULA Az állattartás területi sajátosságai Magyarországon /99
- BOKORNÉ KITANICS TÜNDE A legeltetési állattenyésztés meghonosításának lehetőségei és korlátai Somogy megyében /113
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN- BARANYI BÉLA A mezőgazdaság jövője, avagy a fenntartható fejlődés esélyei az Alföldön /125
- BIHARI ZSUZSANNA- KOVÁCS KATALIN- VÁRADI MONIKA Pest megyei közelképek a szövetkezeti átalakulásról /139
- BODNÁR LÁSZLÓ A szőlészet és borászat helyzete az 1990-es években /153

KÖNYVJELZŐ

- GÖBL EDINA A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig III. Falukonferencia /163
- CSATÓ PÉTER Az Európai Unió agrárrendszere /165
- FINTA ISTVÁN Átalakuló magyar mezőgazdaság /170

CONTENTS

<i>László Dorgai</i>	Some thoughts for the regional development concept of agriculture /3
<i>László Tóth</i>	Possible advantages and disadvantages of the Hungarian integration into the EU on Hungarian agriculture /15
<i>Sándor Somogyi</i>	The dilemmas of integration in the transition of Central and Eastern Europe and sustainable development in agriculture /27
<i>Imre Fertő</i>	The transition of agriculture in Central Europe and the European Integration /39
<i>Attila Sántha</i>	Environmental and regional problems of the Hungarian agriculture /51
<i>Teréz Kovács</i>	Regional aspects of the privatisation of arable lands /61
<i>Alajos Fehér</i>	A new method for dividing economic space from agricultural point of view /81
<i>Gyula Széles</i>	The regional features of animal husbandry in Hungary /99
<i>Tünde Bokor-Kitanics</i>	The possibilities and limits of introducing grazing animal husbandry in Somogy county /113
<i>Süli-Zakar István-Baranyi Béla</i>	The future of agriculture, or the chances of sustainable development in the Great Hungarian Plain /125
<i>Zsuzsanna Bihari – Katalin Kovács – Mónika Váradi</i>	Portraits from Pest county during the transformation of the co-operatives /139
<i>László Bodnár</i>	The condition of wine-growing in the 1990s /153

Szerzőink

Baranyi Béla tudományos főmunkatárs, MTA RKK Debreceni Kutatócsoport, Debrecen; *Bihari Zsuzsanna* tudományos munkatárs, MTA RKK Budapesti Osztály, Budapest; *Bodnár László* főiskolai tanár, Eszterházi Károly Tanárképző Főiskola, Eger; *Bokorné Kitanics Tünde* PhD-hallgató, PATE Állattenyésztési Kar, Kaposvár; *Csató Péter* PhD-hallgató, JPTE Közgazdaság-tudományi Kar, Pécs; *MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs*; *Dorgai László* tudományos osztályvezető, Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest; *Fehér Alajos* igazgató, GATE „Fleischmann Rudolf” Mezőgazdasági Kutatóintézet, Kompolt; *Fertő Imre* tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest *Finta István* tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs; *Göbl Edina* tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs; *Kovács Katalin* tudományos főmunkatárs, MTA RKK Budapesti Osztály, Budapest; *Kovács Teréz* tudományos főmunkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs; *Sántha Attila* tanszékvezető egyetemi tanár, JPTE Közgazdaság-tudományi Kar, Pécs; *Somogy Sándor* egyetemi tanár, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely; *Süli-Zakar István* tudományos csoportvezető, MTA RKK Debreceni Kutatócsoport, Debrecen; *Széles Gyula* intézeti igazgató, egyetemi tanár, PATE Állattenyésztési Kar, Kaposvár; *Tóth László* tanszékvezető főiskolai tanár, DATE Mezőgazdasági Főiskolai Kar Vállalatgazdasági Tanszék, Hódmezővásárhely; *Váradi Monika* tudományos főmunkatárs, MTA RKK Budapesti Osztály, Budapest;